

Studije i eseji o feminizmu, 1935.

Sadržaj

1. O feminizmu
2. Feminizam u praksi
3. Kriza porodice u vidu sociologije
 - A) Porodica
 - B) Brak
4. Individualna psihologija Alfreda Adlera i njen značaj za feminizam
5. Masaryk o ženi
6. Reforme seksualne etike i ravnopravnost žene
 - A) Racionaliziranje rađanja (Polemika sa fra Nolom)
 - B) Najveći zločin (toute recherche de paternité est interdite)

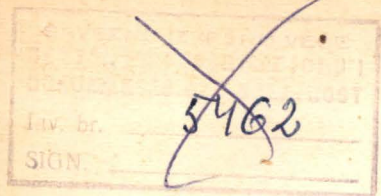
7. Javan rad udatih žena
 8. Erotična emancipacija žene
 9. Žena u modernom svetu (Anketa „Le Temps“ g. 1934)
 10. Materinstvo kao najglavniji poziv svake žene (Odgovor na članak pod istim naslovom u „Životu i radu“, od g-đe Stošić-Dimitrijević
 11. Francuskinja
 12. Nova žena krči sebi put kroz život i književnost Amerikanka
- Žena u Sovjetima
13. O ženskoj modi
 14. Aforizmi
 15. Omladinka Draga Dejanović (Počeci feminističkog pokreta kod Jugoslovena [Srba])
 16. Iz praških dana Zofke Kvederove

316.66-
055.2

D-r JULKA CHLAPEC ĐORĐEVIĆ

STUDIJE I ESEJI O FEMINIZMU

IZDANJE
„ŽIVOTA I RADA“
BEOGRAD, 1935.



D-r JULKA CHLAPEC ĐORĐEVIĆ

STUDIJE I ESEJI O FEMINIZMU



IZDANJE
„ŽIVOTA I RADA“
BEOGRAD, 1935.





Gov. br.,
39268

Štamparija
„MLADA SRBIJA“
Vlad. M. Anđelkovića
Uskočka 4, Tel. 21-352

SVOJIM ĆERKAMA DORI I VJERI.

Pobeda svake ideje traži žrtve. Želela bih da se ostvarenje feminizma sprovede sa što je moguće manje žrtava i da vi ne budete među njima.

O Feminizmu

Teško je dati definiciju feminizma. Svi znamo doduše, da feministički pokret teži „za ravnopravnošću žene sa muškarcem“, „za pravom na samoopredeljenje žene“, ali sve to ističe suviše pojedinosti i ne iscrpljuje problem u celini. O feminizmu nema izgrađenih teorija, njegova ideološka osnova tek je u stvaranju. Zato je veoma složen pothvat ocrtati u čemu se sastoji. U zbirci francuskih sociologa „Le problème de la famille et le féminisme“ kaže sociolog Gustav Belot: „Mi ne znamo još šta je feminizam, taj pojam skriva u sebi dosta raznovrsnih tvrdnja, koje ćemo morati razabrati i posebno oceniti“. „The ethics of feminism“ od profesora Wadie objašnjuje, da su stanovišta feminista vrlo divergentna, te da nije lako kazati šta je feminizam, a šta nije. Francuski publicista Froger Doudement daje svojoj brošuri sarkastičan naziv, „Šta hoće ti feministi?“ Valjda bi najpravičnije bilo definisati feminizam kao problem ženinih težnja na slobodno individualno razviće u opštečovečanskim sferama i za zaštitu pri vršenju generativnih funkcija. Ipak bilo bi pogrešno misliti, da je feminizam kao problem nastao u novije doba. On u klici postoji od kad je žena, usled fiziološkog materinstva manje pokretljiva, ocenjena kao inferiorna i bačena u drugi red ljudskog društva. Ocrtaćemo prvo sasvim kratko položaj žene u raznim vremenima, i pokušaćemo da do-

kažemo da je sa naučnog stanovišta neizvodljivo naći za njenu potčinjenost prihvatljivo opravdanje. Ujedno ćemo spomenuti razne pokušaje iz kojih je organski proizašao feminizam i feministički pokret.

Antropolozi Bachofen, Morgan, Havelock Ellis, Lamprecht, tvrde da je prvi oblik društvenih uređenja bio matrijarhat. Žensko-pravni poredak ne znači još vladu žene, ali bilo je i toga. Istorijski je dokazana ginekokracija kod starih Egipćana. U londonskom muzeju čuvaju se papirusi 12 pesama, u kojima žena iskazuje muškarcu ljubav na jedan vrlo samosvestan i gord način. Slike koje su se našle u grobovima faraona, predstavljaju po pravilu ženu koja sedi uz muškarca. Istorija spominje kod starih Egipćana žene kraljeve i to ne kao izuzetak. Vladu žena nalazimo danas kod mnogih divljaka, kao kod: Irokeza, Kamčadala, Bolonda, i drugih naroda srednje Afrike i Azije. Holandski naučnik Ronhaar napao je Bachofena da se nije držao istoriskih činjenica, pošto o matrijarhatu govore samo mit, legenda i folklor. Iako dopuštamo da je Bachofen previše pustio svojoj fantaziji na volju, ne možemo negirati matrijarhat zato, što se u glavnom oslanja na narodno predanje. Pošto i sociolozi Word, Weber, Dürkheim i mnogi drugi prikazuju matrijarhat kao prvi društveni oblik, nemamo uzroka, da u to sumnjamo. Neki sociolozi, kao Franz Oppenheimer, tvrde da su agrarni narodi imali matrijarhalno, a lovački patrijarhalno uređenje. Kada je čovečanstvo došlo do višeg stupnja kulture, žena, često abrsorbovana generativnom službom, nije mogla da drži korak sa muškarcem, šta više bila joj je potrebna njegova zaštita. Vremenom ovaj protektorat pretvorio se u tutorstvo, koje je kočilo ženin intelektualni razvitak i njeno individualno diferenciranje. Socijalna pojava matrijarhata dokazuje, da vlada muškarca, patrijarhat, nije prirodom uslovljena neminovnost, nego karika u dugom lancu ljudskog razvitka. Prelaz iz matrijarhalnog u patrijar-

halno ili pateralno uređenje ljudskog društva zacelo se nije odigrao bez nasilja. Na to ukazuju bajke o valkirama, amazonkama, o devojačkom ratu. To doba, sa stanovišta feminizma, naročito je dobro obradila Dr. M. Vaerting.

Stupanjem u istorisko doba nailazimo već na razvijeni patrijarhat. U Grčkoj položaj žene, naročito udate, bio je vrlo skučen. Ona je bila zatvorena u ginekonitis i šta više nije mogla ni da izlazi sama. Slobodnije su se kretale i više učešća u javnom životu uzimale čuvarice hramova i žene, koje su se odale nauci i umetnosti, naročito hetere, ljubavnice značajnih ljudi. Ali da udata grčka žena nije bila zadovoljna svojim životom, o tome daju svedočanstva grčka filozofija i književnost, naročito komedije Aristafonove i i drame Evripidove. Tako se strahovito žali na svoju sudbinu Medea u istoimenoj drami Euripidovoj. Ona veli da zavidi muškarcima na slobodi, koja im omogućava da traže rasonode izvan kuće, ne izlažući se klevetama, dok žena, usled nesposobnosti za ratovanje, osuđena je da lenstvuje kod kuće, što joj se uzima za zlo. Medea veli da bi radije tri puta išla u rat nego jedanput rodila. Od grčkih filozofa zauzimali su blagonaklono stanovište prema ženi Pitagora, i, naročito, Platon, dok je Aristotelo branio instituciju patrijarhalne porodice i tražio ženinu potčinjenost. Dr. Karl Bergmann, profesor kulturne istorije u Lajpcigu, nazvao je Platona prvim feministom. Kao što je poznato, daje u nacrtu idealne države „Politeja“ ženama pravo na učestvovanje u javnom životu, i pušta ih u lakše vojničke službe.

Rimljani, poreklom seljački i organizatorski narod, naročito su razvili pravnu misao, i mi ćemo u njihovim zakonima najbolje videti kako se položaj žene menjao, t.j. bivao manje ili više rdav. Po starom rimskom pravu bila je žena kroz ceo život pod tutorstvom muškarca „tutella mulierum“. Uzroci neravnopravnosti bili su u

rimskoj državi ženski pol, maloletnost, bolest i raspikućstvo. Muškarac, kao „pater familias“, imao je ispočetka pravo na život i smrt članova porodice „ius vitae necisque“. Ni kod jednog naroda očeva moć nije bila tako izgrađena kao kod Rimljana. Mi znamo da su kod njih bile dve vrste braka: matrimonium justum i non justum, i da su žene iz jednog i drugog braka tražile i nalazile razne mogućnosti da se tutorstva bar donekle otresu, što dokazuje da su ga osećale kao teret. Rimske hronike spominju nezadovoljstvo muškaraca emancipacijom svojih žena. Stari Cato opisuje, uz izjave nezadovoljstva, neposlušnost žena, njihove težnje da vladaju ne samo kod kuće nego i na forumu. Kada je počeo jako opadati natalitet, izdata je Lex Julia et Papia Popea, koja je oslobodila ženu tutorstva, ako je imala troje ili četvoro dece. Lex Claudia oslobodila je ženu od legitimne tutelle agnatorum. U četvrtom stoleću posle Hrista, sasvim je odstranjena tutella mulierum.

Pobedom ideologije hrišćanstva znatno se popravio položaj žene. Prvo moralno, pa socijalno i pravno. Isus iz Nazareta propovedao je potištenima Rimskoga Carstva, da ne očajavaju. Neodoljiv je bio upliv nauke, koja je nagoveštavala jednakost ljudi pred Bogom. Isusova nauka davala je potstreka za odstranjenje potčinjenosti na osnovu staleških narodnih i polnih razlika. Zato su u prve oduševljene sledbenike hrišćanstva spadale žene. One su sa besprimernom neustrašivošću bacale svoja tela divljim životinjama za plen, prihvatle mučenje u mračnim katakombama. Pod uplivom svoje matere Jelene proglašuje hrišćanstvo za državnu religiju g. 324 Car Konstantin. Koncem V stoleća moćni kraljevi Franački i Etelberg Kentski primili su hrišćanstvo na nagovaranje svojih žena. Ali čim su ljudi visoko poletno učenje Hristovo počeli vezivati za dogme i zakone, uvuklo se u njih orijentalno preziranje žene i težnje za svetsku moć. Hrišćanstvo je postalo kompilacija imperijalističke politike Rima i gine-

kofobije jevrejstva. Poznato je da jutarnja molitva Jevreja počinje usklikom: „Zahvaljujem ti Bože što me nisi stvorio ženom“. Otuda preziranje seksualnog života, osuđivanje žene kao objekta i glavnog uzroka polnih odnosa. Hrišćanstvo je uzdizalo askezu, preporučivalo je odricanje od polnog opštenja kao bogougodno delo. Muškarac nikako nije imao volju da se drži ovog postulata, i počeo je da proganja ženu. Kada čitamo u pismu sv. Pavla Korinćanima: „Žene neka budu pokorne svojim muževima“, „Muškarac je slika i slava božija, žena slava i slika muškarca“, ili poruku sv. Pavla Efežanima: „Kao sto je Hristos glava crkve, tako muškarac treba da bude glava žene“, pitamo se da li je moguće, da tako govore sledbenici Hristovi. Do XVI stoleća crkva nije mogla ugušiti mnogoženstvo, nego ga je kao svetska vlast oficijelno tolerirala. Franački kraljevi imali su nekoliko žena. Karlo Veliki jedno za drugim 8 i nekoliko ljubavnica. Pošto se krivica najradije svali na slabijeg, žena noseći vidljivije dokaze seksualnih odnosa nego muškarac, proglašena je za nečistu, za sud poroka i greha, uzrok seksualnih ekscesa i privlačenja nečastivih.

Zakoni Srednjega Veka, nastali pod uplivom rimskog, crkvenog ili kanonskog i varvarskog, naročito starog germanskog prava, pored sve raznovrsnosti dosta unificirani u takozvanom srednjeevropskom pravu, dokazuju gore navedene činjenice u pogledu pravnog položaja žene. Po Tacitu, vladalo je i kod Germana matrijarhalno uređenje društva, ali u doba njihove nadmoći u Srednjoj Evropi, razvijalo se u smeru patrijarhalnom. Iz istorije je poznato, da su germanske žene u predavno doba ratovale. Kada je selenjem naroda borba postajala sve oštrija i teža, žena, iz poznatih razloga manje sposobna za aktivno učestvovanje u ratu, izgubila je time pravo na posed, nasledstvo i sve beneficije slobodnih. Za položaj žene postao je od sudbonosnog značaja uređenje „Mut“, obaveza poglavara porodice

da štiti svoje članove, koje se razvilo u uređenje „Mund“, otuda Vormundschaft. Opet je zavlдалo tutorstvo ženskog pola. Ono se u raznim oblicima održalo u velikom delu Evrope, skoro do XIX stoleća, i prešlo je oslabljeno u instituciju patrijarhalnog braka. U Francuskoj je formalno brzo iščezlo, ali ostalo je pravo muža da kazni ženu „la maine burnie“. Tutorstvo ženskog pola vršilo se u nekim zemljama tako drakonski, da je po Friškom zakonu mati udovica od 50 godina dolazila pod tutorstvo sedmogodišnjeg sina. Još u pruskom „Allgemeines Landrecht“ muž je određivao dokle će žena dojiti dete i bio je dužan da kontroliše njenu prepisku. Najbolji položaj imala je žena na severu. U Norveškoj nasledivala je keći od najstarijih doba ipak bar polovinu. Mogla je sklapati i potpisivati ugovore, imala je uvek relativno velika prava.

Usled nepravnog ropskog položaja ženskog pola vrlo je rasprostranjeno bila u ranom Srednjem Veku kupovanje odnosno otimanje žena. Oženiti se i kupiti ili ukrasti ženu bili su do konca XI stoleća skoro identični pojmovi. Zabranom mnogoženstva na tridentinskom konzilu g. 1545 poboljšao se moralni i socijalni položaj žene. Mnogo je tištila žene njihova ekonomska potčinjenost, koja je ukidanjem manuelnog rada i specijalizacijom privrede postajala za nju naročito tegobna. Zato su žene tražile da budu primljene kao članice obrtničkih i esnafskih zanata. Njihova molba bila je skoro svuda odbijena primedbom, da kalfe i šegrti neće da sede s njima u jednoj prostoriji. Uspeh su imale samo udovice i žene, zaposlene tkanjem, jer ih je bilo vrlo mnogo.

Francuska revolucija porušila je srednjovekovni društveni poredak. Na izmaku XIX i početku XX stoleća smenjuju se dva sveta. Ideologija enciklopedista, koja je pripremljala revoluciju i širila vrlo slobodoumne nazore — tražila je nekažnjivost veštačkog pobačaja —

našla je oduševljene sledbenike među ženama. One uzimaju učešće na političkim manifestacijama, potpomažu državno-pravni prevrat. S pravom nazvao je Michelet žene „avangardom revolucije“. Potonji žirondista Condorcet napisao je plamenu odbranu u korist političke ravnopravnosti žene. Kada je g. 1793 revolucionarni Konvent proklamovao prava čovečanstva, tražile su žene, pod vođstvom Olympes de Gouges, da se ta prava rašire i na ženu. Za nekoliko meseci pala je glava Olympes de Gouges, Rose Lecombe, Madame Rolland i mnogih drugih istaknutih žena. Ravnopravnost nije bila zadobijena. Revolucionarni Konvent utvrdivši svoju moć odbacio je pomoć žena, koje su čak htele ratovati protiv neprijateljske vojske. On je zatvorio sva ženska udruženja i zabranio ženama pristup na sednice i političke zborove. Svoje feminofobno stanovište opravdao je revolucionarni konvent ukazivanjem na generativne dužnosti žene, i kao naročitu dužnost naložio im je čednost. Na zasluge žena zaboravljala je francuska revolucionarna vlada, isto tako kao hrišćansko sveštenstvo. Iako francuska revolucija nije donela neposredne koristi ženi, lozinka: égalité, fraternité et liberté, pala je na plodno tle. U Engleskoj jedna pametna žena Mary Wollstencraft podigla je glas za oslobođenje žena u spisu „The Vindication of rights of Women“, u Nemačkoj čine to Theodor von Hipell i Luise Otto Peters. Njihov borbeni stav našao je odjeka u granicama i izvan granica Evrope.

Od početka XIX stoleća problem feminizma dobio je zamašaja i pobudio je naročito interes francuskih filozofa (Fourier, St. Simon) i engleskih (John Stuart Mill). Kada su revolucije od 1830 i od 1848 g. bacile u Evropi na površinu problem nacionalnog oslobođenja, feminizam je prihvaćen kao sredstvo za buđenje nacionalne svesti. Zato je kod Čeha (Eliška Krasnohorska, Karolina Světla, Tereza Novakova) kod Jugoslovena (sestre Pajkove, Dragojla Jarnović, Draga

Dejanović) i drugih potčinjenih naroda feminizam u svome početku jako nacionalno obojen.

Novu epohu otvara u istoriji ljudskog društva plameni „j' accuse“ John Stuart Milla u Engleskom parlamentu 1867 god. Od francuskih političara našao je feminizam naročitu zaštitu kod poslanika Consideranta i Lerouxa. Ne samo na zapadu, nego u celoj Evropi pojavljuju se istaknuti muškarci i žene, koje traže da se poboljša ženin položaj, i da se ona izravna s muškarcem. Da bismo videli kakvom se brzinom razvijao feminizam, navešćemo nekolike etape iz njegove istorije u Švedskoj, gde su njegove glavne pobornice bile Friderike Bremen i Em. Kollett, kao što to ističe studija od Dr. Elen Wikmark. God. 1862 dala je Švedska pravo ženama u opštini, g. 1865 otvorene su za žene učiteljske škole, pošta i telegraf, g. 1866 pravo da mogu samostalno voditi trgovinu i zanat, g. 1888 dano im je pravo glasa.

Veliku teoretsku i praktičnu potporu dobio je feminizam u socijalizmu. Nema knjige koja je toliko uzbudila duševnu žabokrečinu onoga doba kao Bebelova knjiga „Žena i socijalizam“. Bebel je bio napadan i ismejavan, ali njegova knjiga je doživljavala jedno izdanje za drugim. Doista je socijalizacija u smislu Marxa i Engelsa nemoguća bez potpune ravnopravnosti žene i muškarca. To je zavelo mnoge za feminizam zainteresovane socialne radnike da ta dva pokreta indentifikuju, čime je učinjena sudbonosna pogreška. Socijalizmu kao i ostalim pokretima u njihovom prvom idejnom poletu bilo je oslobođenje žene u glavnom sredstvo da svoj program sprovedu. Hierarhija hrišćanske crkve, revolucionarni konvent, nacionalne vlade novih državnih tvorevina XIX stoleća, socijalistički pokret, svi su manje više feminizam gurnuli na sporedni kolosek, čim im je počeo praviti prepreke u zadobivanju moći i ostvarivanju sopstvene ideologije.

Ali ti socijalni pokreti i idejni pravci zasekli su

duboke brazde u čovečijem životu. Oni su podesili i uplivali na tok njegovog mišljenja, osećanja i bivanja. Dok je pre bilo samo pojedinih emancipovanih žena na polju duhovne i materijalne kulture, njihov broj, pod pritiskom unutrašnjih i spoljašnjih momenata, brzo raste. Iz Jahtenja, koja se sve više gomilaju, prelazi se Mihtenju i kolektivnoj Mi-psihi. Ova poslednja ne involvira naravno sve pretstavnike pola, ali što se više širi, tim se svesnije prenosi na ženski pol kao takav. Žena koja je stolecima živela u mračnom odricanju i u primanju nepromenljivosti sudbine, počinje da traži okvire, gde bi se njene ljudske sposobnosti i težnje mogle bolje afirmirati. Podižu se i glasovi muškarca; ljudi velike pameti i velike čestitosti, oslobođeni primitivne muškosti i noseći, kao što je to Roza Meireder kazala, crte natpolnog, sintetičnog čoveka. Koncem XIX veka sažimaju se sva ta raznovrsna nastojanja u socijalni proces, feminizam per se. On sadrži u sebi dve glavne linije. Jednu sa ciljem saznanja suštine feminizma i stvaranja njegove ideologije, drugu sa ekspanzivnom borbenom silom u pravcu spoljašnosti ka osiguranju praktičnih uspeha. Te dve struje ne idu paralelno, šta više posve se razdvajaju.

Na prelomu XIX i XX stoleća možemo da razabiramo već jasno feminizam kristaliziran u ideologiju i feminizam prenesen na polje rada, prebačen u delatnost. Obelodanjuje se i velika složenost ovoga problema. Racionalizacija rada koja goni ženu imperativno u fabrike i kancelarije, na univerzitetu i sportska trkališta, nalaže joj socijalno političke i ekonomske zadaće. Pronalasci prirodnih nauka, naročito medicine — kada je utvrđeno da je sepsa uzrok smrti pri porođaju, i kada su se pronašla antikonceptna sredstva — oslobađaju ženu prevelike biološke vezanosti i ukazuju na značaj pitanja seksualne biologije. Jasno je, da će tek obrađivanjem i rešenjem sviju tih problema žene dobiti mogućnost da izvojevane

pozicije rašire i da na putu intelektualnog i individualnog usavršavanja napreduju.

Istorija nam ukazuje da je u sva vremena patrijarhalnog uređenja društva udata žena bila osuđena na veću nepravičnost, da je imala manje slobode za individualno razviće i ostvarenje želja shodno izvesnom samoopredeljenju nego neudata. To je pojmljivo. Takoreći uvek u službi fizičkog održavanja vrste, udata žena bila je prinuđena da primi pomoć muža, čime se predavala njegovoj milosti i nemilosti. Ona je postajala deo njegovog ja, zarobljena socijalnim uslovima njegovog života. Rđav položaj udatih žena kojih je bilo uvek u pretežnoj većini, dopuštao je naravno i neudatima slobode samo u izvesnim granicama, ali je ipak razlika bila očevidna. Dalje primećujemo da je vršenje generativnih dužnosti počelo služiti u korist žene, čim joj je uspeo da ga se oslobodi. Rađanje kao prirodom nametnuta fiziološka funkcija škodila je priznanju prava ženine ličnosti; rađanje dignuto na pedestal socijalne dužnosti donelo joj je preimućstva, naprotiv ženi — nerotkinji¹⁾.

¹⁾ *Literatura:* Lamprecht „Das Mutterrecht“; I. H. Ronhaar „Women in primitive motherrights societies“ Amsterdam, 1932; Dr Max Müller, „Die Liebespoesie des alten Aegypten“; Dr M. Vaerting „Die weibliche Eigenart im Männerstaate und die männliche Eigenart im Frauenstaate“, Karlsruhe 1921; Jung, „Die Frauen in Europa“; Hans Sweistrup und Agnes Zahn Harnack, „Die Frauenfrage in Deutschland“, 1934; Bebel August „Die Frau und der Socialismus“; Edmée Charrier; „L'évolution intellectuelle féminine“ Paris, 1932; Erna Adler „Die grosen Frauen der Revolution“; Marianne Weber „Ehefrau und Mutter in der Rechtsentwicklung“; Tübingen 1907; časopisi: „Die Dokumente der Frau“, „Zeitschrift für Frau erkunde und Eugenetik“, Dr Gertud Bäumer „Die Frau in der Volkswirtschaft der Gegenwart“, Berlin 1932; Dr Rühle Gerstel „Das Frauenproblem der Gegenwart“, Leipzig 1932; Dr Elenor Wikmark „Die Frauenfrage, Eine ökonomisch sociologische Untersuchung mit specieller Berücksichtigung der schwedischen Frauen bewegung“; Lilly Braun „Die Frauenfrage“, Leipzig 1900; Rignaud „L'évolution du droit de la femme de Rome à nos jours“; Wieth Knudson „Frauenfrage und Feminismus vom Altertum zur Gegenwart“, 1928. — Mary Read „The Rise of american civilisation“, 1929 New-York.

* * *

Zakonska, socijalna i društvena uređenja od značaja izgrađuju se na izvesnim nazorima o svetu i imaju za osnovu saznanja opšte znanosti. Doista vidimo da mnogi religiozni i filozofski sistemi daju o ženi drugu, nižu ocenu, nego o muškarcu. Budističkoj i muhamedanskoj religiji žena je samo objekt u svrhu razmnožavanja i uživanja. Antika je projecirala dvopolnost u svemiru indentifikujući muški pol s duhom, ženski s materijom. Srednjevekovni crkveni mudraci vodili su duge debate o tome da li žena ima dušu. Državnicima iz doba prosvetečnosti, n. pr. Taillerandu, izgledalo je ne prirodno dati ženi državljanstvo. Devetnaesti vek priznao je već ženu kao istocenog pretstavnika vrste homo sapiens. Uprkos tome zauzimao je stanovište među mnogim drugim pretstavnicima antifeminizma još poznati ginekolog Runge, da žena nije sposobna nizašta drugo nego samo zato, da bude trudna, a Max Funke se raspisao o tome kako žena nije čovek nego misssing, spojka među čovekom i antropomorphom, i došao je do uverenja; mulieres homines non sunt.

Bilo je naravno uvek velikih mislilaca i umetnika koji su upoznali i priznali jednakost polova. Tako je rekao Mirabeau da duša nema pola. Po Grimmu su sve pogreške žena posledica rđavog vaspitanja i upliva okoline. Svedskom filozofu Torildu izgledale su razlike u psibi muškarca i žene ništavne prema jednakosti osećaja i razuma. A zar nije to mutatis mudandis priznao šta više i veliki neprijatelj ravnopravnosti žene Napoleon, svojom poznatom pohvalom matere „Da Leticija Bonaparta ima mušku glavu na ženskom telu“.

Da se zapitamo sada da li je feminizam sa stanovništva vladajućih naučnih teorija današnjice opravdan. Svaki socijalan proces, sledstveno i feminizam, vezan je za telesno i duševno ustrojenje individua, koje u njemu uzimaju učešća. Posmatrajmo ovaj problem prvo biološko-

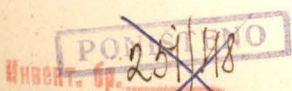
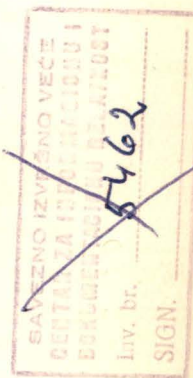
psihološki. Naša kultura je naročito intelektualne prirode, s tendencijom da se sa nižeg dođe na viši stupanj usavršavanja. To razlikuje čoveka od ostalih tvorevina prirode. Kada je feminizam počeo dobijati priznanje, istupio je veliki broj ljudi s tvrdnjama o neprihvatljivosti ženinih težnja za ravnopravnošću i za pravom na samoopredeljenje. Da se ovo stanovište opravda, bilo je potrebno dokazati, da je žena intelektualno slabija, t.j. da su njeni dotični organi drugačiji, nesavršeniji nego u muškarca. Tako se došlo do teorije, koja je tvrdila, da je mozak muškarčev teži nego ženin. Ali kako se dokazalo da su znameniti ljudi, kao Voltaire, Gambetta, Liebig, imali vrlo mali mozak, otstupilo se od tog tvrđenja. Kasnije se tražio dokaz ženine inferiornosti u razlici frontalnih i dorzalnih oblika lobanje. Brzo se napustila i ta teorija, a za glavne izvršioce intelektualnog stvaranja proglašene su vijuge mozga. Anatomijom mozga muškarca i žene zanimali su se naročito naučenjaci Leurbet i Meunier, od kojih je svaki došao do suprotnog rezultata. Vremenom su se sve te raznovrsne teorije napustile kao bezizgledne, pošto se bitne anatomske razlike u mozgu polova ne daju dokazati. Eventualne razlike u periferiskom nervnom sistemu nisu tako velike, da bi mogle biti od odlučnog uticaja na intelektualne sposobnosti. Mozak muškarca i žene jednako je ustrojen i sasvim je logično, da su i njegove emanacije u glavnome jednake. I danas se pojavljuju doduše sporadični nazori o raznovrsnosti mozga u žene i muškarca, ali nisu u stanju probuditi dublji interes i priznanje. Teoriju o inferiornosti žene sa stanovišta anatomije mozga možemo smatrati za otklonjenu.

U najnovije doba priznaje se ista vrednost polova ali se ističe njihova raznovrsnost. Primenjen na čoveka, ovaj kriterijum može za žene postati vrlo opasan, jer određuje za polaznu tačku ocenjivanja seksualni dimorfizam. Sa stanovišta seksualne biologije odlikuje

se ženskost i muškost neosporno raznovrsnošću, a istom značajnošću. Ali kao princip ubrzavanja i usporavanja energije, dajući nosiocima dispoziciju za aktivnost odnosno pasivnost, stoje oni po svome značenju za dotični individuum kao dijametralno suprotni. Vrednost čovečija ne određuje se po funkcijama pola, nego po intelektualnim sposobnostima, koje se razvijaju u vezi sa funkcijama cerebruma i određuju ritam njegovog života.¹⁾

Faktički se danas vodi borba protiv feminizma na osnovu seksualnog dimorfizma, odnosno teorije da su polne žlezde alfa i omega čoveka. Do kakvih nelogičnosti vodi nekritička upotreba ovog kriterijuma videćemo po tvrđenju jednog inače vrlo objektivnog i dobrog seksuologa kao što je Dr. Ivan Bloch. U svojoj knjizi „O polnom pitanju“ sasvim ispravno veli Dr. Bloch, da se u seksualnosti modernog kulturnog čoveka ogleda duhovna i fizička istorija čovečijeg roda, koja je okarakterisana „prevlađivanjem mozga na uštrb njegovih ostalih pa i seksualnih organa“. Iako u svojim daljim razlaganjima dopušta da je nemoguće naučno dokazati bitne razlike u mozgu žene i muškarca, on tvrdi da između muškarca i žene ima velikih psihičkih razlika, i to na osnovu raznovrsnosti njihovih polnih organa, aktivnosti muških semena i pasivnosti jajnih ćelija. Tu dakle Dr. Bloch zaboravlja na mozak. Ali kako da razumemo tek sledeću njegovu primedbu. Dr. Bloch tvrdi da je žena s obzirom na produktivno stvaralačku aktivnost u predašnjem dobu bila „ravna čoveku, ako ne iznad njega“, i da je tek lagano, u toku kulturnog napretka, muškarac preuzimajuću joj svu produktivnost, potisnuo ženu. Otkuda je dolazila ženina

¹⁾ Time ne mislimo tangirati problem, da li je duša samo fiziološka funkcija mozga ili je delić nepoznatih kosmičkih energija, bilo božanstvenog bilo organskog porekla.



stvaralačka aktivnost, ako pol određuje psihu čovečiju i ako ovaj pretstavlja kod žene princip pasivnosti? Teorija polnih žljezda dobila je uticajem Freudove psihoanalize veliki zamah, i postala je ishodom tačkom mnogih feminfobnih teorija, koje imaju najviše pristalica među lekarima, ginelokozima. Oni zastupaju stanovište uteris semper loquitur, zaboravljajući da bi se to moglo primeniti na sve naše organe. Nećemo se osvrutati na starije pretstavnike ovog misaonog smera, na Dr. Möbiusa, Dr. Topinard-a, Dr. Runge, Dr. Funke, Ertla, i t. d. Danas vode u tom pogledu reč naučnici: ginekolog Liepmann, svojom teorijom vulnerabiliteta, i iritabiliteta žene, donekle Dr. Walter Ehrenstein i Dr. André Binet. Kao vrhunac komplikacije jednostranog ginekološkog stanovišta i panseksualizma, navešćemo teoriju panmaterniteta, Dr. Karl Bergmanna i teoriju hromosoma prof. Dr. Urbanschich-a. Objektivnije stanovište zauzima drezdanski ginekolog prof. Dr. Hugo Sellheim. Jasno svetlo na jednostranost ginekologa baca studija jedne naše inače feministički ubeđene žene ginekologa. Knjiga nosi naslov „Biologija žene“, ali je faktički samo biologija generativnih organa žene. Ne bez preteranosti, ali feminfilno, pisana je studija biologa u Leningradu, Nemilova „Biološka tragedija žene“. Iako Nemilov uči da je upliv polnih žljezda na ženin mozak, naročito u doba trudnoće i porođaja, škodljiv, i da fiziološko materinstvo pretstavlja veliku prepreku ženinog intelektualnog usavršavanja, veli da se ni na kakav način ne sme braniti ženi da udesi svoj život kako hoće, jer ima iste kvalitete kao muškarac¹⁾. Kao što je poznato, pretrpela je psihoanaliza porazne kritike. Protiv Freudovog panseksualizma podigli su glas psiholozi i biolozi. Među ostalima kulturno istorijska škola Dr. Karpa i Dr. Schmidta, Dr. Paul Boensfield u knjizi „Moderna žena“.

¹⁾ Interesantno je, da su posle publikacije ove knjige došla Nemilovu mnoga pisma žena sa sledećim sadržajem: Mi ne patimo od naših bioloških funkcija nego od brutalnosti i surovosti muškaraca.

Naročito su oštroj kritici podvrgli panseksualističku teoriju Freuda, švajcarski naučnik Jung i kategorično bečki lekar Dr. Alfred Adler. Teorijom individualne psihologije poriče Adler, da bi se ikoje psihične crte mogle odnositi na pol žljezde. Adler dopušta da od polnih žljezda idu izvesni poticaji, ali oni nisu tako moćni da bi prinudili telo jednoznačnoj duševnoj strukturi. Po individualnoj psihologiji su psihičke emanacije u glavnom socijalno uslovljene. Valjda ništa ne obelodanjuje to tako jasno kao činjenica da se u prirodi mužjak kiti da bi se dopadao ženki, dok u ljudskom društvu čini to žena, — jer je ženka slobodna, a žena socijalno i finansierno zavisna od muškarca.

Na svaki način je „Spoznanje čoveka“ jedno od najubedljivijih naučnih prigovora u korist feminizma. Opravdanost Freudovog panseksualizma energično pobija i Dr. Vaerting, u knjizi „Warheit und Irrtum in der Geschlechtstpsychologie“ koja obara celu dosadanju polnu psihologiju. Dr. Vaerting navodi i sravnjuje razne statističke podatke o psihičkim svojstvima žene i muškarca i ukazuje na činjenicu da se i ovde, ne obazirući se na razne neobjektivne momente, naprosto ne nalaze dokazi o osnovnoj razlici polova, da se tu može govoriti samo o izvesnoj višoj ili manjoj dispoziciji jednoga ili drugoga pola. Na pr., po statistici poznatog psihologa Heymansa 59.8% žena a 46.9% muškaraca su emocionalni. Stvarnost i hladnokrvnost u govoru nalazi Heymans kod 41.4% muškaraca i 34.1% žena. Psiholog Dr. Otto Liepmann u istraživanju psihičkih osobina muškarca i žene došao je do još manjih, do minimalnih razlika. O potrebi temeljne revizije polne psihologije nalaze se mnoge studije u berlinskom arhivu „Archiv für Frauenkunde und Eugenetik“. Ovoj tendenciji sleduje i studija američanske lekarke Dr. Yarross. Fakt je da se polna psihologija, koja je pre nadovezivala psihičnost na seksualnost i ostavljala razne druge, naročito socijalne momente po strani, nemilo-

srдно obara. Dok psiholozi starije škole, kao Stern, Mc. Dougall, Briffault, Henri Marion, Heymanns, konstatuju i objašnjaju razlike u psihi čoveka, poglavito kao posledicu njegove seksualnosti, ukazuju noviji obradivači uporedne biologije i psihologije, kao Geddes, Thomson, Thorndike, na odlučan upliv nasleđa, okoline i životnih pogodaba pri formiranju čovečije psihe, te dolaze do rezultata o bitnoj jednakosti psihe kod muškarca i žene. Poznati američki psiholog Thorndike doslovno veli da razlike između muškarca i žene nisu kvalitativne, nego da se sastoje u stupnjevima („the differences between the sexes are not qualitative but differences in degrees“). U odbranu feminizma valja spomenuti i hermafroditizam embria i naših predaka, činjenicu da život nije uslovljen polom i teoriju o polnoj biseksualnosti. Mi znamo, da je čovek izgrađen iz somatičkih i polnih ćelija. Po Hirschu, Hirschfeldu i nekim drugim seksuolozima stoprocentnih muškaraca i stoprocentnih žena nema, jer svaki predstavnik vrste nosi u sebi ćelije oba pola. Sa problemom psihičke dvopolnosti naročito su se zanimali neurolozi i ginekolozi: Kraft-Ebbing, Halbam, Fliess, Dessoire... Na osnovu polnog biseksualizma izgradio je svoju vrlo duhovito koncipiranu i grubo jednostrano izgrađenu studiju „Geschlecht und Charakter“ Otto Weininger.

Već ova fragmentarna biološka i psihološka rasmatranja dokazuju da je u pravu feminizam koji traži da se za polarnu tačku ocenjivanja i podele rada ne uzme fenomen seksualnog dimorfizma. Ali život je jači nego teorije. Kako Goethe kaže: „Grau ist alle Theorie, grün des Lebens goldener Baum“. Kakve nam pouke daje stvarnost? Posmatrajmo je prvo iz perspektive istorije. Istina, valja priznati da je kultura delo u glavnome muškarca, ili da kažemo s doktorom Vaertingom „izgleda“ kao da je delo muškarca. Istražujemo li ovu pojavu bliže, dolazimo do saznanja, da je tu muškarac mnogo retuširao u svoju korist. Pa ipak, uprkos jednostranosti

izlaganja istorijskih činjenica, možemo konstatovati, da svako doba ima izvestan broj žena čije je intelektualno stvaranje išlo daleko nad onim prosečnog muškarca. I kada uzmemo u obzir pritisak, koji se činio na ženu u smeru seksualne diferencije, moramo priznati, da je genije vrste najjači pokretač, i da se nikada nije dao u ženi sasvim ugušiti. Antika je imala žene filozofe i pesnike. Iz ranijeg doba Safo, učena Aspazija, Periklova žena, pa Hipatija, čija su predavanja privlačila čak i iz cele Grčke i Aleksandrije. U Srednjem Veku bile su to poglavito kaluđerice, koje su se u manastirima odavale kontemplaciji pisale minijature i kronike, tako da su germanski plemići pisanje i čitanje zanemarivali, pošto im se činilo da je to „zanimanje popova i žena“. Hadunof, osnivač poznatog manastira u Gauderscheimu, Hrozvita, spisateljka crkvenih drama, sv. Tereza iz Avile, Helojsa, prijateljica Abelera. Veliki broj žena odavao se mistici, i dao je dokaze duboke kontemplativnosti. Na univerzitetima Gornje Italije bilo je žena, krunisanih doktorskim laureatima. Sestre Andrea, Batisti, Gozadini, Laura Bassi. Pada nam u oči relativno veliki broj priznatih dobrih inicijativnih vladarki. Vladavine: kraljice Jelisavete, carice Karatine Velike, carice Marije Terezije, kraljice Viktorije, služe na čast njihovih naroda. Holandija nije gore vođena nego ostale države zato što joj na prestolu sedi žena. Kada pomislimo kako veliki broj glupaka dolazi na jednog istaknutog, dobrog vladara, stojimo pred zagonetkom. Valja odmah istaći da su se žene odlikovale u svim oblastima ljudske delatnosti, šta više i u onima koje su proglašene za odlučno muške; Dorothea Herschel obogatila je svojim istraživanjima asronomiju; Maria Agnesi, Maria Sliewen, Sonja Kovalenska matematiku. Žena je uspešno ratovala, Jenne d' Arc, Ilona Zrinji, Kanan Haselaar, Čučuk Stana... Stupajući u najnovije doba sretamo tako snažan nalet generacija žena, očeličenih tvrdoćom životne

borbe, koje su dospеле do najvišeg stupnja intelektualnosti, da ne možemo spomenuti nekoliko imena, a da se ne izložimo površnosti i nepravednosti. One daju u svakoj oblasti kulturne delatnosti pozitivne rezultate, i ne ističu se više samo spoređično, kao pre.

Valjda će neko upozoriti na odsustvo genija među ženama. U svojoj studiji „La genèse du génie“ dokazao je Odinet socijalnu uslovljenost duhovnih velikana. Jednog genija pripravlja generacije talenata. Mont Blanc ne uzdiže se u ravnici, nego na visokim brdima. Interesantno je, n. pr., da statistike patentiranih izuma u Americi pokazuju mnogo niže brojeve među ženama nego među muškarcima, ali da broj žena pronalazača konstantno raste. Uostalom, agenialnost žene ne bi opravdavala njenu socijalnu i pravnu zapostavljenost.

Nije potrebno navoditi primere aktivnog učešća žene na ekonomskom polju. Neke grane obrta i zanata, kao bojadisanje, tkanje, keramika, gotovljenje namirnica, bile su u predašnjim vremenima sasvim u rukama žene. Ne može se tvrditi šta više ni da je muškarac uvek fizički silniji nego žena, premda je tu razlika najveća. U staro nemačkom zakoniku „Sachsenspiegel“ navedene su kazne za žene, koje su tukle svoje muževe, što pretpostavlja da su bile snažnije. U Americi ima udruženja žena letača, pronalazača krajeva, gde žive divljači, misionarki, bokserki, — a to su sve pozivi koji zahtevaju neobičnu fizičku snagu i odvažnost. Sovjeti imaju velika odelenja žena mornara, žandarima, rudara.

Iz svega toga sleduje, da muški pol ne znači preimućstvo na ma kome polju ljudske delatnosti, kao što ženski pol nije nužnim načinom vezan na slabiju vrednost. Pol nema ni u negativnom ni u pozitivnom smislu — u opštečovečanskim oblastima — za posledicu izvesne fizičke, a pogotovo ne psihičke osobenosti. Zato je neispravno uređenje društva, čija je polazna tačka seksualni dimorfizam. Suština feminističkog pokreta ne može se sasto-

jati ni u čemu drugom, nego u reformi društva, u smeru podele rada i socijalnih dobara po *individualnim* svojstvima pojedinaca, a ne po polu. Bez ovog saznanja feministički problem ne bi nikad mogao uzeti čvrste konture, i iz nebuloznih pretstava zgusnuti se u kristal konkretnog programa, koji obećava uspehe.

* * *

Spomenuli smo da su zakonodavstva davala tutore ženama, maloletnima, slaboumnima i raspikućama, osobama, koje po javnom uverenju nisu bile sposobne da same sebe zastupaju, i da se tutorstvo ženskoga pola zavodilo i ukidalo, do najnovijeg doba. Na suprot toj, nimalo utešnoj slici, navodi istorija — kao što smo videli — žene, čije su sposobnosti zaslužile i dobijale najveće priznanje. Bilo je slučajeva gde su žene svojom aktivnošću, šta više, nadkrilile muškarce, i vladale ne samo porodicom i malom zajednicom, nego i državom. Neverovatna činjenica, kada se uzme u obzir pod kako su mučnim pritiscima one živele i razvijale se. Kako da se objasni ova zbilja čudna paradoksalnost? Da bi se došlo do pravilnog odgovora, potrebno je ukazati na osobenosti polnih organa žene, koje *ne moraju ali mogu* da podgrizu intelektualne sposobnosti i zadrže evoluciju njenog života. Po biološkom zakonu Herberta Spencera, antagonizam među razmnožavanjem i tendencijom višeg razvoja, naročito je sudbonosan za ženu. Periodično potrošena snaga ženina na glavnu funkciju ostaje već stolecima potpuno izgubljena za vlastito isgrađivanje. „Da zbira vlastiti kapital“, veli on, „ženi je mnogo teže nego muškarcu“. Iz seksualne biološke oblasti izviru uticaji emanacije i funkcije, po svome smeru diametralno suprotne tendencijama cerebralnih nerava. Isto kao muškarac, postaje i žena sposobnija za život uglavnom razvitkom svoje intelegencije; zadržimo li njen razvoj, osuđujemo ženu na životarenje. Funkcije generativnih organa žene su žarište, gde prolaze niti iz

kjih se plete potčinjenost žene. Ovo saznanje tek pomalo prodire, jer osuđuje dosadanji razvitak ženine osobnosti, koji se vršio u smeru seksualne diferencijacije.

Pogrešno je mišljenje, da usled fenomena seksualnog dimorfizma postoji fiziološka i psihološka nesrodnost muškarca i žene in toto, i da ta raznovrsnost mora doći do izražaja u njihovim preduzimanjima i odnosima. Protivnici oslobođenja žene, željni da opravdaju svoj nadmoćni položaj, ističu osobine muškarca kao superiorne nad ženinama, dokle žene, pojmljivo, idu u drugu krajnost, i idealiziraju ženina svojstva. Jednoj pogrešci dodaje se druga. U stvari početna i prvobitna istina jeste, da su sve takozvane intelektualne i duševne raznovrsnost između muškarca i žene izgrađene na predrasudama, obmanama, posuvraćenim gledištima i zaključavanjima. Često se prebacuje ženi da podražava muškarcu, dok bi bilo prirodnije i za društvo pogodnije, da je muškarac što više muškarac, a žena što više žena. Moderna žena — izuzev naravno izuzetne — sleduje svome sopstvenome impulsu, i gonjena kulturnom evolucijom, čini to isto što i muškarac. Obdarena dobrom inteligencijom i osetljivim čulima kao i on, žena ne može da ide drugim putem. Dokazano je da su razlike među pojedincima istog pola često mnogo veće, nego između muškarca i žena. Otuda je jednakost u nastojanjima i pothvatima muškarca i žene jedna nadasve prirodna pojava. Antropolozi i sociolozi pripisuju muškarcu i ženi preistorijskog doba veću biologsku i psihološku sličnost, nego našim generacijama. Na antropološkom kongresu u Parizu 1877 mnogo se o tome raspravljalo. Antropolog Huxley već onda se vrlo mnogo zauzimao za ravnopravnost žene. Velika sličnost opaža se i kod divljaka, čija su sekundarna polna obeležja vrlo slabo razvijena. Ako se u najnovije doba muškarac i žena u svom iz-

gledu i zanimanju opet približuju, znači dakle da se vraćaju prirodi, a ne da je napuštaju.

Nepreglednost i velika složenost feminističkog problema bile su dugo uzrok nedovoljno razgovetnog, može se kazati konfuznog i neiscrpnog formiranja ideologije feminizma, što se opaža već u prvim feminističkim delima. Condorcet i Turgot tražili su ravnopravnost žene, u ime pravde, Mary Wallstencraft, u ime materinstva, Theodor Hipel, u ime čovečanstva i države¹⁾. U doba konsolidiranja i formiranja tumačena je ideologija feminističkog problema, pored sve raznovrsnosti, u glavnom kao težnja za višim obrazovanjem. Ona se proširila u težnju za socijalnu i političku ravnopravnost polova, naročito da se dozvoli ženi intelektualno zanimanje, u time ljudskih prava žene (John Stuart Mill). U skladu s tim principijelnim zahtevima, videćemo da se ideologija feminizma u glavnom grupisala oko dva raznovrsna shvatanja pojma „ljudstva“. Život i delatnost žene izgradjuje se na temelju opšte ljudskom, koje je individualno diferencirano, čemu se pridružuju, kao nešto sekundarno, polom izazvane osobine, respektive polno diferenciranje. Ili se uzima za polaznu tačku nejednakost muškarca i žene, koja je uslovljena seksusom, a osobine vrste opšte ljudske nju samo dopunjuju. Prvi smer zastupaju — da spomenemo samo nekoliko — Alfred Adler, Pankherst, Stetson Perkins, Olive Shreiner, Dr. Aleksander, Rose Mayreder, Hulda Maerbrecher, Meisel Hess, dr. Jarros. Pretstavnici drugog smera su Ellen Kay, Laura Marholm, francuski sociolozi Duprat, Bougle, Belot, česki sociolog Bláha, dr. Gertrud Bäumer. Polne razlike postoje i kod životinja. Karakteristične crte „ljudstva“ jesu razvijena intelektualnost i principi morala, i samo oni mogu služiti kao osnova u izgradjivanju života žene. Slični polaritet nalazimo

¹⁾ Originalnosti radi da spomenemo da je već 1662 prijateljica Montaigna, Marie de Gournay pisala za ravnopravnost žene.

u shvatanju seksualno etičkih pitanja. Gina Lombrozo i Laura Marholm zahtevaju zaštitu žene u patrijarhalnom braku. Aleksandra Kolontay, Madeleine Paletière, Helene Stöcker, traže oslobodjenje žene od svih tradicija i obaveza. Ta dva aksiološka principa su Scila i Haribda feminizma. Potčinjenost žene koja je bitni postulat patrijarhalnog braka isključuje mogućnost i približnog izjednačenja socijalnog položaja žene s mužem, dok seksualna neobuzdanost pruža najpodesnije polje nečovečnom iskorišćavanju žene. Najdublje je prodrta u feministički problem i najkonzicnije izrazila je svoja misaona otkrića o ljudstvu žene Roza Meyreder. „Kritika ženskosti“ je klasično delo, neocenjiva riznica feminističkih spoznanja. Sa gledišta individualne psihologije Alfred Adlera izradila je svoju feminističku knjigu Dr. Rühle Gerstel. Njena opažanja iz života žene, žigosane znakom inferiornosti, vrlo su zgodno učinjena. Za žaljenje je samo što nema i nacrtu feminističkog programa.

Posebni razvoj pokazuje feministička ideologija, užljebljena kao integralni deo u socijalizam. Već prvi teoretičari socializma, Francuzi Fourier, St. Simon, Bajadez, uvideli su da je socializacija društva nemoguća bez temeljnog reformisanja života žene. Simpatija za ženu dala im je naziv „Compagnons de la femme“. Njihovi predlozi su vrlo konfuzni. Anarhista Proudhon šta više hteo je socializaciju, a branio je potčinjenost žene. Engleski teoretičari od Owena do Macdonalda, pod uplivom Godwina, Thomsona, Hodsokina i Malthusa, nisu prihvatili grubi materializam Max-a; oni žele da se spase institucija porodice, ali ne znaju na kakav način. Za nemačke teoretičare Marxa, Engelsa, Bebelu, Klaru Cetkin, Liebnicht-a i Lily Braun odstranjenje porodice je pretpostavka ravnopravnosti žene. Posebno stanovište zauzima Otto Rühle. Socijalizam u Rusiji nadovezivao je se na staro „Mir“ uredjenje i bio je uvek sui generis. Otuda odlučno stanovište Marxa i Bakunina. Za oslobodjene žene naročito se zauzimao Černiševski.

Niko nije do sada dosledno s obzirom na esencijalnost ljudskog bivanja i na osnovu izvesnog nazora na svet, izgradio ideologiju feminizma tako, da bi paradoksalnost u ocenjivanju žene bila sasvim objašnjena i da bi se bez lutanja i bez sumnje mogle izvesti konkretne konkluzije i izraditi tačno ocrtan program. Sve što smo spomenuli to su studije, rasmatranja, uputi. Istina obrađivači feminističke ideologije intuitivnom snagom nagovestili su nam jasno svoja saznanja. Tako je dao biolog Nemilov svojoj knjizi karakterističan natpis „biološka tragedija žene“. Roza Meyreder ističe teleološku slabost žene prema teleološkoj snazi muškarca. Perkins Glin i Olive Schreiner tvrde da emancipacija žene traži restringiranje materinstva u svakom pogledu. Lucien Romier odobrava ženine težnje da se emancipuje „sama od sebe“. Ethel Harting želi da se „žena odvrti od erosa i obrati k logosu“.

Po ovim izlaganjima valjda će neko kazati, da nema smisla boriti se za feminizam, pošto se od pola ne može pobeći. Stvar nije tako očajna kao što izgleda, jer se uplivi pola mogu razvesti i usmeriti. Pre svega se teorijski, a primerima izvanredno intelektualno razvijenih žena i praktično dokazalo, da su nasleđe i obeležja vrste najsilniji momenti u stvaranju ljudske individualnosti. Dodamo li tome ostvarenje discipline i racionalizaciju generativnih funkcija, najsilnije prepreke emancipacije žene i neoborivi fakt socijalne uslovljenosti našega bića, vidimo da mogućnost ženinog razvoja sve više napreduje i da će, po svoj prilici, dostići ono bogatstvo, koje je dosada bilo isključivo posed muškarca.

Otsustvu poznavanja glavnoga uzroka ženine potčinjenosti, mora se pripisati žalosna činjenica, da su svi dosadani veliki kulturni i socijalni pokreti doneli olakšicu u području idejnih dobara u njima zastupanih, ali da nisu razrešili ženu okova potčinjenosti. Hrišćanstvo je podiglo moralni ugled žene, francuska revolucija i

engleska utilitaristička filozofija istakle su potrebu građanske ravnopravnosti polova, socijalizam ekonomsku slobodu žene. Stvarno joj se malo pomoglo. Tek u najnovije doba otkada se feminizam počeo studirati u njegovoj biološkoj uslovljenosti dolazi se do objašnjenja i do razgraničenja izvesnih disparatnih stvari koje se ovde mešaju. Stupilo se na razinu gde jasne koncepcije i određeni programi leže u oblasti mogućnosti.

Feminizam nije, kao što tvrdi profesor dr. Blácha u svome inače vrlo instruktivnome članku „Problem ženskog pokreta“, samo deo opšte ljudske emancipacije, njegov koren dopire do bioloških fundamenata vrste, usled čega nosi jednu osobinu nepoznatu ostalim socijalnim pokretima. Feminizam je i jedan biološki problem. To mu daje poseban karakter i obavezuje ga da u prvom redu obrati pažnju pitanjima seksualne biologije. Razume se da time nije ceo problem iscrpljen, jer on obuhvata čitav kompleks pitanja socijalne, ekonomske, pravničke i moralne prirode. Feminizam nije ni isključivo pravno političko ili seksualno etičko ni socijalno-ekonomsko pitanje već organski sklop i vezivanje svih tih komponenata, koji treba da budu posebno tretirani i proučavani na strogo naučnoj bazi.

Može se bez preterivanja reći, da je nastupilo rasvitanje u ideologiji feminizma. Kao glavna krilatica ostaje zahtev za ravnopravnost polova. Ali bilo bi vrlo pogrešno i opasno misliti da je time feministički problem rešen. Mi se ne možemo staviti izvan fizioloških zakona svoga ja. Ceo naš organizam pretrpeo bi štetu, kada bi se emanacije generativnih organa nasilno sputale. Ali na nama je da upravljamo i regulišemo svoje instinkte, telesne prohteve i njihove posledice. Jer kao što je sasvim ispravno kazao engleski psiholog Hobhous: „Regulisanje životnih pretpostavaka je merilo za napredak ljudskog društva.“ Time su dati pravci za rad: osloboditi ženu suviše čestog fiziolo-

škog materinstva, izdejsstvovati joj za to doba zaštitu dalekosežne socijalne i finansijske uslove, i to od strane javnosti, ljudske zajednice, odnosno države, kao najsigurnije, najkompetentnije institucije. Svako drugo osiguranje ostalo bi iluzorno, i dovelo bi ženu opet u potčinjenost muškarca. Ne sme se naravno isključiti ni muž, odnosno otac, da se ne bi raskidala porodica.

Feminizam ne možemo obrađivati, a da se ne dotaknemo vrlo aktuelnog problema, opadanja nataliteta koje se rapidno i to svuda širi. Na pr. u Berlinu došlo je pre pedeset godina na hiljadu stanovnika 36 porođaja, a sada 9, u agrarnoj i kulturno nazadnoj Bugarskoj rodilo se još 1914 na hiljadu stanovnika 45 dece, 1934-30 i t. d. — Ovaj proces nije samo socijalno i ekonomski nego mentalno uslovljen i jedan od njegovih glavnih uzroka je emancipacija žene. Moderni čovek podvrgava sve odobrenju razuma i izbegava nezgode i odricanja gde može. Ako je iz tih razloga muškarac prihvatio princip racionaliziranja rađanja, kako to da ne čini žena koja rađanjem telesno trpi i sputavana je u svome sopstvenom razvitku? Zato se ovaj problem mora studirati sa dva gledišta, sa gledišta rađanja, koji se tiče samo žene, i odgajivanja dece, koje se tiče muškarca i žene. Pre je prirodni nagon bio dovoljan da osigurava priraštaj. Pošto je danas moguće zadovoljiti ga s eliminiranjem roditeljstva, ljudsko društvo prihvata tu mogućnost. Socijalna politika ne uzima to dovoljno u obzir. Čujemo doduše da u Australiji žena za svako rođenje dobija izvesnu rentu. Nemačka je zavela velike novčane olakšice za odgajivanje dece, i to odmah za prvo dete. Francuska daje državnim činovnicima za decu velike dodatke. Ali to su iznimke. Obično se upotrebljuju negativna sredstva, zabrane i policiska merila Srednjeg veka. Vlastodržci fantaziraju o porodicama sa 7-8 dece i zabranjuju širenje antikonceptnih sredstava, premda bi prirastu populacije više služilo da socijalnim i ekonomskim merilama podupiru

odgajivanje troje - četvoro dece, a zavodenjem birth controla prave izlišne veštačke pobačaje. Nepotrebno je dokazivati da racionalizacija rađanja nije znak degeneracije nego napredovanja kulture. O tom su pisali naučnici sviju naroda. Julius Marcus, Th. Ross, Robert Michell, U. Richl, Reuter, Chalupny, i mnogi drugi. Zlo ne leži u tome da natavitet opada. Ali sociolozi i eugenetičari s užasom upozoruju na to da danas obnavlja ljudsko društvo njegov moralni i intelektualni talog. Statistički je dokazano da se n. pr. u Nemačkoj velik broj dece nalazi obično u porodicama pijanaca, zlikovaca i slaboumnih (erblich belastet). Zato je Nemačka zavela sterilizaciju. Intelektualci odnosno viši staleži imaju po jedno — dva deteta. Ali svi, i radnici i seljaci, restringiraju decu čim dođu na viši stupanj kulture.

Mi ne možemo naravno znati da li ćemo izbeći proćanstvo filozofa Hartmanna koji veli da će se čovećanstvo samo sobom isušiti, ali moramo zavesti reforme koje će valjda ipak moći preprečiti da kvota priraštaja ne padne ispod potrebnog minimuma. Zato valja dati ženi najdalekosežniju negu, zaštitu i nagradu za izvršavanje fiziološkog materinstva, a roditeljima velike ekonomske i socijalne potpore da bi im se time odgajivanje dece mnogo olakšalo. Zašto se ne zavedu veliki porezi za ljude bez dece, odnosno s jednim detetom? Da bi u srednjoj Evropi kod dosadanjeg mortaliteta dece mogla ostati naseljenost stacionalna, potrebno je, izraženo u procentima, da svaka žena rodi 3,3 dece. Teška zadaća, na koju nije dosta upozoreno ni od strane ideologa, ni od strane praktičkih propagatora feminizma. Bez osiguranja zaštite i bez stvaranja pogodnih uslova za usavršavanje fiziološkog održavanja vrste, samo najsnažnije žene bile bi u stanju da bez štete snesu teškoće borbe, naročito sa pogledom na ubrzani ritam današnjega života i na njegovu složenost. Ta zaštita ne sme se naravno ni na kakav način odnositi na

ženu u doba kada ne stoji u službi plodenja, *ne sme postati zaštita žene*. Ne bi to bilo ni ispravno, jer je ta zaštita diktovana u glavnom brigom za blagostanje potomstva. Svaka dalekosežnija zaštita žene je nepotrebna. Ona je opasna, jer zaštitnik i šticećenik ne mogu nikada biti ravnopravni. Zaštita i jednakost se isključuju, jer je teško zabraniti da zaštitnik ne iskoristi svoju moć.

Tražimo li izjednaćenje u svima opštećovećanskim područjima života u vrlinama i sposobnostima žene i muškarca, u njihovim dužnostima i pravima prema društvu, moramo biti svesni da ovo involvira novu podelu rada, i to u granicama i izvan granica porodice. Dok očinstvo i materinstvo nisu izjednaćeni kao socijalne funkcije, ne može biti ni govora o izjednaćenju i ravnopravnosti žene i muškarca na polju javne delatnosti. Na veliki značaj podelu rada za formiranje društva upozorio je naročito Durkheim. Napomene li neko vojničku službu kao plus muškarca, postavljamo kao ekvivalent rađanje dece, koje omogućuje postojanje društva. Već Nietzsche je rekao: „Muškarac neka bude sposoban za rad, a žena sposobna za rađanje“. Uostalom ni muškarac fizički nesposoban za vojničku službu ne gubi bilo ma koja socijalna ili politička prava. A mnoge države nemaju obavezu vojničke službe.

Baš ovaj očigledno jasan zahtev za izjednaćenje prava i dužnosti muškarca i žene prema potomstvu nailazi na najveće nerazumevanje kod samih žena. Sva nastojanja za ravnopravnost zaustavljaju se čim dopru do granica porodice. Svima se čini nemoguće tražiti od muškarca da preduzme ekvivalentan deo dosadašnjih dužnosti žene: vaspitanje dece i staranje o domaćinstvu. Tako duboko se raširilo uverenje o potrebi podelu rada u porodici na temelju seksualnog dimorfizma. Naš cilj mora biti odstranjenje, ublaženje svireposti prirode, a ne njeno uveličavanje, a ovamo spada jednostrano opterećavanje ženskog pola reprodukcijom

vrste. Ni u životinjstvu ne razdeljuje se briga o potomstvu uvek na tom osnovu. Kod ptica obleće mužjek mnogo brižljivije mladunčad nego ženka, iako nama nosiocima kulture prilike u prirodi ne mogu biti merodavnim.

Nemilosrdnost prirode prema ženi možemo ublažiti samo tako, ako po mogućstvu oslobodimo seksualno-biološki ženu, a vežemo uz potomstvo socijalnim merilima muškarca. Stvarnost nam pokazuje da evolucija društva ide tim smerom. Izjednačenje prava i preokupacija polova napreduje. Ko ne primećuje to u vaspitanju, školovanju, javnom i privatnom zanimanju žene i muškarca? Francuski filosof Laland upozoruje na naročitu brzinu toga procesa. André Morois opaža asimiliranje psihičkih emanacija tamo, gde bi se to najmanje očekivalo, na polju ljubavi. Studija dr. Čulinovića i prof. dr. Ajzlera govore o postupnom izjednačenju prava i dužnosti muškarca i žene u zakonicima, šta više i u zakonima Jugoslavije. Usled svega toga dolazimo do zaključka da bi program feminističkog pokreta, u velikim potezima, morao glasiti:

1) Pol ne sme ni u negativnom ni u pozitivnom smislu imati uticaja na deobu prava i duhovnih i materijalnih dobara. Žena mora biti pripuštena svima položajima i pozivima, i to bez obzira na njene osobne odnose, kao brak. Otstranjenje svih socijalnih merila i zakonskih naređenja koje ma u kom obliku („Zaštita žene“ u Wasingtonskoj konvenciji) ograničavaju žene u slobodi i u afirmiranju kao radne snage.

2) Racionaliziranje i individualiziranje rađanja: uzdržljivošću i putem antikoncepcije (Birth Control). Otstranjenje svih socijalnih merila i zakonskih naređenja koji to zabranjuju, jer se jedino tim daje svima ženama mogućnost da uspešno rade i da se oslobode zla veštačkih pobačaja koje ih moralno i telesno uništavaju.

3) Nega, zaštita i odmena vršenja fiziološkog materinstva (trudnoća, porođaj, dojenje) i njegovo pri-

znanje za socijalno delo. I to sa strane oca deteta i javnosti (zajednice, države) koji priraštaj žele. Sve u ime zaštite deteta, koja nikako ne sme štetiti poslodavca. U slučaju vanbračnog deteta javnost (zajednica, država) istražuje oca i ona se brine za to da najsavešnije svoje dužnosti prema detetu odnosno materi ispunjava. Ipak socijalno uvršćenje i finansijsko obezbeđenje žene ne sme se obavljati na osnovu fiziološkog materinstva ili osobnih veza: kao brak, nego na osnovu rada.

4) Monogamni trajan brak s mogućnošću razvoda. Zakonsko izjednačenje prava i dužnosti roditelja prema sebi i prema deci. Ugovore li bračni drugovi da će samo jedan od njih, bila to žena bio to muškarac — i to kao svoj rad — isvršavati dužnosti odgajivanja dece i domaće ekonomije, i ispunjava li svoje obaveze savesno, ima pravo na potpuno privredno obezbeđenje odnosno otplatu (prema tome koliko je dugo taj poziv izvršavao) od strane drugog bračnog druga, eventualno uz pripomoć javnosti (zajednice, države), odvojeno od pitanja njihovih seksualnih veza.

Literatura. — Osim već spomenutih dela: Rosa Meyreder „Zur Kritik der Weiblichkeit“; Thibert Marguerite „Le feminisme dans le socialisme francais“, 1835—1850; prof. dr. Blácha „Problem ženské hnutí“, Sociologicka revue, 1934; W. Liepmann „Psychologie der Frau“, Zur Psychologie der Geschlechtsunterschiede; Henri Merion „La psychologie de la femme“; dr. M. Vaerting, „Irrtum und Wahrheit in der Geschlechtspsychologie“, Karlsruhe 1921; dr. Perken Ghin „Women and economies“; Alfred Adler, „Menschenkenntnis“, Wien; Prof. dr. Liepmann, „Gegenwartsfragen der Frauenkunde“; dr. Hugo Prinzkorn, „Krisis der Psychoanalyse“, „Archiv fur Psychologie“; Rachel Yarros, „Modern women and sex“, New-York 1933; Carpenter, „Wenn die Menschen reif werden zur Liebe“; prevod; dr. Knoblauch, „Zur Psychologie der studierenden Frau“; Dr. Ernst Kahn, „Der internationale Geburtenrückgang“, 1930; „The international Union for the scientific investigation of Population Problems“, London, 1932; Heymanns, „Die Psychologie der Frau“; „Das Geheimnis der Ewigweiblichen“; Car Saunders „The Population problem“; dr. Sieghard Peller, „Fruchtartreibung und Geburtenrückgang“ Hippokrates Verlag 1933; N. Thorndikke „Individuality“ New-York 1929; „Hereditiy“ New-York 1930; G. Thompson „Evolution of sex“ New-York; * Ramzy Mac Donald „The social movement“; Thomas and Geddes „Sex and Society“ New-York 1930.

* * *

Usled nejasnosti feminističke ideologije i složenosti njene problematike, pokret nastao u cilju praktičkog rada, olakšanja svakidašnjih teškoća u životu žene, premalo se inspirisao u njoj. U čudnoj pometnji sudova o raznim vrednostima i feminističkim pravcima, u nemoći žene da zauzme jedan dostojanstven izmirujući stav prema samoj sebi, prema društvu i raznim njegovim pitanjima, prirodno je da je ona u samom životu tražila putokaze i pošla opet često stopama koje joj je propisao muškarac. Feminističke ideološke struje i misaone pruge bile su najčešće ili suviše rastrgane ili nedovoljno i neubedljivo podvučene i bez dokaza, vezane s realnim životom, da su mogle voditi i upravljati. Ta nesuglasica između teoretskih ubeđenja i praktičnog rada koči sve više razvoj feminističkog pokreta. Potrebna su dela, koja bi olakšala ženi snalaženje u razvitku i genezi feminističkog mišljenja i dala joj mogućnost da se orijentira. Njihov nedostatak ne može ipak ni na kakav način opravdati nebrizljivost feminističkih praktičara prema saznanjima teoretičara.

Čim je feminizam, dovoljno formiran i jak da traži puteve ostvarenja, prenešen na polje praktičnog rada, nastaje u njemu cepanje. Prilazi politički neodređenom tako zvanom buržoaskom i socijalistički orijentisanom feminističkom pokretu. Najbolje se ta deoba mogla pratiti u Nemačkoj. Kao što se moglo očekivati taj feminizam pretopio se pomalo u socijalizam. Jedan deo za unapređenje i oslobođenje ženskog pola zainteresovanih žena osnovao je hrišćanske feminističke organizacije. „Svetski savez mladih hrišćanskih žena“ („World's Young women's Christian association“ traži pravo žene na rad uz zakonski ustanovljenu zaštitu žene. To je stanovište „Svetske lige katoličkih organizacija“ („Womens international „League of Christian associations“). Ona se zauzima za saradnju bračnih drugova u braku i izvan braka, ali na kraju krajeva želi ipak da prihod

muškarčev bude dovoljno visok za izdržavanje porodice, da žena ne bi morala da vrši obe dužnosti, poziv i domaćinstvo. Vrlo aktivna, napredna i inicijativna je katolička organizacija Socijalna i politička aliansa Sv. Jean, („Sv. Joans Social and Political association“). Želeti je da naše katoličke organizacije žena stupe sa njom u saradnju. Glavno staležnim interesima služe „Međunarodna federacija žena u profesionalnom životu“ („International federation of business and professional women“), „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena“ („International Federation of University Women“).

Najviše se zanimaju feminističkim pitanjima anacionalne i areligiozne organizacije. Ima ih međunarodnih i narodnih, odnosno ograničenih na područje pojedinih država. Njihov idejni smer je vrlo raznovrstan. One često rade jedna protiv druge. Pre nego što ćemo nabrojati te takozvane prave feminističke organizacije da spomenemo sledeće. Simptomatičan za shvatanje pojma „feminizma“ je fakt da se i organizacije žena čiji se program sastoji u rešenju opštečovečanskih pitanja, kao mir, antialkoholizam, zaštita emigranata i tropskih naroda, i slično, ubrajaju u feminističke organizacije, jer im se programi katkada prepleću. Te organizacije jesu: „Međunarodna liga žena za mir i slobodu“ („Womens international League for peace and freedom“), „Svetski savez žena za međunarodni sporazum“ („World union of women for international concord“), „Svetski savez hrišćanskih žena za antialkoholizam“ („World's women's Christian Temperance union“) i još neke. Na inicijativu „Saveta društva naroda“ ustanovljen je u Ženevi g. 1928 „Savetni komitet“ („Comité consultative“), od delegata glavnih ženskih organizacija, da bi se Savet društva naroda s njima lakše sporazumeo. Ovaj komitet postoji još samo po imenu, jer su neke organizacije otstupile, nije među njima došlo do sporazuma.

Najstarija organizacija za ravnopravnost žene i

muškarca ustanovljena je g. 1889 u Americi, pod nazivom „Međunarodni savez žena“ („International council of women“). Prvi kongres bio je u Chicagu 1894. Ta organizacija ima nekoliko sekcija. Žena u javnom životu, u vaspitanju, u političkom, socijalnom i porodičnom životu. Za prvih godina njen rad bio je nadasve koristan, ali usled laganog komplikovanog tempa stvarnost ju je pretekla. Danas je to velika, čisto bi se moglo kazati humanitarna ustanova, bez borbenih tendencija.

G. 1902 ustanovile su u Waschingtonu pretstavnice anglosaksonskih država provizorni komitet u cilju stvaranja organizacija izrično političke tendencije. Godine 1904 proširen i završen je u Berlinu rad provizornog komiteta. Organizacija stupila je u život pod imenom „Internacionalna aliansa za pravo glasa žene“. („International Alliance of Women for Suffrage and equal citizenship“). Kao glavnu tačku svoga programa postavila je borbu za političku ravnopravnost žene, naročito za pravo glasa i za ženino političko vaspitanje. Njen prvi kongres održan je u Kopenhagenu godine 1906. Organizacija brzo se raširila širom celoga sveta. Nažalost, nije se držala prvobitnog programa, nego ga je zatrpala pothvatima najraznovrsnije vrste. Mir, vaspitanje dece, kinematografija, itd. „Internacionalna Aliansa za pravo glasa žene“, najmoćnija feministička organizacija, sa preko 45 miliona članova, reprezentativnog je karaktera; nažalost nedostaje joj razumevanje za esencijanost feminističkog problema.

Godine 1930 ustanovljeno je u Ženevi „Udruženje za međunarodnu jednakost i ravnopravnost“, („Equal rights international“). Istaknuta je potreba da se princip pravne jednakosti polova prizna u „Društvu naroda“. Ovo pitanje bilo je pokrenuto već godine 1920, od španske delegacije, koja je tražila aktivnije učešće žena u „Društvu Naroda“. Sedište Udruženja je London. Za sada u tom Udruženju nisu za-

stupane sve države, te nije priznata formalno kao međunarodna organizacija. Tri međunarodne konvencije zauzele su stanovište u pitanju narodnosti i treba da budu ratificirane. Konvencija u Hagu 1930 onemogućuje da jedna žena bude apatrirana. Konvencija u Montevideu 1933 g. određuje da brak odnosno razvod ne sme imati uticaja na državljanstvo žene ili muškarca. Ovu konvenciju su primile i ratificirale četiri države, Sjedinjene Države Severne Amerike, Chille, Mexiko i Honduras. Druga konvencija u Montevideu god. 1933 ide još dalje i odlučuje da pitanje državljanstva valja rešavati bez obzira na pol. „Equal rights international“ radi na tome da sve države i to posredništvom Saveta društva naroda potvrde poslednju konferenciju u Montevideu. S obzirom na značaj, koji dobiva Savet društva Naroda, želeći je organizaciji uspeha.

U isto vreme, 1929 g., postala je u Berlinu jedna feministička organizacija, čiji članovi mogu biti i muškarci i koja se bori za ekonomsku ravnopravnost muškarca i žene. Međunarodno udruženje „Otvorena vrata“ („Open door international“) ustanovljena je od negdašnjih nezadovoljnih članica „Internacionalne alijanse za pravo glasa žene“. „Open door international“ ima svoje sedište u Londonu i odbor u Ženevi. Dosada su bila pet kongresa: u Berlinu, Stokholmu, Pragu, Brislu i Kopenhagenu. Glavne tačke programa ovog udruženja su: otvoriti ženama vrata radu, ne činiti im nikakve teškoće niti u ime zaštite niti pod ikojim drugim izgovorom. Glavni rad uperen je protiv Wašingtonske konvencije, koja je ratificirana, 1919 god. među zastupnicima radničkih udruženja i poslovođa 42 države, i koje obuhvata posebne naredbe za žene radnice. Wašingtonska konvencija kao glavno zabranjuje ženama rad noću, rad u rudnicima, rad u subotu posle podne i u izvesno doba, kao i za vreme vršenja generativnih funkcija (trudnoće, porođaja, dojenja). Wašingtonska konvencija ima u vidu samo manuelne

radenice, ali usled velike nezaposlenosti počinje da se iskorišćuje na štetu intelektualne radnice. Usled takozvane zaštite žene koja šteti poslodavce, oni nerado primaju žene ili ih bez motivacija otpuštaju. Navešćemo nekoliko primera, da pokažemo krutost tih donekle dobronamernih odredaba za žene. Pre nekoliko godina trebalo je otpustiti u Pragu 400 garderobarki pozorišta i raznih zabavnih poduzeća, pošto su socijalističke organizacije ukazale da njihov rad traje duže nego 10 sati, dakle noću. Samo sa velikim teškoćama obišao se taj zakon. Kod „Bate“ u Zlinu otpušteno je 2.500 žena, jer se radilo na lancu, koji se svršavao u subotu posle podne. Taj udar ublažio se samo dobrom voljom samoga fabrikanta Bate, jer je po njegovoj naredbi turnus na lancu svršen u subotu u 12 sati. U tropskim krajevima rad noću lakši je nego danju. Radi Vašingtonske konvencije muškarci rade noću a žene danju. Zabrana rada nije nikada zaštićena, ni onda ako je praćena novčanom naknadom, a da se ne govori u negativnom slučaju. Usled velike specijalizacije i velike racionalizacije proizvodnje pale su granice dana i noći, lakog i teškog rada, manuelnog i intelektualnog. Da se zahtevi zabrane noćnog rada žene, konzekventno sprovode, morale bi biti otpuštene bolničarke, telefoniskinje, lekarke, babice, itd. A ko pita do koliko sati radi seljanka ili žena u domaćinstvu? Žena radnica ima sama dovoljno razuma, da uzme onaj rad, koji joj je najzgodniji. Ako uzme težak, znači da lakši nije našla. „Open door international“ je protiv svake prinudne zaštite žene, čak i one za vreme vršenja fiziološkog materinstva. Ona veli da to treba prepustiti sve volji same žene. Njeno nesimpatično stanovište u pitanju vršenja fiziološkog materinstva privuklo joj je mnogo neprijatelja. Pod pritiskom svojih umerenijih članova prihvatila je na kongresu u Kopenhagenu ove godine pomirljivije stanovište i izrazila je, „da nije protiv zdrave zaštite materinstva“, pošto je

faktilno za vreme vršenja fiziološkog materinstva ženi potrebna zaštita. Ali zaštitu mora dati javnost, državna vlast i otac deteta. Što se tiče zdravlja, valja imati na umu, da dete dobija u nasleđe podjednako zdravlje oca i majke. Ako se iz eugeničkih razloga zabranjuje rad ženi, valja ga zabraniti i muškarcu. Rad u fabrikama olovom, u vlažnim i mračnim prostorijama škodi i zdravlju muškarca, a da se i ne govori o preteranom pušenju, pijenju i o drugim raznim ekscesima, pa ipak se za muškarca ne zavode ograničenja. Najzad pokazala je zabrana alkoholnih pića u Severnoj Americi, do kakvih se rezultata dolazi sa tim „zaštitama“. „Open door international“ nije protiv zaštite radnica i radnika ukoliko se odnose na oboje podjednako. „Open door international“-u pridružile su se mnoge organizacije. Da spomenemo „Savez ženskih udruženja u Švedskoj“, „Savez univerzitetski obrazovanih žena u Engleskoj“, i druge.

Iako nijedna feministička organizacija nije stavila racionaliziranje rađanja u svoj program, spomenućemo ipak ovde radi jedne nadasve značajne organizacije „Birth control“. Ona ima za cilj discipliniranje i racionaliziranje rađanja bez veštačkog pobačaja. Tu ideju širio je početkom XIX stoleća neomaltuzijanski pokret u Engleskoj. Praktično počela je u tim tendencijama raditi na koncu XIX stoleća Holandanka lekarka Dr. Jakobsen. Nekoliko godina kasnije prihvatila je tu ideju Amerikanka Margaret Sanger, te je osnovala u New-Yorku ambulatorijum, gde su se besplatno davali saveti i sredstva za sprečavanje začeca. Margaret Sanger bila je dva puta zatvorena radi toga, ali našla je mecene koji su njen rad finansirali. Danas je ta organizacija rasprostranjena po celom svetu. Ima filijale u Japanu, Indiji, Australiji. Poslednjih godina počeo je „Birth Control“ da radi u Čehoslovačkoj i Poljskoj. U Skandinaviji i Engleskoj je već odomaćen. U New-Yorku i u svima većim mestima Amerike ima „Birth Control“

velike bolnice i savetovališta. Do sada su bila tri Kongresa: Prvi u Amsterdamu, drugi u New-Yorku, treći u Cirihi 1929. Ovde je referisalo 120 lekara o svojim iskustvima. Diskutovalo se o raznim preventivnim načinima i metodama i o prolaznoj sterilizaciji žene i muškarca.

Literatura: Osim već spomenutih dela: Die Denkschriften des „International Council of women“; „Le suffrage des femmes en pratique“ Paris, publié par l' Alliance internationale pour le suffrage des femmes“; Denkschriften von „Internationalem Verband für die Gleichheit der Rechte“ („Equal Rights International“); Denkschriften des „Open door International“; Dr. Helene Stocker „Hundert Jahre Kampf um die Geburten regelung“ Neue Generation 24, Jhg. Margaret Sanger „My fight for birth control“ New-York, 1928; Referati Societé des nations „Nationalité et statut de la femme“ Genève 1934 i 1935.

Feminizam u praksi

Auguste Conte: Savoire c'est prévoir, brévoire c'est prevenir.

„Feminizam je jedan od onih pojmova, povodom kojih se istrošilo mnogo izlišnih i nepriličnih reči, izgovorenih i napisanih obično u žučnom ili deklamatorskom tonu“, piše u „Ženskom pokretu“ Dr. Ksenija Atanasijević, jedini naš duhovni velikan - žena, koja je svoj ugled i svoj trud dala u službi emancipacije žene. Zbilja nema zgodnijeg karakteriziranja feminističkih interesenata od ovih reči. Odmah posle svetskog rata bile su raspuštene feminističke organizacije u Danskoj i vrlo zaslužna feministkinja gđa dr. Munk izrazila je na više mesta svoje veliko negodovanje sa feminističkim organizacijama naročito „Aliansama“. Po Dr. Rühle Gerstel, autoru dobrih feminističkih studija, feministički pokret izgubio je svoj značaj i „nije više mozak emancipacije žene“. Češki pisac Šimza održao je s jeseni g. 1932 u Pragu predavanje pod nazivom „Sumrak feminističkog pokreta“. Stvarno on je izgovorio nekrolog toga pokreta i kao takav se komentarisao. Ovo i činjenica da u redovima feminista stoje vrlo malo intelektualki obelodanuje, da kako reče Hamlet „nešto je trulo u državi Danskoj“. Uostalom valja odmah podvući da feminističkog pokreta nema, ako taj naziv ne primenimo kao kolektivum na razna feministička nastojanja zastupana međunarodnim, narodnim organizacijama koje

zauzimaju posebno često vrlo odlučno stanovište. Novije feminističke organizacije „Equal rights international“ „Open door international“ i „Birth control“ vrlo su ograničile polje svoje delatnosti ali gibljivije i aktivnije i s više razumevanja za aktuelne probleme nego stare reprezentativne i one će po svojoj prilici dok se i ideološki bojele orijentiraju i stupe u sporazum postati praktični izvršioци feminizma.

Za ideološku petrifikaciju „Alianse“ i „Saveza“ teško da su odgovorne nepovoljne socijalne prilike nastale posle rata. Verovatno su im se osvetile dimenzionalnost i elastičnost programa i diletantski eklektizam, koji susrećemo na putevima njihovih nastojanja. Doduše stalno trube fanfare „Ravnopravnost žene sa muškarcem“ ali taj postulat izgubio je svoje konture i vremenom se tako rastegao da se iza njega mogu sakriti i konzervativni zahtevi iz doba naših čukundeda i eksperimentatorski predlozi marksista. Pokreti koji nisu podupirani dosledno izgrađenom naučnom ideologijom, koja se odnosi na ceo život i daje izraza glavnim stremljenjima svoga doba. Ideologija tih organizacija ne podiže se na neprekidnom nizu teoriskih saznanja, pogotovo nedostaje joj zaokrugljen organski spojen program. Ko je idejni mentor feminizma? Antropozofija je misaona tvorevina Rudolfa Steinera, radnički pokret Marxa i Engelsa, teosofija Helene Pavlove Blavacke. Feminizam je još siročić bez oca i majke. Oswald Spengler bi sadašnju fazu u evoluciji feminizma nazvao anonimnom. Bolje stoji sa organizatorima narodnih organizacija. One nemaju doduše Lenjina ili Musolinija ili Hitlera en miniature.

Idejna desorijentacija i slabo vladanje feminističkom problematikom koju nalazimo u redovima praktičnih izvršioца feministike, stete njegov ugled, kočje razvitak. Karakteristična crta tih mudrovanja i dogovaranja je dopadanje u pojedinostima a obilaženje suštine problema. Da se na jednoj feminističkoj sednici zapitaju

članovi užeg odbora kako se pretstavlja u praktičnom životu ravnopravnost žene i muškarka, dva odgovora ne bi bila jednaka. Iako danas nemamo, doduše, još naučno delo o feminizmu, koje svojom kompletnošću i doslednom izradom obara sve sumnje i može služiti kao kompas u pučini socijalnih zbivanja ipak stoje nam na raspoloženju studije, koje uzimaju odlučno stanovište prema njegovim pojedinim problemima. Na dalekim otstojanjima naziremo ipak feminističke teorije, čija se ideologija nadovezuje i produžuje u jednom pravcu. Ali daleko od toga da se njihova iskustva izkoriste, nezdravim ambicijama feminističkih agitatora, koji uživaju u blistavim kompilacijama, mediokritetima čija plitkost ne izaziva misaone napore. Nema socijalnog područja koje većom magnetskom privlačnošću deluje na ambiciozne duše nego feminizam. Na prvi pogled izgleda da je tu najlakše izdignuti svoju ličnost nad ostalima i staviti se u prvi red. Neizlečiva zabluda da je dovoljno biti žena pa da se raspravlja o ženskom pitanju. Iza fasade feminizma širi se često bezizrazan haos. U nastojanjima za ostvarenje feminističkih težnji drže se zvučni propagandistički govori, koji su izgubili dodir sa neposrednim životom.

Slično stoji sa takozvanim feminističkim časopisima. Ideologija feministike se uopšte skoro neobrađuje. Donose se razni informativni ili dobri literarni i kulturni članci, ali pronalasci i naučna dela, koja posredno ili neposredno uzimaju prema feminizmu izvesno stanovište, ostaju neoglašeni. Katkada su prikazana dela s dopadljivim naslovima iako su niz napada na feminizam. Poznavalac knjige „Duh saznanja i duh materinstva“ od Dr. Karl Bergmanna morao je biti zapanjen povoljnom kritikom, na koju je ona naišla kod žena feminista. Vrlo omiljeni su izvodi iz „Zloupotrebljene ženine snage“ od Ellen Key, žene nežne duše i velike erudicije ali ignoranta socijologije, čija je antifeministička beseda prilikom proslave Ibsena u Stokholmu digla buru protesta

od strane naprednih organizacija. Katkada učine se ankete, upitaju se istaknute ličnosti iz oblasti umetnosti ili politike dali su pro ili contra feminizmu. Moglo bi se i ovde nešto naučiti da se izaberu osobe čija se delatnost dotiče donekle sociologije. Ali to se uopšte slabo uzima u obzir. Da li bi neko učinio anketu o radničkom pitanju među nestručnjacima? Čovek uman zauzeće naravno, ako mora, stanovište prema svakom pitanju. On će tako zgodno izvijati, da će napisati članak a da ne kaže ništa. Ali cui bono. Ti odgovori izazivaju u redovima praktičnih izvršioaca feminizma često još veću zabunu.

Da se trajno razreše problema o javnom radu udatih žena, o osiguranju materinstva, o racionaliziranju rađanja itd. potrebno je izgraditi ih na podlozi celog ženinog ovozemaljskog bivanja. Herbert Spencer tražio je kosmičku osnovu socijalnih zbivanja. Auguste Comte-u činilo se nemoguće izgrađivati sociološke teorije bez prirodonaučnih dopunjenja i opravdanja. Korelaciju socijalnih pojava uče sve sociološke škole, bez razlike naučnog smera i filozofskog uverenja. U feminističkim krugovima obrađuju se problemi u strogo ograničenim presecima. S vidljivim naporom da se ne pokrene ni najmanji delić izvan ocrtanih linija, da se ne bi srušila cela zgrada i pokopala autora svojim padom. Mi smo poslednjih godina bili poplavljeni brošurama i konferencijama o otpuštanju udatih žena iz javne službe. Nijednom od tih spasonosnih proroka nije palo na um da se te naredbe mogu tretirati samo u tesnoj vezi sa bračnim zakonima jer se dopunjuju. Takvih primera kratkovidosti ima mnogo. Roosevelt savetuje se pri rešavanju teških problema sa profesorima univerziteta, jer smatra da je nauka najkompetentnija i najobjektivniji forum. Za feminističke praktične radnike izgleda naučna dela ne postoje. Značajna ideološka pitanja rešavaju se na odborskim sednicama, među ženama može biti dobrih organizatora ali bez dublje

sociološke spreme i sociološke erudicije. Ili se problemi daju na rešenje pododborima ili staleškim organizacijama učiteljica, činovnica na pošti, babcica. Otkuda mogu te žene iako su u jednom ili drugom pitanju stručnjaci, imati pregled da rešavaju pitanja dalekog socijalnog zamaha? Zakone nisu pravili pravnici, oni su samo idejama socijalnih reformatora i filozofa dali stručni oblik. Činjenica da se bez znaja glavnih otkrića i učenja medicine, sociologije i ekonomije nemoguće obrađivati feminizam koji još uvek nije naišao na opšte priznanje.

„Ravnopravnost žene sa muškarcem“. Veliki nečuveni jedinstveni podhvat. Privesti ga u delo znači učiniti dublji prevrat u strukturi društvenog života nego što je to ikada učinjen. Jer on ne pretpostavlja snmo preobražaj socijalne organizacije nego prilagođenje biološkog organizma čovečijeg. Zadatak feminističkih organizacija bio bi kao što je Bergson opisao svrhu dinamičke religije: creuser la nature, creuser la vie sociale. Feministkinje međutim lepe, krpe, glačaju, jer bez pregleda i teoretske spreme ne umeju da se snađu, nemaju dosta smelosti da se istrgnu iz vrtloga sadašnjice i da od prošlosti načine tabula raza. Pod pritiskom socijalnih prilika sprovele su se doduše već velike promene u interesu žene ali one su bile većinom iznuđene opštom situacijom.

Jednom se mora rešiti pitanje da li da se pođe putem individualne ili polne diferencije. Mi možemo naime raditi na zadobijanju ravnopravnosti žene na osnovu jednakosti polova kao nadoknadu za isti rad. To radikalno shvatanje bodrilo je sifražetkinje i to služi za osnovu novim feminističkim organizacijama. Alternativa je ravnopravnost na osnovu nejednakosti kao odmena za ženskost. Točak feminističkih nastojanja ide često smerom koji vlada celim našim društvenim aparatom, čiji je spritius rektor muškarac. Otuda čudnovata, neverovatna činjenica da često feministi i

antifeministi teže za raznim ciljevima ali da imaju istu ideologiju, traže ostvarenje svojih želja diferencijacijom polova, teži se po razvitku naročitih osobina kod muškarca i žene. Stanovište antifeminista je jasno. Ali ko da razume vijuge u argumentaciji tih feministkinja? One se poput teških grešnika biju u prsa i uveravaju društvo da žena sadašnjice teži za materinstvom intenzitetom Rebeka i Sara „Starog Zaveta“, da svoje najveće zadovoljstvo nalazi u domaćinstvu i odgajivanju dece, drži i držaće omnia seculorum za svoju pravu domenu. I po njima muškarac treba da se odlikuje razumom, žena dobrotom, on u borbi, a ona s detetom u ruci. Odavde do one poznate Nietzscheove izreke da sreća muškarca sastoji se u „Ja hoću“ sreća žene „On hoće“ samo je jedan korak. Te pobornice feminizma najedanput se sete feminističkog programa i okite svoje patrijarhalno vjeruju sa krilaticama iz riznice feminizma. Traže za žene pristup u sve javne službe i za njih sva politička prava. Praktično to znači da žena rađa kao dosada, da sama vaspitava decu i vodi domaćinstvo, da smatra za svoju dužnost da bude pre svega žena i mati, a da u isto doba ima vremena, snage i volje za javan rad kao muškarac. Kakva bi akrobatička elastičnost i džinovska sila bila potrebna da se učine ta salta-mortale i da se ne slomije vrat?

Nama se čini šta više da je vrlo opasno, tražiti rešenje današnjih problema na putevima prošlosti oslobodjenje žene, na osnovi njenog pola moramo definitivno pustiti u grob. Ne smemo zaboraviti da je današnji razvitak društva, koji je stajao u znamenju diferencijacije polova doveo ženu u porobljen bespravan položaj. Govoriti da će se harmonija u životu postići kad muškarac i žena dodju na svoja polom diktovana mesta, znači razkidati čovečanstvo na dva dela na muškarce i žene, protiv čega se već pre pedeset godina bunila umna Rahel Varnhagen. Očajna perspektiva kada uočimo da i najveći genije ne može promeniti svoj pol. Zar

su žene kojim se diče pristalice feminizma do toga stupnja razvitka došle na temelju diferencijacije pola?

To možemo odlučno negirati. Nobelovu nagradu dobile su Jan Adams, Selma Lagerlöf, Marie Curie, Sigurd Undstätt, Gracia Delda žene velike organizatorske, umetničke i naučne erudicije. O kojoj se ženi govorilo u poslednje vreme s oduševljenjem? O gospodji Putmann Erhardt. Bila je odvažna da preleti sama okean.

Prilike u Nemačkoj pokazuju kako se taj feminini pravac može da osveti feminističkom pokretu. U programu najstarije ženske organizacije „Allgemeiner Deutscher Frauenverein“ tvrdilo se da je najglavniji poziv žene brak. Duhoviti kulturni pisac dugogodišnja predsednica feminističkih organizacija u Nemačkoj, de Gertrud Bäumer ne zaboravlja ni danas u svojim predavanjima, da se izjasni, da bi bilo potrebno da žena i muškarac dodju do zanimanja koja odgovaraju osobnostima njihovog pola. Inače nadasve zaslužna i darovita Helene Lange pisala je o granicama ženine intelektualnosti. U feminističkim krugovima mnogo se jadikuje nad današnjim feminifobnim režimom u Nemačkoj. Medjutim Hitler je samo brutalno i konzekventno proveo ono što je desno krilo feminističkog pokreta propovedalo. Hitler je ostavio ženu u pozicijama lekarke, bolničarke, učiteljice, sekretarke i dadilje gde, veli on, njeno ženstvo i materinstvo dolazi do izražaja. Čim se uda mora da napust svoj rad, pošto sada dolazi svome „pravom“ pozivu. Hitler je odstranio ženu iz oblasti politike, da taj grubi zanat ne pomuti njenu osećajnost. Da levo krilo feminističkog pokreta, vodjeno Jevrejka, čije su simpatije za komunizam bile očevidne, nije moglo zagrejati Hitlera, pogotovo je razumljivo. Za Hitlera bio je feministički pokret antipatičan već usled neprestanog podvlačenja pacifizma. Čudno je da Nemačka nije mogla doći do saznanja u čemu leži esencijalnost feminizma. Setimo se njenoga glupoga traženja obligatne služ-

bene godine (Frauendienstjahr), što je poznati ginekolog Sellheim kvitirao primedbom „Nicht Diesntjahre, Schonjahre braucht die Frau“. Ili čudan usklik: „Dajte nam rad i dete!“ Mislilo se na eliminiranje oca.

Zabuna i idejna dezorientacija feminističkih organizacija, odnosno praktičnih feminističkih radnika, vidi se već po njihovom dezinteresmanu za pitanja seksualne biologije. Pravnici, medicinari i sociolozi drže predavanja i ankete kako da se zadrži užasan porast veštačkih pobačaja. Časopisi i novine vode debate o eugenetičkim problemima. Feministkinje uporno čute. Na kongresima feminističkih organizacija razpravlja se o pacifizmu, o kinematografima, o posledicama alkohola, ali prave se kao da organizacija Birth controle ne postoji i da nije potrebna. Načela „Alianse“, izložena u njenim deklaracijama, glase: Politička, ekonomska, moralna i zakonska ravnopravnost žene. Kako se u stvarnosti malo vodi o tim principima računa dokazuje, slučaj koji se desio na njenom kongresu u Stokholmu, g. 1923. U sekciji „Nega deteta“ tražile su skandinavske žene da se zakonsko odredjenje „moć oceva“ promeni u naziv moć roditelja. Pretsednica te sekcije, Talijanka, tome se protivila, pošto zakoni fašističke Italije znaju samo za „moć oca“.

Revizija feminističke ideologije dovela bi preciziranju feminističkog programa. On je danas preveliki i nejasan i ne sadrži baš ono što je najglavnije. U njega ne spada, na pr. pacifizam, jedan inače zacelo koristan i plemeniti podhvat. Strogo uzevši to je jedan filozofski problem. Što se tiče praktičnog rada u korist mira, ima više izgleda boriti se protiv ratova neposredno nego posredno. Ova pitanja su usko vezana s političkim i ekonomskim bivanjima društvenih zajednica odnosno država. Niski natavitet je najbolja zaštita protiv ratova. Kod minimalnog prirasta svoga stanovišta dovele bi se skandinavske zemlje u najveću opasnost ratnom politikom. Zašto da ne budu agresivne Italija

i Japan? Kuda s masom ljudi? Njima su ratovi potrebni kao odliv krvi previše jakim ljudima. Jedan tako ubeđeni pacifista kao što je Masarik izjavio je u svome intervju-u nemačkim žurnalistima 1933, da ne smatra rat za najveće zlo, i da je rat radi odbrane moralno opravdan. Međutim nastaju ratni konflikti usled raznovrsnog objašnjavanja pojma odbrane. Nemačka je god. 1914 bila ugrožena u svome postojanju? Može biti da je uverena u to. Mir sam po sebi ne znači još blagostanje i zadovoljstvo. Istorija nas uči, da su do sada svi narodi u momentima ekspanzije ratovima morali obezbediti svoj dalji razvoj. Akcentiranje pacifizma izlaže feministkinje izlišno konfliktima i sumnjičenjima da nemaju dovoljno narodnog osećanja. Nota bene, ne odgovara što stvarnosti. Kada je 1905 god., izbio konflikt između Švedske i Norveške, Norvežanke su najviše agitovale za rat. Setimo se velikog rasepa u feminističkom taboru u Nemačkoj prilikom svetskog rata. Jedna skupina ratobornih žena, vođena rodoljubivom Dr. Gertud Bäumer, podupirala je organiziranje ratne industrije, pomoću radnica. Žene socijalisti podigle su uplivu levo orientisane Anite Augsburg, i istupile su zato iz feminističke organizacije. Pacifizam pravi feministički pokret sumnjivim kod Musolinija. Ispravnije bi bilo da žene pacifiste stupe u pacifističke organizacije s muškarcima, a da ne kompliciraju jedan već po sebi složeni i težak problem kao što je feminizam. Inače bi se iz programa feminističkih organizacija trebalo mnogo šta izbaciti.

Previše se govori o pravima žene, a premalo o njenim dužnostima i o osposobljenju žene, da može ispunjavati velike zadatke koje joj feminizam nalaže, ako hoće da zadrži princip ravnopravnosti. Izrađivanje novih prava i dužnosti mora ići sistematski uz razgrađivanje starih obaveza i preokupacija. Ne zaboravimo da preuređenje ljudskog društva traži dalje od žene da se odrekne mnogih privilegija i beneficija,

koje je do sada uživala. Noblesse oblige. Zacelo je neopravdano da se žena ne pušta na dobro honorisana uticajna mesta. Ali tako isto nepravedno je, da žena bude obasipana čašću i slavom, moralnim i materijalnim dobrima, koji pripadaju njenom mužu. Zar je bio otvoren jedan kongres naučnika, održano jedno političko većanje o najsudbonosnijim pitanjima naroda, a da nisu bili praćeni proslavama, gde su prva mesta zauzimale „supruge“. Nikad nismo čuli da su femnistsčke organizacije osuđivale ovo zloupotrebljavanje od strane udatih žena i da su zauzeli u odnosu na to teoretsko stanište. Začudo kako malo vredaju žene feministe rubrike novina „Žena“ gde se informacije o odličnim delima žena uvršćuju se uz kuhinjske recepte. Natpisi škola za „ženske pozive“, red na igrankama, koji još uvek osuđuju ženu da pokorno čeka, dok je jedan muškarac pozove da igra i slično.

Nama se čini, da bi bilo korisno zadobiti za organizacije feminističkog programa i saradnju naprednih, feminofilnih muškaraca. Ali ako već dopuštamo oportunističku organizaciju na osnovu pola, tamo gde su u pitanju interesi pola, nikako ne možemo odobriti da se stvaraju organizacije žena za propagiranje ideja opštečovečanskog karaktera, za koje muškarac ima interes i za koje se i on zalaže. Bilo bi bolje u borbi za poboljšanje životnih pogodaba emigranata i tropskih naroda, za mir i razoružanje udružiti se sa muškarcima. Time bi se zabranilo cepanje snage i stvaranje konfuznih ideja o bitnosti feminizma. U pitanjima nauke, umetnosti, privrede, problemima koji tangiraju muškarca i ženu, ne asociraju se ljudi po pripadnosti pola, nego po njihovim gledištima na svet, osobnim ubeđenjima, nazorima niklih u izvesnoj socijalnoj i kulturnoj sredini. Navešćemo epizodu koja se nedavno odigrala u Ženevi pred Društvom naroda, i koja otkriva idejnu konfuznost i nedisciplinovanost, koje vladaju u ženskim organizacijama. Već pre nekoliko godina bilo je pokrenuto

pitanje narodnosti, odnosno državljanstva udatih žena. Naročito zaslugom „Equal rights international“ ono je došlo pred „Društvo naroda“, i njoj su se pridružile druge organizacije kao „Aliance“. Na njihovu inicijativu dala je u jesen 1935 god. Turska formalan predlog da se to pitanje ponovo stavi na program. Da se obrati pažnja javnosti i „Saveta društva naroda“ na ovo traženje feminističkih organizacija, ustanovljena je jedna velika manifestacija za 12 septembar, koja je predsedniku „Saveta društva naroda“ Dr. Benešu izrazila svoje želje. Na toj manifestaciji govorilo je 10-12 žena, jedno dva delegata od svake organizacije. Ali one se nisu zalagale za glavni predlog, pravilno rešenje pitanja narodnosti udate žene, nego za svoje programe. Tu se tražila pomoć za mir i razoružanje, za tropske narode i emigrante, branila i napadala se zaštita žene; neke žene bile su mišljenja da se narodnost odnosno državljanstvo žene može rešiti samo na međunarodnoj, druge na narodnoj osnovi. To sve pred predsednikom „Saveta društva naroda“, tako reći coram publico.

Vrlo nejasan je stav mnogih feministkinja prema socijalizmu, što je diskvalifikovalo feminizam u Švajcarskoj. Ove žene misle da se feministički program u našem današnjem društvu ne da ostvariti. Zato identifikuju feminizam sa socijalizmom i očekuju ispunjenje svojih nastojanja marksizmom, jer im je ovaj najbolje poznat. Naročito kod nas, ako apstrahiramo studije naših pravnika, profesora, Živojina Perića, prof. Dr. Tasića, Dr. Čulinovića i prof. Dr. Ajzler, svuda nalazimo zatucani patrijarhalizam ili divlji marksizam. Bez sumnje ide razvitak ljudskog društva putem socijalizacije, i zacelo imaju žene pravo da se opredele za političku organizaciju, prema svome nahođenju. Ali time nije rečeno, da je ostvarenje feminističkog programa vezano za socijalizaciju društva, čak da to mora da bude marksizam. Valjda u odbranu toga opšte rasprostranjenog mišljenja u feminističkim krugov-

vima i neposredne propagande koje se čine za marksizam, „Alijansa“ je na svome kongresu u Istambulu 1935 g. izjavila da traži ravnopravnost bez obzira na sistem države. Razaberimo malo tu ideokraziju feminizma i marksizma. Socijalizam u izlaganju Marksa i privrženika hoće da izdejstvuje slobodu i ravnopravnost žene na sledeći način: pojedina domaćinstva nestaju, deca se oduzimaju roditeljima i predaju na vaspitanje zajednici odnosno državi. Žena stupa u kolektivnu proizvodnju društva, za vreme vršenja fiziološkog materinstva osigurana je od zajednice odnosno države. Strogo uzevši znači to prebaciti rešenje problema u oblast pitanja o drugom uređenju zajednice. A zar može žena želeti likvidaciju porodice? Pitanje je da li će Sovjeti, povodom rehabilitiranja porodice rešiti to na račun muškarca i žene ili samo na račun žene, što bi značilo delimično likvidaciju feminizma. Predlozi jednog mladog vrlo priznatog maksističkog teoretičara Otto Rühlea vrlo nas uznemiruju. Oni su tako feminofobni da je potrebno upoznati sa njima širu javnost. U svojoj knjizi „Brak jučeranj, sadanji i sutrašnji“ Rühle prebacuje Engelsu da je uvrščavanjem žene u kolektivan rad društva zaboravilo na organske osobine žene, na seksualno-biološku razliku polova. Zato Rühle u interesu ženinih generativnih dužnosti preporučuje muškarcu „kult rada“, a ženi „kult vrste“, jer je socijalizmu potrebno mnogo dece.

Dakle tu imamo za polaznu tačku deobe rada — opet seksualni dimorfizam, jedan blaženopočivši je vaskrsao. Da ova knjiga ne pripoveda komunizam, Führer je zacelo ne bi poslao na lomaču, nego bi je preporučio mladeži za lektiru. Za dokaz da socijaliste šta više ni praktički ne potpomažu uvek feminizam, navešću sledeći primer: Vlada Kraljevine Belgije 1921 god. htela je da da ženama, za njihovo rodoljubivo održanje u ratu, pravo glasa. Katoličke stranke glasale su pro, socialističke kontra. Bilo je naime poznato, da bi se žene stavile na stan u klerikalaca.

Što se tiče saradnje roditelja i društvene zajednice odnosno države, mi je imamo već danas. Škole, bolnice, ferijalne kolonije i sl. institucije su nadasve potrebne. Ima ih još previše malo. Ali kao što bi se štetila deca, da se država eliminiira pri njihovom odgajivanju, ne bi bilo i korist dece da se ona otudje od roditelja. Želeti je mudru saradnju roditelja, odnosno porodice sa zajednicom, odnosno državom. Nacionalizam i feminizam se ne isključuju. Setimo se velike potpore koja je feminizmu došla od strane rodoljubivih nacionalnih pokreta XIX stoleca. Svaki narod mogao bi unaprediti položaj žene na bazi ravnopravnosti, a da ne žrtvuje u glavnome svoje nacionalne ambicije. Republikanska Francuska ima mnogo nazadnije zakone u pogledu žene nego monarhistička Engleska. Neispravno je tvrditi, da su Sovjeti rešili feministički problem, time što su dali ženama političku ravnopravnost. U redovima komunističke stranke ima na uticajnim mestima neverovatno malo žena, što se ne može objasniti samo prolaznim dobom. Roosevelt je postavio žene na odgovornije položaje nego Staljin. I shvatanje Sjedinjenih Država Amerike za značajnost „Birth controla“ odaje više smisla za dobro žene nego nekažnjivost veštačkog pobačaja, zavedena u Sovjetima. Kada čovek pročita referate sovjetskih lekara, izdanih prigodom kongresa ginekologa u Kijevu 1929 god., ježi mu se koža od užasa nad tim „oslobodjenjem“ žene.

Nekim praktičnim feministkinjama, naročito onima u Francuskoj, lebdi pred očima matrijarhat kao jedina društvena forma, sposobna da obezbedi ravnopravnost žene. I bečki Call club sanja o nadmoći žene, pretstavlja muškarca kao neko čudovište, i misli da će žene bez sudelovanja muškarca moći reorganizirati svet. Nije potrebno dokazivati da je matrijarhat nemogućnost sa obzirom na veliki napredak muškarca, moramo biti srećni ako nam uspe izvojevati vladu muškarca i žene.

Nerešeno je pitanje zaštite žene. U okrilju po-

sebnih organizacija, kao na pr. u „Alijansi“, ima žena koje su za, a ima ih koje su protiv zaštite žene. Tako odlična shvatanja feminističkog problema traže divergentna praktična nastojanja ili se, da ne dođe do konflikta, uopšte ne radi. Mi se pitamo kako je to uopšte moguće da u jednoj i istoj feminističkoj asocijaciji mogu postojati članice čija se mišljenja o feminističkim problemima bitno razilaze. Poznati filantrop, filozof Adalbert Schweitzer, veli da organizacije koče individualnu inicijativu i idejno bogaćenje. Mi se tu slažemo potpuno sa njime. Organizatorski rad potreban je u cilju rasprostiranja idejnih smernica u široke mase. Ali on može da bude štetan onde, gde nema idejnog regulatora i teoretskih fundamentiranih ubedjenja, kao što je to slučaj kod feminističkih organizacija. Organizacije i komiteti ne mogu da stvaraju ideje, reforme velikog stila. One su dolazile uvek od velikih umnih, pojedinaca.

Neosporno se danas udaraju temelji društvenog bivanja za budućnost. Došao je čas da sve te različite feminističke organizacije stupe u dodir, proventiliraju svoja iskustva i sa teoretičarima dubokog znanja i feminističke erudicije ustanove smernice kojima će se poći. Bez revizije feminističke ideologije i bez preciziranja feminističkog programa više će se škoditi nego koristiti ženi, u njenoj borbi za pravo na samoopredeljenje. Svaka organizacija može da zadrži jedno posebno polje rada, ali *sva* njihova nastojanja moraju se kretati na *jednoj* liniji, moraju se organski *dopunjavati* i *podupirati*. Tek onda mogu se očekivati trajni i veliki uspesi. Ne smemo se dalje bojažljivo sakrivati u patrijarhalne luke, iako je žena imala u njima obezbedjeno izvesno vegetiranje, iako su njihove mutne ustajale vode pružale pojedinim ekzemplarima s velikom seksualnom privlačnošću mogućnosti da via facta postignu sve. Valja spaliti stara plesniva skrovišta i zaplivati smelo slobodnim morem. Fortes fortuna juvat.

Kriza porodice u vidu sociologije

A) *Porodica*

O značajnijim socijalnim pojavama, sledstveno o porodici, nalazimo napomena u svim većim filozofskim i religioznim sistemima. Mi ćemo ih letimično napomenuti, iako se tu ne može govoriti o sociologiji, nauci o socijalnim pojavama, socijalnim procesima, ili kažimo, nauci o društvenosti, koja se u okviru kulturnih i etnografskih opisa pojavljuje i posebno razvija tek u XVIII i XIX stoleću. Uostalom i danas je teško fiksirati područje i granice sociologije; njeni odnosi prema raznim naukama su vrlo zamršeni. Ostavićemo na stranu razne oblike porodica, na pr. kinesku, koja nosi još administrativne i pravne funkcije, koje je naša porodica već izgubila. Nećemo se zaustaviti ni kod porodice primitivnih naroda ili naroda sa mnogoženstvom. Uzećemo u obzir samo ono što se odnosi na našu monogamu patrijarhalnu porodicu.

Poznat je kruti autokratizam porodičnih norma „Staroga Zaveta“. On zapoveda ženi: „Volja tvoja će stajati pod vlašću muža tvojega i on će Ti biti gospodar“. Sistematski sredene nazore o socijalnoj pojavi porodice postavili su filozofi antičkih naroda, naročito Platon i Aristotelo. Njihov stav prema porodici je bitno različit. U svojoj „Državi“ daje Platon kao vizioner, filozof i ideolog nacrt „najbolje države“, čija ćelija prikazuje pojedinca. Porodicu valja ukinuti.

Neprestanim rađanjem i odgajivanjem dece postaje žena nesposobna za rad. Iako se ona, veli Platon, ne može osloboditi dužnosti da među 20 i 40 svojom godinom rađa, moraju joj se deca oduzeti i predati nezi i vaspitanju vlasti, da se žena može posvetiti javnome životu. U „Zakonima“ je Platon ova svoja načela ublažio i porodicu u interesu „reda“ donekle opravdao i priznao. Za Aristotela, autora „Politike“, država, odnosno društvo, rezultanta je prirodnih sila, koja se razvija na temelju porodice, kao poslednje, osnovne, čovečjom prirodom uslovljene i njegovim razumom odobrene realnosti društvene. Aristotelova prirodno-pravna izlaganja socijalnih pojava dolaze u Srednjem veku opet do izražaja. Pitanje da li se društvenost razvija na temelju pojedinca ili porodice nije do danas rešeno. U glavne pristalice Platonovog socijalnog naziranja spadaju među ostalima Vierkand i von Wiese, u Aristotelove Max Weber i Franz Oppenheimer. Stojici i Epikurejci, čija su individualistički nadahnuta načela filozofije primili mnogi Rimljani, ispitivali su pojedinca, uslove njegove sreće, njegovog odnosa prema svemiru, te za zajednice ekonomske vrste, što je u značajnoj meri porodica, nisu imali razumevanja.

Nauka Hristova odvrća čoveka od zemaljskih dobara, i upućuje ga da traži utehe u zagrobnom blaženstvu, do koga se može dospeti glavno žrtvovanjem lične sreće. I postulat jednakosti sviju ljudi slabi patrijarhalnu porodicu, osnovanu na autoritetu muža kao starešine. Apostolima i crkvenim ocima bila je bračna, odnosno porodična zajednica antipatična, nužno zlo. Hrišćanska crkva učinila je tokom svoga razvitka velike kompromise, ona je šta više brak proglasila za sakrament, ali u jednom je ostala konzekventna, da askezu, monaški stav, treba više ceniti nego porodičan život. Promena nastala je tek ideologijom Martina Lutera. Autor Wittenberških odkaza, kao muškarac robustne čulne prirode, i očevidac socijalnog razvrata svoga

doba, koji je velikim delom nastupio baš usled preteranih traženja uzdržljivosti, propovedao je povratak prirodi i njenim potrebama. Po njemu i većini ostalih učitelja reformacije, kao što čovek mora da jede i da spava, tako mora da zadovolji i svoj seksualni nagon, ali on sme to da čini samo u braku, instituciji, koja je Bogom u tu svrhu stvorena. Svojim prirodno-pravnim izvođenjima o Božjoj volji, Luter je rehabilitirao porodicu, odnosno brak, ali je u toliko pogrešio što je brak identificirao sa moralnim životom, pretpostavljajući da se u braku parenje vrši uvek iz ljubavi, i u svrhu stvaranja dece, što mu daje moralnu sankciju. Vrlo intuitivne i duhovite primedbe dala je o tome Ellen Key, sravnjujući starohrišćansko, katoličko i protestantsko shvatanje braka u raznim dobima. U svome kompromisnom stanovištu prema seksualnom nagonu, hrišćanska crkva proglasila je plodenje za svrhu porodice, podvlačeći time prekomerno jednu od njenih zadaća. Jer iako su sve naučne i religiozne teorije držale parenje za integralni deo porodice, tek hrišćanska crkva je tu funkciju prikazala kao njen glavni cilj. Viša shvatanja izgradile su o tome neke sekte, kao na pr. puritanaca u Engleskoj. Odstupanje od tog, strogo uzevši vrlo materijalističkog tumačenja porodice, nastalo je donekle u okrilju protestantske crkve poslednjih godina.

Inače u Srednjem veku nije bilo mesta za rezonovanje o socijalnim pojavama. Teolozi objašnjavali su sve društvene odnose na svoj spasonosan način. Nekolicina snažnih duhova obnavljaju filozofske teorije Platona i Aristotela, ali daju poglavito interpretacije njihovih metafizičkih rasmatranja. Tek u XVI stoleću, u Van Bodenovoju „Republici“, govori se o porodici, koja je označena kao osnovna jedinica društva. Ovaj nazor doći će kasnije opet do izražaja i to u katoličkoj reakciji i u romantizmu XIX veka. Međutim, teorija o individuu kao poslednjoj socijalnoj realnosti dobija snažne

pretstavnik u engleskim filozofima XVII i XVIII veka, naročito u najdoslednijem pretstavniku individualističke koncepcije, u Hobsu. Racionaliste XVIII veka, u brizi da izmire prirodno sa razumnim, vrlo su rado svoje ideje sociološkog sadržaja stavljali u juridičke ili etičke formule. Da spomenemo teorije Wolfa i Rousseau-a, jer su oni pojavu porodice obrađivali opširnije. Obojica puni prezrenja za ženu, traže njenu apsolutnu potčinjenost u braku. Za Kanta bila su sva pitanja „praktične moralke“, kamo je ubrajao i porodicu, vrlo sekundarnog značenja. Ali njegova visoka poletna nauka o „etičnoj autonomiji“ pojedinca, utrla je brazde individualizmu, koji se od dva stoljeća probija. Iako je idealistička filozofija Kantova, koju je Fichte preradio u norme porodice, ostala za prvo vreme bez praktičnih posledica, ona je neposredno potkopala njegove temelje.

Nezavisno od toga da li sociologija kao posebna nauka počinje sa engleskim piscima Ferjungsom, Millem, ili Adamom Smithenom ili Francuzom Auguste Contem na koga su uplivali St. Simon i Condorcet, fakt je da nalazimo kod Conte'a kao prvoga sistematski sredeno sve šta se dosada o porodici sporadično i pod raznim oblicima kazalo. Conte je tražio prirodonoaučno objašnjenje socijalnih pojava, te je porodicu uvrstio delom u biologiju, nauku o fiziološkom, delom u sociologiju, nauku o socijalnom životu. Kao zajednica za reprodukciju žilva ona je biološki uslovljena, ali po njenoj moralnoj, vaspitanoj i ekonomskoj funkciji ona je idejno aktivna, i osnovna ćelija društva, izraz više Božje volje, kaošto je to tvrdio Bonald. Porodica se razvila iz klana ili bratstva. Kao sve socijalne pojave, stoji i porodica u tesnoj kauzalnoj vezi sa učenjem religije, filozofije, umetnosti i ekonomije svoga doba. Socijalna uslovljenost života, o kojoj govori već Conte, postala je jedna od temeljnih istina sociologije. Ali Donte nije bio samo naučnik. Veliko mesto zauzimaju u njegovim delima pouka i moralni nazori. On veli da

je potrebno da se uspostavi u porodicama red i disciplina, čemu služi u prvom redu priznanje starešinstva odraslog muškarca. Žena ne sme biti puštena radu, koji je udaljuje od porodice; deca se moraju rano učiti slušanju. Conteov interes za porodicu izvire velikim delom iz njegovih nastojanja da učvrsti njenu duševnu i materijalnu koheziju, čije oslabljenje primećuje i žali.

Valja istaći da već te najstarije studije o porodici spominju njeno raspadanje i da su nikle iz etičkih pobuda, da usreće čovečanstvo. Ovamo spadaju vrlo dobre monografije o radničkoj porodici: Le Plej „Origine de la famille“ i F. Engels „Ueber den Ursprung der Familie“, donekle Bebel „Die Frau und der Socialismus“. Plej je bio vrlo mnogo čitan i imao je naročito veliki upliv na sociologiju u Engleskoj. Briga o dobru naroda je osnovni ton u objavljenim studijama o nemačkoj porodici iz pera Dr Salomonove-Braunove, Dr Kralzig-a, Lipmanna, i drugih. Mnoga dela o porodici obrađuju svoj predmet sa gledišta prava, teologije, ekonomije, etnologije, klasične filologije, kao Fustel de Coulanges, Westermarck, Briffaut, Marianne Weber, te dolaze za sociologiju tek sporedno u obzir.

Strogo naučna studija porodice sa gledišta sociologije počinje koncem XIX veka, da za nekoliko decenija uzme neočekivani zamah. Nećemo se osvrtni na vrlo dobro stručno izrađene monografije Helene Bosanquettove „The Family“ i La Pieovi „La Femme dans la famille“. One imaju doduše svojom stručnošću veliku vrednost, ali pisane bez naročite metode i držeći se usko nacrtanih granica one ne otvaraju vidike u šira socijalna saznanja. Izgleda da su za prodiranje u pojedine socijalne pojave opšta sociološka dela poučljivija nego monografije, jer iako prve tretiraju posebne probleme ukratko, one to čine sa šireg, svestranijeg gledišta. Socijalna pojava porodice toliko je složena po svojim elementima, poslednjim odnosima i stavovima,

kao i po uzrocima iz kojih je nastala, da je teško sprovesti izolaciju, pre nego što su se otkrila mesta socijalne ukotvljenosti njenih evolucionističkih tačaka.

Od predratne sociologije inaugurišu pravce za dalje studije porodice i daju otkrića i saznanja trajne vrednosti naročito Emil Durkheim, F. Tönnies i Charles Cooley.

Iako je Emil Durkheim, sledbenik Conteovog pozitivizma, osnivač objektivističke sociološke francuske škole, koja je još pre rata dominirala svetom u opadanju, naročito s obzirom na razvitak američke i nemačke sociologije¹⁾, ona je baš što se tiče proučavanja porodice dala doprinose od velikog značaja. Durkheim je malo pisao o porodici, — nekoliko članaka u „Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux“ i predavanja izdata od njegovih đaka u „Revue philosophique“ 1921, ali je kao prvi potpuno jasno utvrdio, da se u socijalnoj pojavi porodice ispoljavaju dve osnovne karakteristične crte: porodica je ustanova, institucija, i porodica je grupa. Ističući institucionalni karakter porodice, Durkheim je odlučno i definitivno likvidirao s nazorom, da je ljudska porodica produženje životinjske, da stoji s njome u organskoj vezi. Porodica, kao trajna zajednica među ocem, materom i decom, do njihove duševne i moralne zrelosti, osnovana i izgrađena je na vezama simpatije, na pravima i dužnostima. Kičma koja tu grupu ljudi drži jeste „moralni zakon“, koji kod životinja ne postoji. Životinje, ophrvane fizičkim instinktom, njegovim slabljenjem se razilaze. Ženka i mužjak brinu se za svoje mlade, dok je to za njih fizički potrebno, međjutim ljudska porodica smatra se moralno vezanom i kada pojedini članovi nemaju više potrebe jedan za drugim. Instinktivan život je šta više od velike štete za razvitak porodice. Drugi fundamen-

¹⁾ Polet sociološkog proučavanja prekinut je u Nemačkoj Hitlerovim režimom.

talni stub Durkheimove socijološke teorije o porodici je tvrdnja, da glavni momenat porodice nije — kao što se to obično misli — krvno srodstvo, nego osećanje mističke religiozne spojenosti. Kao Conte, i Durkheim tvrdi da se porodica razvila iz bratstva ili klana, koji je brojao katkada nekoliko stotina članova. Da krvno srodstvo nije pretpostavka porodice, vidimo iz činjenice, da je moguće postati član porodice adaptacijom, što se vrlo često dešavalo kod Rimljana. Oblik porodice je usko skopčan s oblikom društva, zato se brzo menja. Iz metronimičke porodice, koja je vladala u metronimičkom ili matrijarhalnom društvu, razvilo se, prelazom društva u patronomički oblik — patronomička ili patrijarhalna porodica. Današnju porodicu naziva Durkheim porodicom bračnom, jer ona, odlaskom odrasle dece, sužava se na supruge. Durkheim je naglasio i jasno video, da je porodica i jedna vrsta grupnog života ljudi, ali je s te strane nije prikazivao.

Tönnies, s Tardom jedan od najmarkantnijih predstavnika psihološke sociologije, čija je koncepcija silno uplvisana Spencerovim evolucionizmom i Marksovim ekonomizmom, uzima u svom delu „Gemeinschaft und Gesellschaft“ stanovište prema problemu o postanku grupnog života ljudi. Već od Antike mogu se sledovati, naime, dva izlaganja o razvitku zajednica: mehanističko-realistički i organsko-emocionalni. Po jednom su zajednice tvorevine razuma i volje, po drugoj su prirodne tvorevine, organske pojave višeg stupnja. Po Tönniesu, inspiratoru socioloških studija Amerikanca Ivers'a, oba ova izlaganja su ispravna. Ona izražavaju dve vrste socijalnih pojava, dva bitna elementa u svim konkretnim društvenim tvorevinama, i, najzad, dva razvijena perioda ljudskog društva. Tönnies je postavio teoriju da ima socijalnih oblika, koji su dati pre pojedinca: to su biološke zajednice krvi, porodica, rod, bratstvo, pleme, to su supstancije nastale organskom voljom, porivom (Wesenswille) sublimiranih u osećanju

jednokrvnosti i životnog jedinstva. Druga vrsta socijalnih oblika postavljena je svešću individua, razumom, izbornom voljom (Kür-Wille). Ovamo spadaju društvene tvorevine kao država. Tamo status, ovde contractus. Naše doba stoji u naponu prelaza iz organskih grupa u racionalne grupe; ova evolucija dolazi naročito do izražaja u porodici. Napredovanjem racionaliziranja i postupom individualizma mora propasti institucija, koja je osnovana na autoritetu muškarca, i koja može da postoji samo subordinacijom članova. Prihvatanjem principa racionaliziranja, koji će posle genijalni Maks Weber prikazati kao osnovnu crtu novoga doba, sa strane žene, njenim oslobođenjem organske primitivnosti gubi se poslednji stožer organske zajednice. Patrijarhalna porodica neminovno propada.

Socijalnu pojavu porodice proučavao je američki sociolog Cooley, u svom velikom delu opšte sociologije „Social Organisation“. Cooley je proučavao postanak i razvitak malih društvenih grupa, među kojima, kao glavnu, prikazuje porodicu, skup dece koja se igraju i susedstvo. Pod prvobitnim grupama face lo face association razume Cooley skupove spojene simpatijom i zajedničkim radom. Život pojedinca spaja se sa životom ostalih članova te grupe i stvara jednu celinu. Mi ne smemo misliti, veli Cooley, da je život u tim zajednicama sama harmonija i ljubav. U njima bivaju, naprotiv, često konflikti i zađevice, kada pojedinac hoće da izdejstvuje i previše istakne svoje ja. Ali osobni prohtevi i to osobne strasti bivaju potisnuti simpatijom za celinu; one se disciplinuju duhom, mentalitetom dotičnog skupa. Nasuprot Tennesiu, uči Cooley da se iz malih grupa razvijaju velike zajednice, kao religiozna, socijalna i politička društva. U grupama dolazi do izražaja, kao stvaralačka sila, osobno opštenje, koje pobuđuje i daje inicijativu za stvaranje daljih društvenih asociacija.

Cooley nije zaveo nepoznate pojmove u istraži-

vanju porodice, ali je intenzivno i izvanredno tačno rasvetljavao procese u malogrpnom životu ljudi, i time je postavio opažanja na koja se nadovezuje sociologija o porodici u Americi.

Nije slučaj da Dürkheim, Tönnies i Cooley pripadaju narodima, koji su dali najviše sukcesivnih aproksimacija, najpreglednijih i najdubljih studija o društvenom zbivanju. Kod Francuza, još više kod Nemaca i Amerikanaca, nalazimo temeljito metodsko istraživanje, uz stalno međusobno previranje postignutih rezultata, i to ne samo kod pojedinih mislilaca, nego kod škola, koje polazeći sa mnogih stanovišta, i služeći se raznim metodama, dolaze do solidnih fundamentalnih saznanja o socijalnim stvarnostima. Engleska, otadžbina genija Herberta Spencera, umorna je zaostala. Sama londonska univerza ima jednu katedru za sociologiju, čijim se problemima zanimaju poglavito ljudi koji stoje izvan univerziteta. Nećemo da potcenjujemo doprinose talijanskih sociologa, kritičnu eridiciju Perekija, racionalizam Achile Loria. Priznajemo pobedonosan nalet čeških sociologa, među kojima su izvrsni obrađivači porodice prof. Machotka, prof. Blaha docent Chalupay Ullrich. Spominjemo ovde samo glavne stubove socioloških studija o porodici, na kojima se podižu i razgranjavaju razna mnogovrsna obrađivanja ove socijalne pojave. Nemačka sociologija zanimala se do nedavna uglavnom problematičkom i principiellnom stranom porodice, Francuska sledeje etičke, vaspitne tendencije, nije strogo uzevši sociologija, ali se ističe finim psihološkim opažanjima. Amerikanska sociologija sužava osnovna pitanja i traži duhovne i tehničke uslove za organizovanje srećnog zajedničkog života muškarca i žene.

U Francuskoj naročito su obradivali socijalnu pojavu porodice od protivnika Dürkheimovog objektivizma Richard i Duprat i Dürkheimovac Bauglé. Levy Bruel je veliki branilac Dürkheimove metodologie. Naveš-

ćemo kao najznačajniju studiju Duprat „Le lien familial et les causes de son relâchement“, jer svojim odlučnim otstupanjem od jednostranog doktrinarstva Dirkhajmovog priprema dodirne tačke s nemačkom realističkom sociologijom Vierkandta i von Wiezea i američkim behaviorizmom Sorokina i Grovesa. Duprat studira porodicu poglavito sa psihološkog stanovišta. On istražuje momente, koji vezuju odnosno razvezuju članove porodice, a to su ljubav, ljubomora, materinska ljubav, očinska ljubav, zahvalnost, itd. Duprat tvrdi da je glavna osnovna crta porodice duhovno jedinstvo, čime nije rečeno da ona mora biti religiozno-mističnog karaktera. Interesantno je da Duprat, iako samo za trenutak, stavlja pitanje, da li se u izuzetnim slučajevima u interesu porodice ne bi trebao žrtvovati princip patrijarhalnosti. On po svemu oseća nesavremenost patrijarhalne porodice, iako neće da to otvoreno prizna. Dupratov konzervativizam, naročito njegovo aprioristički neprijateljsko stanovište prema feminističkim težnjama žene, izaziva čudjenje. Po njemu su uzroci stupanja žene u javan život težnja za slobodnim i razvratnim životom i nehotenje da uzme na sebe dužnosti i obaveze prema deci i mužu. Zbornik „Le probleme de la famille et le féminisme“ (Belot, Bouglé, Richard, Gui Grand, Parodi, Mme Malotière, Selier, Mme Ivone Netter) objašnjuje organske, psihičke, socijalne i moralne uzroke feminizma, u vezi sa razvijanjem porodice. Piscu priznaju potrebu da se odnosi među bračnim drugovima, i roditeljima i decom izgrade na novoj bazi. Štaviše i javan rad udatih žena nalazi priznanja, iako samo u cilju da se finansijski prihodi porodice umnože. Gde ovaj momenat otpada, traži se žena čiji je glavni poziv negovanje dece i domaćinstvo. Članci su pisani popularno, ne obogaćuju nas novim spoznanjima o ulozi žene u porodici i javnosti. Etička i pedagoška tendencija dela previše se ispoljava.

Sa obe njene karakteristične strane, institucionalne

i grupovne, obradivao je porodicu i ljubav Müller Lyer u svojim delima „Die Familie“, „Phasen der Liebe“ i „Formen der Ehe“. Njegova je metoda uglavnom filozofsko-istorijska, često empirička. Müller Lyer ocrtao je sociološke sile, koje na porodicu utiču. On je posebno opisao njeno opadanje i svoje tvrdnje potkrepio je statističkim materijalom. Porodica kao institucija prenela je mnoge svoje funkcije, kao negu bolesnika, učenje dece, izdržavanje i potpomaganje starih, na šire socijalne institucije, bolnice, škole, društva. Deca čim postaju samostalna napuštaju porodicu, posluga se menja i manje drži, — tako je Müller Lyer izračunao da je u Nemačkoj od 1895 do 1914 na jednoj teritoriji, gde je broj porodica narastao za 50.000, broj posluge opao za 70.000. Kao grupa, porodica se raspada u jedinice iz kojih se stvorila. Institucionalno porodica mora da se menja, da gubi svoje funkcije, pošto su se promenile privredne i kulturne prilike. Vrlo značajno mesto zauzima u Müller Lyerovim istraživanjima uzroka propadanja porodice, promena, koja se ostvarila na ženi. Usled racionalizacije i specijalizacije privrede, žena postaje luksus, teret za muža, ako ne zaradjuje sama, ali, samostalna, ona trpi pod stegom patrijarhalne porodice, i počinje da je izbegava. Pre je porodični dom prelazio sa generacija na generacije, a danas se članovi porodice razilaze i stanuju za sebe u stanu koga brzo menjaju. Osiguravajuća društva daju pojedincu zaštitu, koju je pre mogao imati samo u porodici. Restoracije i kafane zamenjuju mnoge domaće kujne. Müller Lyer opominje da je, na primer, u XV stoleću u Nürnbergu bilo zabranjeno da se jede stalno u gostionama.

Na poseban način, ali kao i Tönnies, do najtanjih psiholoških žilica, prati socijalnu pojavu porodice jedan od najmarkantnijih sociologa savremene Nemačke, osnivač femološke sociologije Alfred Vierkandt, u „Gesellschaftslehre“. Vierkandt uzima za bazu svoga istra-

živanja velikopatrijarhalnu porodicu, te ističe njen objektivni karakter, od koga takoreći ništa nije ostalo. Ljudi su se radjali i umirali, porodica je ostala kao sinteza kulta predaka, čuvanje grobova i izvršavanje njenih, po Vierkandtu, pet glavnih funkcija (ekonomskih, pravno-političkih, društvenih, kulturnih i duševnih). Od pre sto godina unazad, nastaje naglo oslabljenje porodice. Paralelno sa gubljenjem objektivnog, raste subjektivni značaj porodice, nastaje naime ojačanje osobnih veza pojedinih članova, naročito bračnih drugova. Brakovi se sve više sklapaju iz ljubavi. Umiranje pojedinih članova ne oplakuje se kao gubitak člana porodice, nego majke, oca, brata. Individualizam, kao škodljiv za porodicu, koristi braku. Glavni uzrok opadanja porodice po Vierkandt-u jeste evolucija, koja se sprovela u svima granama društvenog života.

Svetski rat ubrzao je raspadanje porodice. — Naročito u Americi izvršile su se ogromne i duboke promene. One su postale predmet naročitih naučnih istraživanja. Amerika, sa realnijim smislom za socijalna dešavanja, naročito za aktuelno pitanje porodice, nego stara ustaljena Evropa, ima više izgleda da doprinese odlučni deo, teoretskom rešenju ovog problema. Već u ogromnoj materijalnoj darežljivosti za naučne ciljeve i u mnoštvu svakogodišnjih publikacija (Schmiedeler, „Readings on the family“; Joseph Falsom, „The family“; Goodsell „The family as a social and educational institution“; Mawrer E. R., „The family“; Dealey, „The family in its sociological aspects“; M. G. Elmer „Family adjustment and social change“; Pomerai Ralph „Mariage, past present and future“ itd.) da spomenemo samo nekoliko publikacija poslednjih godina leži izvesna garancija da će se stići cilju.

Sa filozofsko-istorijskog gledišta kao Müller Lyer, ali sa etičkom tendencijom procenjivanja i davanja putokaza za budućnost, studirao je porodicu vrlo priznati zastupnik psihološke sociologije u Americi, Ellwood.

Za nas je valjda još poučniji nego Lyer, jer ima šire gledište i obraća glavnu pažnju na porodicu najnovije sadašnjosti. Ch. Ellwood obrađuje porodicu pod sociološko-istoriskom sintezom, koju naziva kulturna evolucija („Cultural evolution“). Prošavši doba velikopodrice dolazi na najnovije doba, i ukazuje na opadanje patrijarhalne porodice osnivanjem velikih socijalnih institucija. U svojim daljim izlaganjima veli Ellwood da je propadanjem patrijarhalne porodice prešao duh patrijarhalnosti na nove socijalne organizacije. Ništa se nije desilo da se odnosi među porodičnim članovima obnove, i izrade u višem, modernom dobu odgovarajućem etičkom i socijalnom planu. Tako vidimo u društvu zapada napore da se duh patrijarhalnosti održi i prenese na šire socijalne zajednice i sklonost za seksualni promiskuitet, što zavodi mnoge na misao da će nastupiti doba slobodne ljubavi. I princip demokratije čini patrijarhalni brak nemogućim. Ali društvo nije pomoženo ako se duh patrijarhalnosti neguje u drugim zajednicama. U haosu koji je nastupio, ni crkva nije pomogla, iako se trudila da rasulo obustavi, i da spase patrijarhalnu porodicu. Zasada ne znamo u kome će se smeru razviti odnosi između muškarca i žene i roditelja i dece. Ellwood misli da će ozdravljenje ljudskog društva doći, kad i pojedinac i porodica budu socialnije osećali. Ellwood se zauzima za etičku monogamiju i preporučuje, kao njenu osnovnu zadaću, brigu i negu dece, što je i bila njena prvobitna funkcija. Ellwoodu je ona porodica normalna i dobra, koja je svesna da se njen najglavniji i najsvetiji zadatak sastoji u odgajivanju i podizanju generacija. U uskoj vezi s tom zadaćom, stoji problem broja dece. Ellwood se zauzima za discipliniranje rađanja profilaksom, da se ne bi moralo pristupiti nemoralnim sredstvima, kao što to danas često biva. Naše današnje društvo koleba se među moralnim i nemoralnim sredstvima racionaliziranja poroda.

Duboko i svestrano obrađivanje našla je porodica kod najistaknutijeg zastupnika objektivističke sociološke škole u Americi Ogburna. Njegova sociološka koncepcija je „Cultural leg“ — kulturna granica. Ogburn veli naime da se u razvoju društva jedan deo kulture — materijalni — brže razvija nego duhovni i moralni. Time nastaje raskorak, koji može da postane katastrofalan. Od disharmonije nematerijalne i materijalne kulture trpi naročito porodica. U agrarnom dobu bio je duševni i duhovni sadržaj porodice u harmoničnom skladu sa njegovom materijalnom osnovom. Rad žene bio je sličan radu muža. Oni su bili dva business partnera. Ali mašinska produkcija, racionalizacija i specijalizacija odnela je porodici njene ekonomske funkcije. Ta promena naročito menja položaj ženin, jer rad u fabrici nije to što je rad u kući. Muž i žena odaju se danas često istom zanimanju kao u Srednjem Veku, razlika leži u tome, što se taj posao onda obavljao u kući, a sada izvan kuće. Usled specijalizacije rada, i vaspitanja dece, ne može više da se izvršava pod doглядом roditelja u kući. Svi članovi porodice napuštaju kuću, bilo radi poziva, bilo radi vaspitanja ili zabave. Kuća ostaje prazna. Ogburnovo shvatanje „culturel leg“, kao jednog objektivnog merila pri proučavanju socijalnih pravila, mnogo je kritikovano, naročito od američanskog sociologa, glavnog predstavnika behaviorističke škole, Pitirim Sorokina. Ali neosporno je za zajednicu ekonomskog karaktera kao što je porodica, promena ekonomskih uslova života od velikog uticaja. To mora priznati i sociolog, koji ne deli marksističko-materijalističko izlaganje društvenog života, čiji je uticaj na Ogburna očevidan. To dokazuje sam Sorokin svojom studijom „Principles of rural urban sociology.“

Sorokin i Zimmerman naučno istražuju razliku između gradske i seoske porodice, i podupirući svoje tvrdnje statističkim podacima dolaze do zaključka, da je seoska

porodica mnogo stabilnija i čvršće izgrađena nego gradska. Na selu utiču sile, koje su se u gradu već izgubile. Tako su na selu članovi porodice mnogo više upućeni jedan na drugoga. Njihov rad je sličan ili isti. To povećava autoritet roditelja prema deci i drugarstva među supruzima. Manja deoba rada drži članove porodice zajedno, čime se razvijaju u njima iste naklonosti i navike. Usled udaljenosti farma članovi porodice prinuđeni su da u krugu porodice ili u susedstvu traže rasonode. Među pojedinim generacijama je manje razlike. Kontinuitet porodične tradicije lakše se održava. Deca preuzimaju od svojih roditelja odelo, govor, uslove, način rada i mišljenja.

Upravo specijalistom studija o porodici možemo nazvati sociologa R. Groves'a, koji je delom sam, delom sa sociologom Ogburnom, izradio nekoliko monografija o porodici i pojedinim pitanjima te socijalne pojave. Kao glavno moramo istaći „The Marriage crisis“ veliko delo „American marriage and family relationships“, čiji je opšti, prvi deo napisao Groves, a statistički deo Ogburn. Već po nazivu poglavlja: „Socijalni značaj braka“, „Kulturne promene i brak“, „Muž i žena“, „Psihologija žene koja radi“, „Porodično rasulo i njegovo lečenje“, „Norma braka“, „Novo izgrađivanje braka“, vidi se da to nije strogo naučno sociološka studija, nego da su eseji i rasprave psihološkog i etičkog karaktera. Mestimično postaje Groves nejasan, usled nedovoljno definiranog izraza „self expression“, kao glavnog motora ljudske psihe. Iako autori ne postupaju po nekoj čvrstoj metodi, niti daju analizu svojih posmatranja i zaključaka, njihov rad je za sociologa porodice od neocenjive vrednosti. Njihova studija je puna, fino do detalja izrađenih opažanja o konfliktima porodičnim. Bačena je svetlost na psihološke osobine modernog muža i moderne žene. Studijama je priklučen vrlo zanimljiv statistički materijal.

* * *

Kao što smo već primetili, prikazuju sociolozi, naročito Max Weber, Tönnies, Vierkandt, kao glavni uzrok raspadanja porodice tendenciju racionaliziranja, koja se opaža na zapadu od Renesanse i koja obuhvata iz početka prvenstveno privredu, ali prodire, tokom uđućih stoleća, državopravne, društvene i umetničke pojave života. U toj razdvojnoj tendenciji racionalizacije celog života vidi Dürkheim najveću opasnost za porodičnu zajednicu. Amerikanci: Ellwood, Ogburn, Groves, Ivers, Sorokin, imaju za kulturne i ekonomske primene drugačije nazive, ali bitno su tog istog nazora. Zbog racionaliziranja širi se urbanizacija, rad prelazi iz kuće u tvornicu, produkcija se specializira i industrializira. Privredan moment naglasio je naročito Sorokin, stavljajući nasuprot centripetalnim tendencijama seoskog braka veliku labilnost i centrifugalnost gradskog braka. Poljoprivreda je najpovoljnija vrsta zanimanja za instituciju porodice. Danas je, naravno, već i poljoprivreda racionalizirana, ali uvek ostaje vezana za genius loci, a time ostaje korisna porodici. U svim dobima bilo je porodica, koje se nisu bavile poljoprivredom. Već u Srednjem Veku cvetali su zanat, obrt i trgovina. (Antiku nećemo sravnjivati, jer je sva bila bazirana na radu robova.) Ali svaki se rad obavljao u velikoj blizini kuće, ako ne u kući samoj, i bio je skopčan sa gazdinstvom. Kalfa i šegrta živeli su u kući svog poslodavca. Žena kao gospodarica doma uživala je kod sviju članova veliki ugled, iako njen pravni položaj po zakonu nije bio osobiti. Sve se to promenilo. Racionalizacijom prestala je produktivnost domaćinstva, koje nije spojeno bar delimice sa poljoprivredom. Ako tu žena ne participira u specializovanom radu, koji se obavlja izvan kuće, ako ne stoji u javnom životu, i ona kao svi ostali članovi, samo konsumira.

Racionaliziranjem društvenih i političkih prilika razvile su se socialne institucije većega obima, poglavito država. Ova je uzela na sebe funkcije, koje su

do sada spadale u oblast porodice. Država podržava i daje impuls za stvaranje ekonomskih, naučnih, umetničkih i društvenih poduzeća. Pružajući mladeži škole i vaspitališta, bolesnima bolnice i naučne ustanove za proučavanje i unapređenje fizičkog i psihološkog blagostanja čoveka, potpore starima i slabima, premije i odlikovanja onima, koji rade u njenim intencijama, država je dobila ogromnu moć, i uzela za sebe pravo da se meša u sva privatna pitanja pojedinaca, prema tome, u porodicu i brak. Država je oslabila poziciju oca, oduzela svemoćnome pater familias jednu kompetenciju za drugom. Nastalo je izgrađivanje i kodificiranje zakonika, gde naredbe dužnosti odnosno prava pojedinaca dobijaju sve više značaja u odnosu prema tom velikom kolektivu. Osim toga, razvile su se između pojedinca i države razne kolektive, kao sindikalna, ekonomska i politička udruženja, osiguravajuća društva,

Uporedno i u uzročnoj vezi sa tendencijom racionaliziranja, koja je došla do izražaja u stvaranju velikih kolektivnih ustanova privredne, državopravne ili političke vrste, razvio se individualizam, čiji počeci dopiru do Antike, i dobili su veliku potporu u hrišćanstvu zatim u Renesansi. Pojedinci, silnih individualnih sposobnosti, počeli su probijati staležnu ukočenost u sve većem broju. Dok je individualizam predašnjih doba davao smernice umetnosti i filozofiji, i vladao višim krugovima, zahvatao je sad sve oblasti ljudske delatnosti, prodro je i u niže slojeve društva. Racionalizacija uskoлебala je privrednu osnovu porodice, individualizam njegovu emocijalnu stranu. Pojedinao postao je slobodan, šta više obavezan, da sam odgovara za svoja dela pred Bogom i ljudima. Individualističko-racionalističke ideje enciklopedista zapalile su francusku revoluciju. Varnica prešla je u Englesku, gde je pomogla širenje filozofije Bacona, psihologije Bidžova, eugenetike Godvina, sociološka načela o življu Malthusa. Katolički konzervativni krugovi, i pozitivističko-sociološke teorije

Evrope uspele su da zadrže evoluciju, šta više pokrenuli su donekle točak unazad. Evropa, naročito Nemačka, dugo se opirala novim idejama. Ali pored sve maglovitosti i neodređenosti, kojima je bila izložena individualističko-racionalistička koncepcija, ona se plodonosno širila.

Međutim, valja istaći ono što je pomenuo prof. Michel u svome delu „L'idée de l'état“, — da je tek posle francuske revolucije individualizam dobio onaj oštri, razorujući ton, i da je tek polovicom XIX stoleća dopro do njegovih društvenih temelja, do porodice. Uticajem Darwinove teorije selekcije, prenešene u filozofiju Schopenhauera i Nietzschea, u sociologiju Herberta Spensera, u umetnost Ibzena i Strinberga, u politiku Baresa, — dobila je socialna institucija porodice sudbonosan udar. Društvo zapada revolucionirano je do svojih najfinijih žilica. Otkrivena je hipokrizija mnogih priznatih moralnih teorija i ideala, zbačeni su sa prijestola bogovi Srednjeg Veka. U instituciji porodice nije ostao jedan kamen na drugom. Nemilosrdno se ukazalo na provale, koje je zub vremena išpljio. Nastala je „strahovita kriza“, kako reče Dürkheim.

Jer u XIX stoleću zahvatio je proces individualizma i racionalizma ženu na čiji je razvitak uplvisao mnogo dublje i mnogo sudbonosnije nego na muškarca. Znamo da socijalni odnosi i društveni oblici počivaju na psihološkim procesima, a da su ovi užljebljeni u fiziološke funkcije čoveka, somatične i seksualne. Iracionalnost organskog života u odnosu na plodjenje, dovela je ženu pod zaštitu, a time pod vladu muškarca, koja se preko raznih peripetija zadržala i ukotvila u instituciju patrijarhalne porodice. Funkcije reproduktivnih organa ima u vidu Dürkheim, kada veli da je žena po prirodi određena da traži kao poziv brak i da vodi drugi život od muškarca, što treba da opravda njenu potčinjenost u porodici. Ženinom nemobilnošću za vreme izvršenja generativnih dužnosti i negom odojčadi obja-

šnjava Tönnies njenu želju i potrebu zaštite. Sociolog Word primećuje, da je žena ispočetka silnija nego muškarac; tek usled funkcije fiziološkog materinstva oslabljena, bila je prinuđena da se pokori muškarcu.

Slabljenjem organske, seksualno biološke vezanosti žene i delomičnim prelazom zaštite porodičnih članova u društvo odnosno državu, preseca se koren patrijarhalne porodice ukoliko se tiče potčinjenosti žene. Ako je dosad delom prinuđeno, delom voljno muškarac napustio porodični krov, ostala je u njemu kao čvrsti stub žena. Ne samo brak, nego cela porodica održavala se in gloria Dei žrtvovanjem individualnih želja žene za vlastiti razvitak. Moderno doba izmenilo je sasvim situaciju.

Interesantno je da francuski sociolozi, biološko-psihološkim momentima uslovljenu emancipaciju žene jedva opažaju, te usled toga nisu u stanju da dadu pobude za reformiranje porodice. Nemački sociolozi je opažaju, ali se zadovoljavaju kratkim i stručnim napomenama. Međutim američki i engleski sociolozi sasvim otvoreno govore o emancipaciji žene, o antikonceptnim sredstvima, o velikoj evoluciji koja se time provela u celokupnom socijalnom životu. Oni traže novu seksualnu etiku, a time i temeljitu izmenu osnovnih načela porodice. Istina da su na Zapadu, naročito u Americi, prilike druge nego kod nas. Ali pogledamo li bliže videćemo da je razlika samo u stupnju i vremenu. Trzaji u današnjoj porodici opažaju se svuda i kod nas. Oni znače pokretače u istoriji čovečanstva u pomeranju ka promenama unutarnje strukture društva, kao što još nije bilo. Uostalom to što su na osnovu studija statističkih materijala sa naučnom terminologijom objasnili sociolozi Zapada, to je već pre 30 godina na drastičan i lapidaran način izrekao jedan Srbin-Jugosloven Jovan Skerlić, — karakterizirajući u kalendaru „Prosvete“ položaj žene u staroj patrijarhalnoj porodici, kao „Marvinčeta koje vuče jaram

i kokoši koja leže piliće“. Reformiranje ženinog života ne može se izvršiti pre nego što se ne preobrazi porodica u svojim temeljima.

B) Brak

Da vidimo kako utiču racionalizacija i individualizam posebno na brak, koji američka sociologija razlikuje behavior paterness između muškarca i žene (bračnim, vereničkim, ljubazničkim i individualno određenim) kao najznačajniji. Da možemo razumeti današnji brak ocrtaćemo položaj bračnih drugova u okviru porodice u minulim dobima.

U najstarije doba vladao je seksualan promiskuitet isprepletan monogamnim brakom. Na taj način rešava nemački sociolog Müller Lyer — sa mnogim drugim sociolozima — jedan od velikih i mnogo diskutovanih problema sociologije, da li je, naime, promiskuitet ili monogamni brak prvi oblik u zajednici između muškarca i žene. Brakovi su se sklapali iz privrednih razloga, a tek u drugom redu u cilju stvaranja dece. Osobne simpatije između muža i žene dolazile su malo u obzir. Raspadanjem bratstva ili klana, stvaranjem veliko-patrijarhalne porodice, koja je imala pravne i administrativne funkcije, kao što ih još danas ima kineska porodica, glavni zadatak braka postao je odgajanje legitimnih potomaka, nosioca imetka i imena; u drugom redu izgrađivanje ekonomske osnove porodice, a tek u trećem redu osobne veze bračnih drugova. Izmenom socijalnih i privrednih životnih pogodaba, razvijanjem velike institucije države, stupanjem žene u javan život, na polju individualnog diferenciranja, centralni značaj, pri sklapanju braka, prenesen je na bračne osobe, koje sada same odlučuju o svojoj sudbini. Deca se ne žele, da bi se imala pomoć u starosti, nego radi osobne sreće, a često se uopšte ne žele. Pošto se muž, a često i žena izdržavaju sami, privredan

moment postaje sporedan. Müller Lyer podelio je naivno, doba u tri faze „životinjske“, „porodične“ i „osobne ljubavi“. Slično shvatanje ima i Dürkheim. On daje današnjoj porodici naziv „famille conjugale“. Stubovi porodice su bračni drugovi. Brak je erotiziran, a ljubav usled stupanja žene na viši, intelektualan nivo spiritualizirana.

Valja naime znati da su se sve do Renesanse, a moglo bi se kazati do XVIII i XIX stoleća brak i ljubav razvijali posebno, a da ljubav nije mnogo razlikovala od nagonске strasti. Mi smo videli da su se u prošlosti brakovi sklapali iz raznih razloga, tek u poslednjem redu iz erotičnih. Mnogobrojnim rađanjem iscrpljena žena i skućenim životom intelektualno zaostala, ona je prestala brzo da bude privlačna za muža. Antika znala je dva strogo različna tipa žene: skromnu ograničenu rotkinju i intelektualnu heteru. Grčkim filozofima ljubav sa heterama ili njihovim đacima činila se mnogo dostojanstvenijom nego ljubav sa legitimnom ženom. Jedini pesnici ljubavi starog Rima, Katul i Ovid, opevali su kurtizane. Hrišćanstvo sa svojim zahtevom askeze, bilo je osnova za dalji rascep. Srednji Vek zna za vernu, legitimnu suprugu i rotkinju, prostitutku, koja služi za udovoljenje seksualnog nagona, i damu, ideal romantičnog obožavanja. Ars amandi Srednjega Veka, kao što su naročito negovali provansalski trubaduri od XII stoleća naovamo, opevala je samo platonsku ljubav. Renesansa učinila je kraj toj eteričnoj biljci, ali nije podigla ugled bračne žene. Sasvim u smislu Antike, procvetao je opet kult hetere. Tek od XVIII i XIX veka naovamo prostitucija, ma u kom obliku, znači sramni stimulans ljubavi, koja se traži, ali koje se čak i sam muškarac već stidi. Razvija se takozvana romantična ljubav koja je naročito došla do slave. Antikonceptna sredstva učinila su prostituciju izlišnom i olakšali su život bračnoj ženi. Faktički, osim u Južnoj Americi, prostitucija koja dosada kao avet prati i dopunjuje patrijarhalan brak je svuda u

opadanju. I u Japanu, klasičnoj zemlji kupljene ljubavi izvrgnuta je preziru. Bračna žena počinje da bude mužu i mati njegove dece i ljubavnica u svima niansama.

Danas je brak, ako ne doživotna, ono trajna zajednica, institucija sa naročitim, zakonima propisanim funkcijama, u koju stupa izvesna grupa od dvoje: muškarac i žena. Kao što smo već spomenuli, brak se sklapa većinom iz osobne simpatije. Seksualno opštenje je njegov integralni deo. U glavne zadatke braka spadaju odgajivanje i vaspitanje potomstva i međusobna vernost i pomoć. Tu obavezu imaju svi zakonici. Jedno od fundamentalnih uređenja braka je dužnost muža, da snosi troškove braka, t. j. izdržava ženu i decu, a ženina dužnost je da se brine za domaćinstvo, i da sleduje mužu što se tiče boravišta i državljanstva. Brak je, dakle, institucija karakterizirana prevlašću muškarca, što se opravdava većim finansiskim obavezama sa njegove strane. Bilo da zakonici nazivaju muža poglavarem, starešinom ili gospodarem porodice, oni mu dodeljuju prema ženi superioran položaj, što najbolje dolazi do izražaja u odluci da bračna deca nose ime oca. Mi imamo danas dakle autoritativan patrijarhalan brak. Porodica, odnosno brak je u svojoj srži, kao što je Tönnies kazao, ein Herrscherverhältniss — vladavina. I Leopold von Wiese istakao je obeležje podređenosti žene u evropskom braku. John Stuart Mill nazvao ga je jedinim podanstvom novoga doba. Superioran položaj muža nikao je i drži se u braku tako isto kao u celokupnom ljudskom društvu na osnovi organskoj, na njegovom preimućstvu odnosno nevezanosti u sferi seksualne biologije.

O instituciji braka i znacima krize piše i govori se danas više nego i o jednom drugom socijalnom problemu. Udruženja i društva priređuju konferencije debate, a novine ankete. Od najglavnijih obrađivača ove društvene pojave, da spomenemo osim već spomenutih

sociologa, samo nekoliko od najodličnijih: kod Engleza Bertranda Russell, — kod Amerikanaca Johnson, — kod Nemaca Frey, Roza Mayreder, Tomas Mann, Erhardt, kod Francuza N. Bordeaux, kod Talijana, Robert Michel, kod Čeha prof. Blaha, dr. Mahotka, kod nas dr. Kostić. Likvidaciju braka poriču mnogi spisatelji: kao Van de Velde, Calverston, Watson, Wassermann. Vrlo dobar je časopis posvećen problemu porodice „The family“ u Chicagu, i zbirka eseja o braku „Das Ehebuch“ od gf. Kyeserlinga u Berlinu. A zar nisu klasična dela umotvorine svetskog značaja, kao romani Dostojevskog i Strindberga, drame Ibsena, Gertharda Hauptmanna, Wedlkinda, seciranje današnjeg braka? Kao glavni dokaz rasula braka navodi se sve veći broj razvoda, koji se opaža u svima zemljama. U današnjoj maloj Austriji je više razvoda nego što je bilo pre u Austro-Ugarskoj. U Severnoj Americi, po državnoj statistici, broj razvoda od 1887 god. od 10.000 povećao se na 72.000 god. 1908. I ako se uzme u obzir prirast stanovništva, prirast razvoda je ipak neverovatno veliki. U Francuskoj narastao je broj godišnjih razvoda od god. 1884 do god. 1932, dakle za 50 godina, od 1.617 na 27.000; pri manje više stacioniranom broju stanovnika. U Čehoslovačkoj republici je god. 1919 bilo 6.290 razvoda za 10 godina, 1929 godine 9.443, kod minimalnog prirasta stanovništva. Ako uzmemo ovo u obzir moramo faktično priznati da je brak stupio u stadium krize. Kako da objasnimo ovu činjenicu sa izjavama sociologa koji nam kao što smo čuli govore o sve većem značaju bračnih drugova u okviru porodice? Tu je jedan paradoks čije je razrešenje nadalje potrebno. Usled discipliniranja rađanja, bilo to moralnim ili nemoralnim sredstvima, ženi je retko potrebna zaštita, a pošto joj tu daje uglavnom zajednica, država, ona nije upućena na muža kao branioca i čuvara. Idemo dajlje. Dok za ženu pre, vaspitanu po onoj devizi Goetheovoj: Dienen lerne das Weib früh zweck seiner

Bestimmung — nije bilo drugog modus vivendi — nego brak ili samostan, ona je u stanju danas da postane socijalno i privredno nezavisna. Samostalna i slobodna u javnom životu, žena hoće naravno da ostane to i u braku, ukoliko svaka zajednica ne traži izvesno odricanje vlastitoga Ja. Ako u braku ne nalazi sreće i afirmiranje s voga ja, ona ga napušta. Izrecimo jasno i iskreno: Pošto se zaljuljao autoritet muškarca, izgubio je i svoj *raison d'être* — odnos izgrađen na njemu.

Množenje bračnih razvoda ne znači kao što to često čitamo i čujemo, da se po rečima dr. Landmana — u Wassermannovom istoimenom romanu, — „institucija braka preživela“. Naprotiv, ako pomislimo, da nije manje brakova nego pre, pri svem tom što muškarac i žena stupaju u bračne veze bez privredne i socijalne prinude, moramo doći do uverenja, da je život u dvoje ono za čim čovek najviše čezne. Po statistici stupa $\frac{1}{4}$ razvedenih u Francuskoj još iste godine u novi brak. Ali brak u svome današnjem obliku nije moguće održati. Mi nemamo krizu braka ukoliko je on životna zajednica, nego ukoliko on znači partijarhalnu nadvladu muškarca. Može biti da će u budućnosti, iako se nađe rešenje bračne krize, doživotni brakovi biti ređi nego dosada. Verska labavost sve veći hedenizam, ekonomske prilike, sve to destruktivno utiče. Time ideja braka i njegov značaj kao životne zajednice, čija svrha nije samo ta da daje uživanje i radost u mladosti, nego pomoći i oslona u danima nevolje i starosti, neće biti okrnjeni.

Brak, kao svaka socijalna pojava, evoluirala. Iz matri-monijalnog oblika prešlo se u patrijarhalni. Evolucija traži prelaz individualnom braku, gde će se bračnim drugovima prepustiti da oni svoje socijalne i finansijske odnose, — ime, državljanstvo, održavanje porodice — sami urede. Dovoljno je ako država bude pazila da ne bude iskorišćen ni muž ni žena — na-

ročito žena pojedinosti može prepustiti slobodnoj volji dotičnog para

Izravnanje dužnosti muškarca i žene koje uzima maha u javnom životu mora doći do izražaja i u braku, jer kao što je ispravno kazao Dürkheim „kakvo društvo takav brak“. Mi vidimo faktički da evolucija ide tim smerom. U naprednim zemljama kao u Skandinaviji i Severnoj Americi prava i dužnosti matere i oca prema deci nisu kao što je to bilo pre, i kao što je to kod nas slučaj, diferencirana, nego su ista, odnosno izjednačuju se. To isto znači za njihove međusobne odnose. Muž i žena su obavezni da se potpomažu i da u slučaju bolesti i nužde jedan drugoga izdržava. Muž nije obavezan da ženu izdržava, a ona već u mnogim državama ne prima njegovo ime. Što se tiče državljanstva bračne žene, zakoni su vrlo raznovrsni. U Francuskoj ostaje žena državljanica Francuske iako se uda za stranca. U Skandinaviji vezano je ovo pravo na boravište u zemlji. Svuda je tendencija, da se pitanje narodnosti i državljanstva žene reši odelito od braka. U Sovjetima deca mogu dobiti ime oca ili matere, odlučna je volja roditelja. — Mi vidimo, da tendencija izjednačenja prava i dužnosti u javnom životu prodire sve više u brak; iz vladavine prelazi se u *societas aequalis*. Upornost sa kojom muž brani tu svoju poziciju, ali koju on ne može održati, jedan je od glavnih uzroka raspadanja braka.

I eroziranje braka, o kome smo pre govorili, ma kako ga pozdravljali, može da ide na štetu stabilneta braka. Sreća, i to naročito sreća sa izvora erotike, jeste previše labilna osnova, da se samo na njoj podigne socijalna institucija velikih zadataka, kao što je odgajivanje dece i uzajamna pomoć u danima starosti, bolesti i nužde. Utančanim ljudima, čije su želje usmerene obezbeđivanjem individualnog života i raskoši erotičnih uživanja, teže je naći doživotnog druga, nego primitivnim; koji tih aspiracija nemaju. Nietzsche je bio mišljenja da u

stanju zaljubljenosti niko ne bi smeo učiniti tako ozbiljan korak kao što je stupanje u brak. U svojoj knjizi „Brak i moral“ veli engleski sociolog Russell: „Može biti da je dobro — i ja mislim da je tako, — ako se brakovi sklapaju na osnovu romantične ljubavi, ali ujedno bi svaki morao znati, da ona ljubav koja pravi brak trajno srećnim i pomogne mu u ispunjenju njegove socijalne misije, nije romantična ljubav, nego ljubav, koja je duševnija, srdačnija i bliže stvarnosti“. Po Hegelu, u pravom braku prvo postaje volja za životnu zajednicu, pa tek posle ljubav. Činjenica da danas usled toga, što se ljudi uzimaju iz ljubavi, dolazi više do razvoda, ne znači, naravno, da ljubav valja isključiti iz braka. Lepo je opevao večnu nostalgiju modernog čoveka ka samoći i romantičnosti i ka toplom porodičnom krugu u pesmi „Mon rêve familiale“ ruski pesnik Baljmond. Od najvećeg značaja je činjenica da danas ne samo muž, nego i žena traži u braku sreću i ljubav.

Organsko, a usled toga privredno i socijalno oslobođenje žene, koje vodi ka erotiziranju braka, podiže njegovu unutarnju vrednost i sadržajno ga tako obogaćuje, da se on ne može uvesti u primitivan uski kalup staroga patrijarhalnog braka a da ne dođe do eksplozije. Jedan od njih postaje nesrećan ili oboje i u tom slučaju bračni drugovi se razilaze.

Saniranje braka bi brže napredovalo da se nasilno ne sprečava evolucija socijalnih i privrednih životnih pogodaba, koje bi mu dale nove temelje. Da se to čini vidimo ako sravnimo zakonike sa faktima porodičnog života. Svi državo-pravni i privatno-pravni zakoni prošli su za poslednjih sto godina neverovatne peripetije. Bračni zakoni malo su se promenili, usprkos tome što je baš u socijalnim odnosima među muškarcima i ženama svuda nastupio duboki preokret. Do osnovnih promena došlo se samo, kao što smo čuli, u Sovjetima i, velikim delom, u Severnoj Americi i državama Skandinavije. Međutim, u drugim zemljama ostao je

po svojim zakonskim izlaganjima, patrijarhalan, autoritativan, u podeli rada organski uslovljen brak, koji se ne da prilagoditi individualnim potraživanjima i osobnostima dotičnog para i koji odgaja u muškarcu megalomaniju i nadutost, a u ženi osećaj potištenosti i manje vrednosti. To šabloniziranje i generaliziranje bračnih zakona vredi i jednog feminističkim težnjama dalekog sociologa, kao što je Duprat. Da navedemo nekoliko primera, koji objašnjavaju kakva protivurečnost vlada danas između stvarnosti i zakonskih fikcija. Žena, poslednji potomak zaslužne porodice, mora da primi ime muža, iako je osim njega mnogo nosioca istog porodičnog imena, a sem toga on nikakvih ambicija u tom pogledu i nema. Žena milionerka, izdržavana je po zakonima fiktivno od muža, koji nema ni zarade ni kapitala. Muž intelektualno ispod prosečnog postaje starešina žene naučnika, žene umetnika. Ili uzmimo sledeći slučaj: žena je pomogla u trgovini muža i njenom inicijativom su, pruzi su zaradili veliko imanje. Posle dvadeset godina muž svome požrtvovanom saradniku — ženi — ne mora dati nikakvu oštetu, ako mu je i samo prolazno bila seksualno neverna. U kakvoj bi privrednoj zajednici ovakav postupak bio dopušten? Zakoni nasledeni iz prošlih stoleća, stvaraju lažne i nesnošljive situacije. Strogo uzevši, daje muž ženi izdržavanje kao otplatu za seksualno kmetstvo, iako on to njoj duguje za izvršen rad oko odgajivanja dece i vođenje domaćinstva. U socijalnoj velikoj instituciji, kao što je država, gde se prava i dužnosti dodeljuju po sposobnostima i zaslugama, razmeće se socijalna institucija, koja materijalno obezbeđenje žene vezuje za seksualne odnose. S druge strane, neopravdano je, ako u brakovima gde žena ne vrši nikahve naročite dužnosti, ne odgaja i ne vaspitava decu i ne vodi domaćinstvo, koje je skopčano, radom ili ako te dužnosti deli s mužem zakon obavezuje muža da je izdržava. Jer ne smemo zaboraviti da brakovi sa mnogom decom i napornim domaćin-

stvima postaju velika retkost. Niko ne namerava da potcenjuje držanje bračnih drugova u seksualnoj oblasti života, ali nemoralno je privredno obezbeđenje čoveka, naime žene, bilo u pozitivnom bilo negativnom smislu, vezati i praviti zavisnim od njegovih — seksualnih odnosa. Kao što je Mill tražio, osnova ženinog života treba da bude rad, a svaki rad mora biti odmenjen, i mora garantovati čoveku osiguranje i bezbrižnu starost. Hapšivo vezivanje i prepletanje sasvim disparatnih sfera, kao što je erotika i privreda, najveći je uzrok trzavicama današnjeg braka. Brak vodi ka sjedinjenju i kombinovanju ekonomije ali zakoni moraju otkriti tačke, gde se vezuju raznovrsni interesi da u slučaju konflikta mogu rešavati svako pitanje za sebe. Pogrešno je što se brakovi sa decom razvođe isto tako lako, kao brakovi bez dece. Dobro je kazao Russell, kad bismo imali racionalnu etiku, brakovi bez dece ne bi bili uopšte smatrani za prave potpune brakove. Sve više prevladuje gledište, da su odnosi među muškarcima i ženama njihova privatna pitanja, koja se ne tiču nikoga, ali da blagostanje dece obavezuje javnost da obrati svoju pažnju brakovima sa decom.

Američki sociolog Ogburn ima pravo kada veli da se nije ništa uradilo, da se brak izgradi na novoj podlozi, koja odgovara traženjima modernog doba. Na žalost izgleda, da političari i praktički sociolozi ne shvataju situaciju. Otpuštanje udate žene iz službe i lošijom platom koja joj se daje, potkopava se brak kao privredna zajednica. Osim dece, kojima se produbljuju osećajne sfere i uzajamnost roditelja, davali su i davaće zajednički rad, drugarstvo i iste preokupacije najzgodnije i najsolidnije temelje za brak. Faktički vidimo da se često uzimaju ljudi iste struke: učitelj i učiteljica, lekar i lekarka. Da navedemo kao primer iz praktičnog života bračne parove Curie, Vaerting, Mollisson-Johnson. Međutim, baš se sklapanje brakova tih saradnika otežava i fiskalnim šikanama potkopava. Još uvek

imamo iz najstarijih vremena nasleđeno zapostavljanje udate žene prema neudatoj. Socijalna politika ukoliko se odnosi na porodicu i brak zaletela se u jedan ćorsokak i ne zna kako iz njega da izađe. Olakšanje odnosno preokret može doći tek onda, kad se bude žrtvovala patrijarhalnost braka, fikcija da „on“ snosi troškove braka, te da shodno tome „ona“ mora da mu je za to verna i pokorna, obavezna da svoju socijalnu i privrednu samostalnost žrtvuje. Valja definitivno likvidirati sa sistemom gomilanja prihoda u jednoj, u muškarčevoj ruci i to sve pod izgovorom da on izdržava porodicu. Pogotovo vredi naš osećaj, da se ne daju prava starešinstva ženi, koja izdržava muža i celu porodicu. U radničkim slojevima je mnogo tih slučajeva. Muškarac i žena su dve samostalne privredne jedinice, i moraju to ostati u odnosu prema spoljašnosti, nezavisno od braka. Kako oni svoju unutarnju ekonomiju uređuju njihova je stvar. Današnji društveni poredak prisiljava muža da se iscedi u jednostavnom stručnom poslu radi zarade, dok se žena isključivanjem iz javnog života osuđuje na familijarne preokupacije, bez prestanka i bez osveženja, a ako ih nema, kao što je u brakovima bez dece, na nerad. Obavljanje današnjeg domaćinstva u gradu, gde je centralno loženje, električna i razna pomoć, prestaje sve više da bude „rad“.

Kriza braka dala je inicijativu raznim teorijama i predlozima. Tako u Udruženim Državama Severne Amerike, gde je najveći broj razvoda, savetuje „brak drugova“ („companionale marriage“) sudac Lindsey. Slične misli širio je pre njega Georg Merrediths „trial marriage“ — „privremenim brakom“. Po Lindsey — muž i žena bi stupili prvo u jednu vrstu provizornog braka, oni bi ostali pri svojim zanimanjima, posebno bi stanovali i eliminirali bi decu. U slučaju razvoda nijedan od bračnih drugova ne bi na sebe primao materijalne obaveze. Vidi li dotičan par da mu je simpatija trajna

i ekonomske prilike dovoljne, stupa u definitivni brak. Lindseyov — predlog našao je mnogo pristalica ali i protivnika. Jedno vreme propagirala se, naročito u Francuskoj, jedna vrsta mnogoženstva, pošto je broj žena na svetu nešto veći nego muškaraca. Von Ehrenfels — preporučuje selektivno mnogoženstvo. Predloge za rešenje braka imamo od Buchova i Homayera. — Originalnosti radi da spomenemo predlog Vilibald Henčla: — Brakovi koji se razvode, čim žena zatrudni.

U uskoj vezi s raznim predlozima za reforme braka stoji pitanje slobodne ljubavi ili brak, koje je u minulom stoleću zadavalo mnogo brige pokretu „Mlade Nemačke“. To je tema poznate drame „Lucinda“ od Šlegla. Izvan sumnje je da ljubav ima najpogodnije uslove za procvat među samostalnim ekonomski nezainteresovanim ljudima. Kombiniranje erotike i privrede zavodi korupciju raznih nijansa i intenziteta. Sloboda je ljubavi povoljnija, nego zakonitost braka, ali ovaj ima i drugih zadataka, nego negovanje erotike. Sledujemo li razne reforme, koje se čine u svrhu rešenja ovoga problema, vidimo da je tu silna tendencija, da se stvori od braka institucija legalne ljubavi, čak i izživljena fizioloških funkcija seksusa. Konform tom shvatanju, da je glavni izvor disharmonije bračnih drugova, disharmonija u njihovom seksualnom životu, ne čitamo o krizi ljubavi, nego o seksualnoj krizi. Najviše stepenika ima ovaj misaoni smer kod marksista, koji kao što je poznato, traže likvidaciju braka i porodice. Gumplović je u svojoj bračnoj koncepciji dosta nejasan. Vrlo mnogo čitana, i prevedena je knjiga „Brak jučerašnji, današnji i sutrašnji“ od jednog mladog socijaliste teoretičara Otto Rühle, koja sadržava esencijalnost gledišta marksističkih krugova. On kaže izrikom: „Brak je još samo na erotičkoj naklonosti zasnovana zajednica slobodnih ljudi. Sta će biti od dece, kad se čovek i žena rastave? U budućem društvu podizanje i vaspitanje dece neće biti više stvar roditelja,

već jedan od glavnih zadataka zajednice. Oslobođenjem svih okova seksualni život ljudi će doživeti jedan takav razvoj“.

U praksi je i marksizam daleko kompromisniji. Kada su dvadesetih godina Sovjeti postali trkalište divljih diskusija o seksualnom problemu, mnoge starije i ozbiljnije vođe, boljševizma trudile su se da taj orkan utišaju i da mu daju smer, gde umerenost i disciplina dolaze do izražaja. Razna administrativna i socijalna merila i korekture koje se čine u bračnom zakoniku iz godine 1925 dokazuju, da se Sovjeti trude da rehabilitiraju brak i porodicu. Roditeljima se omogućuje stanovanje blizu dece, da bi se održao kontinuitet i osobni dodir među njima. Roditeljima se omogućava da vaspijau decu. Brakovi se teže razvode. Uostalom znamo, da je Marks bio loš drug, ali vrlo dobar i nežan suprug i otac. Maaksova porodica imala je i vernu služavku Lenhen Demuth sasvim po patrijarhalnim običajima prošlih vremena. Uzoriti roditelj i propagator monogamnog braka je Masaryk iakose inače stavio u red socijalista.

Traženje Rühleovo et Conzortium da brak bu samo seksualna zajednic ne može se primiti. Ljubav kulturnog čoveka, i ako obično ne može da se otrgne svoga korena, izraslog na tlu nagona, puna je duhovnih elemenata. Ona pretstavlja skalu najraznovrsnijih psihičkih emanacija, među kojima zauzima osećanje prijateljstva bitno mesto. Često konflikti u području erotike ne nastaju usled nedovoljnog uređenja ljudskog društva, nego se razvijaju na osnovu našeg komplikovanog psihološkog života ili pojava disharmornije, kojih je naš seksualni život pun. U „Studiji o prirodi čovečijoj“ Mečnikov je nabrajao razne anomalije u organizaciji i funkciji seksualnog organa, kao na pr. nesklad između puberteta i opšte zrelosti organizma, vremenski neistodoban razvoj različitih njegovih delova itd. Disharmonija u seksualnom životu sama po sebi može počiniti

mnoga zla, zato su skoro sve religije osuđivale polni život. Ideja asketizna imaće uvek veliki broj pristalica. Otto Weininger rekao je istinu, kada je razmnožavanju i snošaju dao predikate „odvratnog“. Ali uspostavljanjem zdravih seksualnih odnosa između čoveka i žene ne uspostavlja se još erotična sreća.

Da budemo jasni: ima slučajeva, gde šta više kratkotrajni seksualni odnosi mogu biti opravdani. — Neopravdanost je dalje proglasiti za nemoralno sve što ne nosi obeležje legalnosti, ili osuđivati brak gde se eliminiraju deca. Ali brak sklopljen kao životna zajednica u svrhu da se među sobom dele duhovna i materijalna dobra u lepim i ružnim danima, i da se zajedničkim radom i odgajivanjem zdravog, moralnog i srećnog potomstva kontinuitet čovečanstva održi, značiće uvek najviši stupanj kulture i sreće, mnogo više, nego veza ograničena isključivim zajmom erotike, pogotovo seksusa.

Nama se čini da je predlog Russelov i nekih drugih anglosaksonskih sociologa da roditelji u interesu dece ostanu zajedno, iako je jedan od njih erotički na drugom mestu vezan, moralniji nego Rühleov, koji traži da se u interesu erotičkog izživljenja, žrtvuju deca. Erotičko hlađenje ne mora biti praćeno isušanjem svih ostalih osećajnih sfera koje bračne drugove vezuju. Brakovi Viktor Hugoa, Emil Zole, Richard Wagnera, nisu bili bez etičke i socijalne vrednosti iako ne bi mogli da služe uzorom bračne vernosti. Između dvoje razumnih i karakternih bračnih drugova, zacementirano se erotički konflikti mogu rešiti a da ne dođe do laži i pretvaranja, celog tog mulja nemoralna, koji se često baš tu širi.

Ako uočimo stvarnost i sravnimo nazore raznih sociologa i kulturnih radnika o braku, dolazimo do sledećeg rezultata: ne može se oporeći da je nastupilo raspadanje braka, odnosno porodice. Ali u svima krugovima društva preovlađuje želja da se ova institucija spase. Opšte je mišljenje da bi ljudsko društvo likvi-

dacijom braka i porodice pretrpelo veliku štetu, da bi u oblastima, moralnoj, duhovnoj i emocionalnoj postalo mnogo siromašnije. Brak pretstavlja i kod inače idejno vrlo udaljenih mislilaca — od racionalističkih ideologa Hegela i Schellinga do ruskih mističara Solovjeva i Fjodorova i praktičnih američkih sociologa Grovsa, Ogburna, Ellvooda... instituciju koja ima najviše uslova da muškarca i ženu usreći. Ujedno ih osposobljava za izvršavanje čovečijeg poziva koji se po Bergsonu sastoji u tome da produži u njegovim potomcima na najbolji način élan vital, nasleđen od njegovih predaka.

Uprkos disparatnih težnji i namera smatra moderan čovek da je trajan monogaman brak uz sve svoje nedostatke, najidealniji oblik polnih odnosa. Brak raširen dolaskom dece na porodicu, jeste jedna hiperorganska zajednica cementirana našim osećanjima, životnim i kulturnim razvitkom. Ali u budućnosti to neće moći biti patrijarhalan niti matrijarhalan brak. Moderan čovek mora naći novi oblik za svoj ljubavni život, oblik koji će sintetično spojiti obe forme i davati i muškarcu i ženi jednaka prava i jednake mogućnosti razvitka i sreće.

Literatura: Osim već spomenutih dela: Dr. Mirko Kosić „Uvod u sociologiju“ Beograd, 1934; Otokar Machotka „K sociologiji rođine“ Praha, 1932. Sorokin „Contemporary sociological theories“ New York, 1928; Westermarck „The history of Human Marriage I-IV“ London; Ellen Key „Über Liebe und Ehe“ Berlin, 1905; Ferdinand Tönnies „Die Sitten“, „Sammlung Gesellschaft“; „Gemeinschaft und Gesellschaft 1887“; Dr Alfred Vierkandt „Staat und Gesellschaft“ Leipzig, 1921; „Geschichte und Sociologie der Ehe“; „Gesellschaftslehre“ Stuttgart Verlag Enke; Dr Franz Oppenheimer „Die psychologische Wurzel von Sitten und Recht“; Emil Dürkheim „La famille conjugale“ „Revue philosophique“ 1921; Bertrand Russell „Marriage and Morals“, London, 1929; „Grundzüge für eine sociale Umgestaltung“ (prevod) Strindberg „Ein Beitrag zur Sociologie der Geschlechter“; Fannina Halle „Die Frau in Sowjetrussland“; prof. Dr Wolfsohn „Die Entwicklung der Ehe und Familie in Sowjetrussland“ Berlin, 1929 (prevod), Klaus Mehnert „Die Jugend in Sowjet-Russland“; Chapelet „La femme

en Russie sovietique; Russie Sovjetique, Code de la famille et Code civil" 1925; Meljnikova Papouškova "Ljubav i brak u Sovjetskoj Rusiji" Ruski Arhiv 1935; Kokowtsoff "La ruine morale aux pays des Soviet" Revue des deux mondes" 1930; Hans Dehmel, Die Revolution der Ehe" 1929; Havelock Ellis "Marriage to day and to morrow" London, 1931; Charles Ellwood "Sociology in its psychological aspects" 1921; Charles Ellwood "The problem of the modern family 1928; Ogbarn "Recent social problems" New York 1933; Willcox "The divorce problems" a study in statistic. Lataureau The family" and its membres"; Groves E. R. "Social Problems of the family" London 1927; Bergmann "Ehe und Kinderschaftsrecht in den europeischen Staaten" Ehe und Kinderschaftsrecht der ausereuropeischen, Staaten"; Dr Stammer "Über Ehe und Ehescheidung" Kozakova "Pravni postaveni ženy v českem pravu" 1926; prof. Dr F. Ajsler "Pravni položaj žene u zakonima Jugoslavije" Zagreb 1934; Dr Ferdo Čulinović "Žena u kaznenom pravu Jugoslavije" Beograd, 1932. Lucien Romier "De l' amour" "La promotron de la femme" Paris Alkan.

Individualna psihologija Alfreda Adlera i njen značaj za feminizam

Strogo uzevši ne isključuje nijedan filozofski sistem ženu iz okvira svojih doktrina, dok ih izgrađuje u glavnim smernicama. Uostalom ne bi to bilo ni moguće, a da ne dovede u sumnju osnovnu i polaznu tačku svih filozofskih rasmatranja, činjenicu, da je genus „homo sapiens-a.“ Ali sve doktrine izneveruju svoje principe, čim se u bližim objavljivanjima dotaknu fenomena seksualnog dimorfizma. Bilo je istaknutih teoretskih filozofa čija su psihološka i sociološka učenja značila organski izdanak njihovih filozofema. Preko fenomena polne nejednakosti čovečanstva nisu mogli preći grčki filozofi u svojim metafizičkim izlaganjima. Na njoj su bezuspešno lomili dijalektiku skolastički mudraci. Koliko poleta, u isti mah začmale tesnogradosti prema ženi u naivnom naturalizmu Rausseaua, tendencioznom idealizmu Fichtea, divljem socijalizmu Proudhona. Tek izuzetno koja izgradnja ima dovoljno širokogrudosti i pouzdanih osnova te obuhvata i prerađuje u sebi polni dualizam bez štećenja žene. Individualnoj psihologiji Alfreda Adlera pripada u tom pogledu prvo mesto. Ocrtaćemo teorije Alfreda Adlera u glavnim potezima i u celini, da možemo potpuno shvatiti i oceniti kako neposredno i posredno vode feminizmu.

Fundamentalna misao Alfreda Adlera je nerazdijeljivost duševnih pojava. Otuda naziv njegove psiholo-

gije, koji dolazi od reči in dividuere ne razdeliti, a ne kao što se obično misli od individuum, pojedinca. Time je Adler oslobodio psihologiju nesnosnog obruča eksperimentalne psihologije, psihotehnike, koja je karakter, osećaj, fantaziju, volju, sve emanacije ljudske duše podvrgla merenju, aparatima i statističkim podacima, a time izgubila iz vida čoveka kao ličnost. Adler veli da je psiha jedinka, zaokrugljena celina. To važi za zdravog i bolesnog čoveka, među kojima nema principielnih razlika. Sve zamršenosti, opažene kod bolesnog čoveka, nalaze se u slabijem, često neprimetnom obliku kod zdravog. Ono esencijalno, bitno, ostaje. Iz te perspektive valja posmatrati i dete, čije se ponašanje produžuje u zrele godine i starosti. Odojčče reaguje prvo automatski i reflektorno na utiske spoljnog sveta, ali ono se brzo nađe, oslobodava se pritiska danih prilika i samo počinje da formira svoj život. Iz toga sleduje da se karakterne crte jednog čoveka mogu zapaziti već u njegovim prvim mesecima. Na organsku vezu duševnog života od rođenja do smrti, kroz sve faze života, upozorio je već francuski neurolog Charcot, zatim nemački lekar Breuer. Njihovo učenje je produbio, izradio i sistematski prikazao Alfred Adler u svojoj teoriji individualne psihologije. Jedno od njenih glavnih stubova je strogo naučno delo „O nervoznom karakteru“ gde spadaju i rasprave „O nervoznoj besanici“, „Psihičko lečenje trigiminalne nevralgije“, „Sifilidobija“ i drugo.

Poput Bergsona, Adler vezuje pojam života za pojam kretanja, te čini dinamiku osnovnim principom duše. Oduzeti živom biću mogućnost pokreta znači ugušiti izvor njegove naučne i umetničke produktivnosti, osuditi ga na mrtvilo. Ukoliko je intenzivniji život, utoliko je veća pokretljivost njegovog nosioca. Kretanje je dakle urođena sposobnost duše koja može služiti napadu i odbrani, prema tome, do kakvih prilika čovek dolazi. U daljnim svojim argumentiranjima

Adler se razilazi sa Bergsonom. Jer dok ovaj poriče da bi spoljni svet mogao proizvesti evoluciju čovekovu ka sve savršenijim oblicima, i kao Croce računava poglavito urođenom stvaralačkom silom čovečijom, Adler prisvaja teoriju mehaničkog determinizma, tako zvani socijalni Darvinizam i prikazuje u glavnom i naročito u svojim prvim delima razvitak duševnog života, kao prilagođavanje na kosmičke i socijalne uplive, odnosno kao traženje što pogodnijih životnih uslova među individuumom i okolinom.

Svi duševni pokreti upravljani su nekom cilju, nose osobine celishodnosti. Sve što čovek misli, oseća, želi, šta više, što sanja, čini u svrhu, koja mu lebdi pred očima. Ta finalnost ljudskih dela ima poreklo u njemu samom iako je sasvim individualno diferencirana. Time nije rečeno da svaki čovek preduzima svoje radnje smišljeno; meta kojoj svom silom teži, može ležati i u njegovoj potsvesti. Ako hoćemo nekoga da poznamo, prva nam je zadaća da dokučimo cilj njegovog htenja. U tom svojstvu dodiruje Adler pitanje slobode volje. On se ne upušta u dublja raspravljanja nego ih preseca primedbom da čovek „gubi svoju slobodu čim je vezan za neki cilj“. Blago onom čoveku, veli Adler, koji „hoće“ ono što „mora“. Tu istu misao nalazimo drugačije izraženu i u filozofijskim fragmentima Dr Ksenije Atanasijevič, koja kaže „iako ne možemo umaknuti našoj sudbini imamo slobodu da izaберemo put“.

Čovečiji život teče po jednom poretku, koji Adler naziva „linijom vodiljom“ ili „stilom života“. On podleže izvesnim modifikacijama, ali njegov ritam traje od ranog detinjstva do duboke starosti. Linija vodilja je kičma koja drži celu teoriju individualne psihologije Alfreda Adlera. Sistematski izgrađena i potanko opisana je u njegovom najglavnijem delu „Poznavanje čoveka“. Sve psihičke pojave stoje u službi tog centralnog životnog plana. On se postiže vaspitanjem karak-

tera, pomoćne funkcije koja je promenljiva i gipka. Linija vodilja je primaran, karakter tek sekundaran fenomen, za Adlera jedan čisto socijalni pojam.

To Adlerovo stanovište poklapa se velikim delom sa metodskim izlaganjima moderne karaktereologije, kao što je uče Ludvig Klagen, Emil Utitz, Ernst Kretschner, Otto Sels. I karaktereologija ne izdvaja pojedine psihičke pojave, već se uvek pita u kakvom odnosu stoje prema ostalim funkcijama ličnosti. Ona, kao individualna psihologija, proučava neodeljivi organitet psihe, a ne pojedine njene crte.

Najznačajniju ulogu u stvaranju linije vodilje igraju težnja ka moći, ka uvažanju u životu i socijalnom uticaju. Adlerov „Streben nach Macht“ ima prethodnika u engleskoj filozofiji u „nagonu samosvesti“ i „želji za vlašću“ instiktivističke psihologije Mandeville'a i Mac Dougl'a ona je vrlo slična pojmovima „force vitale“ od biologa Claude Bernard-a „elan vital“ od Bergsona, „Wille zur Macht“ Nietzschea „life force“ Bernard Show'a. Nase držanje uslovljeno je tom najsilnijom, najdubljom i najistrajnijom snagom. Ona goni dete na ispoljavanje svojih prohteva. Pošto se svuda oko njega nalaze prepreke, dolazi do sudara između deteta i okoline. U njemu nastaje osećaj „manje vrednosti“, „Minderheitsgefühl“. Otpor draži dete i navodi da postane agresivno. Kako čovek, po biološkom zakonu samoodržanja, teži da savlada okolne teškoće, razvija se u njemu, kao što smo videli, težnja po moći ili kako to Adler još naziva, dolazi do „pokušaja kompenzacije“. Primer za pojavu kompenzacije našao je Adler u svome pozivu, u području medicine. Poznata je činjenica da neki čovek ima izvesne organe slabe već od embrionalnog stanja. O tome je Adler upotanko pisao u svome naučnom delu „Učenje o nižoj vrednosti organa“. Slabiji organ brani se da ne propadne i uz pomoć centralnog nervnog sistema pojačava svoju funkciju, usled čega može da postane jači nego od iskona

zdrav, jak organ, ili svoju funkciju predaje kome drugom organu. Klasičan primer kompenzacije daje Demosten, koji se uprkos pogreške govora vežbanjem razvio u jednog od najboljih govornika antike. Dok se težnja za kompenzacijom drži izvesnih granica, dotična osoba u stanju je izvrsno da radi, ali pređe li težnja granice moći, nastaje hipertrofija ili natkompenzacija, što vodi raznim nervnim obolenjima. Dakle ne bolesti „dispozicije“ nego „pozicije“.

Životni uslovi dece su doduše vrlo različiti, ali svako dete nailazi samo sobom na teškoće. Ono proživljuje osećaje niže vrednosti, i zato čini Adler to osećanje ishodnom tačkom svoje psihološke teorije. Presudan moment nastaje, kada dete počinje da određuje u kakvom smeru hoće da traži kompenzacije. Najgore uslove za razvitak ima razmaženo dete, jer ono dobija o svetu sasvim neispravnu sliku, te ne može posle da dovede sebe u harmoničan sklad sa okolinom. Problem vaspitanja obradio je Adler vrlo mnogo. Nema knjige gde ne dolazi na tu svoju omiljenu temu, i kada ona ne stoji u neposrednoj vezi sa glavnim sadržajem. Većina njegovih pedagoških rasmatranja nalazi se u zborniku „Lečenje i vaspitanje“, gde u uvodu navodi karakterističnu, vrlo podesnu izreku poznatog berlinskog lekara Virchova, „da bi lekari trebali da budu vaspitači ljudstva.“

U svome najnovijem delu „Smisao života“, pokušava Adler da prikaže čoveka „sub specie aeternitatis“, ili kako to Bergson kaže „sub specie durationis“. Tu izgrađuje i proširuje Adler pojam težnje ka moći u pojam težnje ka savršenstvu, vezuje čovekovu sudbinu za njegovu metafizičku osnovu. Nije dovoljno biti u skladu su životnim uslovima na ovoj zemlji, valja se prilagoditi zakonima koji vladaju i izvan nje. Naša planeta lebdi u svemiru i ma kako neznačen udeo imao pojedinac na njoj, on i ovde mora da dođe na svoje određeno mesto. Naše delanje je stremljenje na liniji

života ka sve uzvišenijim oblicima. U „Smislu života“ Adler izgrađuje sociologiju na podlozi zrenja u esenciju svekolike stvarnosti ne uvek na srećan način. Njemu lekaru i pedagogu, zauzetom za spas čovečanstva, nedostaje široka koncepcija filozofa-metafizičara.

Linija života dolazi do izražaja u tri glavna područja: u našem odnosu ka celini (društvu), ka radu (pozivu) i ka erosu (ljubavi). Posebnu pažnju obratio je Adler tom trećem području, odnosu polova, stožeru njegovih psiholoških ideja. Posto je po Adleru težnja za moći urođena i karakteristična crta ljudskog roda, deluje ona jednako u muškarcu i u ženi i nema organskih osobina, koje bi mogle da zadrže njen zamah. Tom tvrdnjom da pol ne veže čoveka na izvesno držanje, došao je Adler u oprečnost sa njegovim učiteljem i dugodišnjim saradnikom Sigmundom Freudom, s kojim je istoga mišljenja u pogledu značaja potsvesti, nervoze, jedinstva duševnih pojava i infantilne seksualnosti. Za Freuda je libido sexualis izvor svih osećaja, šta više i roditeljske naklonosti i prijateljstva; ono je najmoćniji pokretač našega duševnoga života. Umetničke i naučne tvorevine su sublimirana seksualnost. Sve to najenergičnije poriče Adler. Individualna psihologija uči, da je seksualnost samo simbol, eksponent nagonске pokretности. Neispravno je pripisivati polnim žljezdama, eminentan upliv, kao što to u najnovije vreme čine naučnici Riedl, Boenheim, Nemilov, Liepmann, Bergmann i drugi. Adler veli da je naša polna psihologija neispravna, puna zabluda i da je potrebno revidirati je. Na osnovu jednakosti muškarca i žene izneo je Adler u svojoj individualnoj psihologiji dugi niz sažetih ideja i mudrih sugestija o javnom, privatnom i porodičnom životu. Mi znamo da se danas Freudova teorija panseksualizma mnogo pobija. Adlerova „Kritika Freudove seksualne teorije o duševnom životu“ najviše je doprinela čišćenju psihologije od beznađežne jednostranosti u koju je bačena psihoanalizom.

Bez sumnje su muškarci danas privilegisana grupa ljudi. Oni obeležavaju krug ženina života, određuju način njenoga rada. Danas se opažaju grčevita težnja muškarca, da svoju nadmoć, koja se očevidno gubi, održi i time stvara nezadovoljstvo žene njegovom prevlašću. Usled tesnih seksualnih veza, njihov život je otrovan. Muškarac i žena, kao pretstavnici pola, u večnoj su borbi. Na toj konstataciji, izgrađuje Adler svoju individualnu psihologiju, koja je vrlo ubedljiva, i ocrtava razvijanje naših osećaja na sledeći način: Dete takoreći, sa majčinim mlekom sisa u sebe uverenje o superiornosti muškarca, odnosno o inferiornosti žene. Muško postaje za njega simbol onog što je silno, pametno, što u društvu vlada, stoji „gore“, žena slabog niskog, potčinjenog, što u životu mora da se pokori i sluša, stoji „dole“. Razumljivo je da muškarac hoće da bude što više muškarac, a da žena beži od uloge žene. Ona to čini na najraznovrsnije načine. Po Adleru nema ženskih i muških osobina, ljudi nose osobine vrste, koja je u svome razvoju individualno, a ne polno diferencirana. Istina mi često veli on, opažamo kod muškarca i žene sasvim drugi duševni habitus, ali ne usled urođene naklonosti, nego zato što su žena i muškarac izloženi od prvog dana sasvim drugom uticaju. Crkveni faktor, porodične tradicije, neispravna učenja polne psihologije, pritisak zajednice, uža i šira okolina, formiraju psihu ženskoga deteta u drugom pravcu nego muškoga. Na prvi pogled izgleda, kao da žena ne bi imala smisla za težnju ka moći. Pošto, naime, usled našeg neprirodnog socijalnog uređenja žena pre dolazi do priznanja i do dobra života, ako je poslušna, pasivna i naočigled indiferentna, ona te za nju potrebne sposobnosti silno razvija, što baš dokazuje, da ona tom nagonu za značenjem tako isto podleže kao muškarac, samo je primorana da se radi toga cilja služi drugim sredstvima nego on. Ovom prilikom navodi Adler sledeći primer: U jednoj školi sa koedukcijom ispitivana je odvažnost i

inteligencija dece. Rezultat je izazvao čuđenje. Ženska deca, čija je majka bila u javnom pozivu, odgovarala su tako isto kao muška t.j. mnogo bolje nego ženska deca, čija je majka vodila samo domaćinstvo, i živela u poslušnosti prema svome mužu.

Adler ne samo da neispravne odnose između muškarca i žene objašnjava socijalno, šta više on čini upliv okoline odgovornim za seksualne inverznosti kao homoseksualnost itd. Iz straha da ne dođe do uticaja žene, koja je smatrana kao manje vredan član čovečanstva, muškarac, po Adleru, projicira svoje seksualne osećaje na pretstavnik svoga pola. Slično biva kod žene. Do socijalnih inverznosti dolazi naročito u porodicama, gde je jedan od roditelja silno inferioran i podjarmljivan.

Iako Adler ceni religiju — vidi njegovu dugu prepirku sa teologom Janem — i instituciju porodice, uticaj Marksovog materijalističkog objašnjavanja društvenog razvitka, na njega je neosporan. Cela individualna teorija Adlera prožeta je znakom oduševljenja i priznanja za ovaj filozofski pravac. A to je na veliku štetu njegovih, tako izvornih i prihvatljivih polaznih postavaka, tičući se baš feminističkih problema.

U smislu Marksa, Adler potcenjuje biološki moment i tvrdi da je uzrok nepravog položaja žene ratovanje. Impuls za podjarmljene žene dala je sama priroda, bremenom fiziološkog materinstva. Zadatak rađanja ne samo u vreme ratovanja, nego i u svakoj prilici, postaje minus za žene kao radne snage. Zacelo je moguće doći do moći i sa slabijim organizmom, ali samo ako ovo ne pada pod izvestan minimum snage i zdravlja, i ako se na dotičnu osobu ne postavljaju naročiti zahtevi. Zato sasvim ispravno traži Adler ograničenje rađanja. Cilj ljubavi nije samo plodenje, sve što služi usrećivanju čovečanstva od značaja je samo po sebi. Adler preporučuje da se rešenje pitanja nataliteta prepusti ženi, i da se zavede nekažnjivost veštačkog pobačaja. Puno je protivrečnosti Adlerovo stanovište o podeli rada. Ako je, kako on tvrdi, pol od

sporednog značaja za razvitak duševnih sposobnosti čoveka, onda naprosto ne možemo biti sporazumni sa današnjom deobom rada, koja se ne obavlja na osnovu individualne sposobnosti nego polnog dimorfizma.

Zasada je teško prikazati individualnu psihologiju u celini, i dati o njoj definitivan sud, jer bečki naučnik dopunjuje svoje teorije i prenosi ih na druge oblasti nauke. Uostalom, on je već dosta izmenio svoje stanovište, i izgadio nesuglasice, kojih je kod njega mnogo. Tako, dok u prvim svojim delima pretstavlja nasleđe kao irelevantan faktor, priznaje mu u svojim kasnijim raspravama sve veći značaj, ne napuštajući, naravno, stanovište, da je glavni moment u razvoju društvenih pojava njihova socijalna uslovljenost. Nejasan je Adler što se tiče pojma savršenstva. On ga identifikira sa maksimumom osećaja za zajednicu, a prikazuje umetnika i mislioca kao vođe čovečanstva, kojima nedostaje često baš ta osobina. Pokretač sviju velikih dela u umetnosti ili nauci jeste stvaralački nagon, ne pitajući cui bono. Najnesigurnije mesto u Adlerovim učenjima je njegovo socijalno izlaganje seksualnih inverznosti. Mnogo se napada njegova teorija osećanja niže vrednosti.

Nesumnjivo, u odnosu prema Individualnoj psihologiji ostaje ipak jedno — da ovaj nauk deluje nada sve blagotvorno. I kada se ne prihvate sva Adlerova tumačenja ne može se staviti u sumnju, da su korisne i vredne pohvale. Njegove psihološke teorije razvile su se u filozofski sistem, može se slobodno reći u kulturni pokret, koji je osvojio veliki deo Evrope i prešao u Ameriku, gde sada dr. Adler predaje. Veliki je broj njegovih učenika i sledbenika: dr. Furtmüller, dr. Max Reiss, Fritz Künkel, dr. Lazarsfeld, dr. Rühle Gerstel, Manes Sperber, dr. Erwin Wexberg, Herman Weisskopf dr. L. Seif — kod nas Slobodan Popović, Rade Vuković, Vera Stein Ehrlich...

Poglavito jedan moment objašnjava veliko priznanje, koje je Adler našao u svetu, i to kod ljudi najra-

znovrsnijih intelektualnih sposobnosti i pretstavnika svih slojeva društva. To je njegova tvrdnja o socijalnoj uslovljenosti duševnih pojava, koja je, puna optimizma, naročito privlačna za posleratnu generaciju pesimistički odgojenu. Adler tumači ceo život sa gledišta socijalnog blagostanja. Biti nesocijalan, znači kod njega biti bolestan. Vrlo je karakteristična njegova izjava, da iako nemamo slobodne volje, ne smemo to priznati, jer bismo uzeli vaspitaču nadu na uspeh i volju za rad.

Neocenjiva je Adlerova zasluga za izgrađivanje pravednijih i ispravnijih odnosa između muškarca i žene. Adler nije izgradio feminističku ideologiju, ali je sabrao i stavio naučna iskustva i teorije u službu tog najaktuelnijeg problema sadašnjice. On je slomio hiljadu godina ukorenjenu i naučnim teorijama potpomaganu tendenciju omalovažavanja žene. Adler veli da nijedan narod, nijedan stalež, nijedan pojedinac ne bi podneo podjarmljivanje i ograničenost slobode, kojima je izložena žena. Muškarci, veli on, znaju da je njihova prevlast neopravdana, ali oni neće da je svojevoljno napuste. Zato ukazuju na nejednakosti, na razlike između muškarca i žene. U momentu kada bi priznali svoju jednakost sa ženom, otpao bi uzrok njihovog superiornog socijalnog položaja. Neprestano obeshrabrivanje žene nije ostalo bez uticaja na stvaranje njenog mentaliteta. Hiljadugodišnjim treningom u bezpomoćnosti, žena je došla do uverenja, da joj je zaštitnik i spasilac muškarac, bez koga je nesposobna za život. Individualna psihologija vraća ženi bezsofizma i izvitoperavanja najdragocenije blago, veru u sebe.

Adlerov uticaj na duhovni život i kulturno razviće Zapada veoma je stvaran, baš za to što nije školski i strogo naučan. Kao zaključnu reč možemo kazati da ni kod jednog filozofa savremenosti nemaju učenja onu vitalnost i osposobljenost za dejstvo, kao kod Adlera, jer sadrže toplinu dodira sa stvarnim životom.

Masaryk o ženi

Masaryk: Nevidim žádné superiority mužů nad ženami ani rozumové ani mravní ani fysické.

Bistrome, kritičnome, za socijalne i etičke probleme neobično osetljivome Masaryku nije mogao ostati neopažen rdav položaj žene u ljudskom društvu. On se zauzeo za nju, u doba kada su ostali filozofi kontinenta imali za feministički problem samo manje-više blagonakloni osmeh. Njegov interes bio je u tom smeru podržavan utilitarističkom engleskom filozofijom, koja se naročito osvrkala na probleme dnevnoga života i u Jonu Stuartu Millu našla neustrašivog pobornika za emancipaciju žene. Brak sa inteligentnom kulturnom Amerikankom, koja mu je bila drug i saradnik, učvrstio je njegovo feminofilstvo. Kako je Masaryk prema svojoj supruzi bio lojalan, vidi se već po tome, što je on Sloven, Čeh, po američkom običaju svome porodičnom imenu dodao i njeno i što je uvek naglasio velike zasluge supruge na svome radu, šta više govorio je o njenoj intelektualnoj superiornosti.

Masaryk je često obrađivao feminističke probleme ali fragmentarno. Mi nemamo od njega sistematski izradenu teoriju o ženskom pitanju. Međutim karakteristično je i važno za Masaryka, da su njegova dela odgovarala njegovim rečima. On je uvek naglašavao opravdanost ženinih težnji za ravnopravnošću i teo-

retski kao i praktično potpomagao ih je kadgod i gdegod je mogao.

Najviše podataka o feminizmu nalaze se u spisima „Naša sadašnja kriza“, „Češko pitanje“, „Socijalno pitanje“, „Humanitarni ideal“, „Jednoženstvo i mnogoženstvo“, „Moderni nazor na ženu“ i „Položaj žene u porodici i javnome životu“. Za Masaryka žensko pitanje nije uopšte problem za sebe, nego deo opšte etike i sociologije. Ne jedanput veli on: „O ženskom pitanju ne može biti govora, kao što ne može biti govora o muškome“. Tu valja dodati, da je usled korelacije socijalnog života neosporno žensko pitanje ujedno muško pitanje, ali pošto feminizam teži poboljšanju ženinih životnih prilika, žena je njihovim rešenjem naročito zainteresovana. Masaryk je uvideo, da je za emancipaciju žene od eminentne vrednosti rešenje polnih pitanja. Iako ubeđeni socijalista pobijao je nazore Marksa, Engelsa, Bebela i ostalih socijalista, koji vide uzrok potčinjenosti žene i mnogih drugih društvenih nedostataka samo u kapitalizmu. Masaryk to najenergičnije poriče, ističući da je za razvitak ljudskog društva od velikog značaja moralni moment.

Dok, dalje, Marksovi sledbenici manje-više otvoreno propovedaju slobodnu ljubav i potkopavaju instituciju braka i porodice, Masaryk u svojim „Glavnim zadacima humanitarne etike“ tvrdi da i najinteligentniji čovek ne može da voli sve ljude istom intenzivnošću, i da su svakome najbliži mati, otac, brat, sestra, žena, deca. On vrlo oštro osuđuje zahtev komunista, da se odgoj dece preda državi ili društvu, pošto se boji, da bi se, usled toga, rastrgla porodica, koju on hoće na svaki način da očuva i usavrši. Privrženik teorije o potrebi seksualnog ozdravljenja i izvrstan suprug, Masaryk neće ni da čuje o polnom komunizmu, bilo u formi poligamije, poliandrije ili prostitucije. On tačno konstatuje: „Ne postoje samo pale žene, nego isto tako i pali muškarci“, i „kada ne bi bilo prostitutata ne bi bilo

ni prostitutki“. Masarykov nazor da muškarac i žena treba da se pre braka uzdrže polnog života, bio je često rdavo shvaćen, i prouzrokovao je nesporazumevanje. Međutim uzdržljivost i predbračna čistota ne znače još apsolutnu askezu, koju propoveda katolička crkva. Šta više, Masaryk osuđuje staro, orijentalno učenje, po kome su telo, naročito polni nagon, nešto „nečisto“. On misli da će kod nas prava ljubav nastati tek kada se taj ideal askeze iskoreni, jer on goni muškarca od madone k prostitutki, i obratno. Više nego brak tela, oduševljava ga „brak duša“, kako je to lepo kazala otmena engleska pesnikinja Jelisaveta Brawning. Masaryk traži od kulturnog čoveka da svoju čulnost reguliše razumom i da ne pada u libertinaž dekadenta. Njegova je deviza da svaki muž treba da ima u životu samo jednu ženu, a žena jednog muža, i to u braku. Masaryku realisti, vaspitanom u duhu Locke-a, Bakon-a, Hume-a, i slobodnom od sentimentalnosti i romantike nadasve je antipatičan pojam Goetheovog „Das ewig Weibliche“. Njegova feministička koncepcija je smela, poletna, nefeminina.

U poznatom članku „Jednoženstvo i mnogoženstvo“, Masaryk se pita: „Zar nije muž od prirode toliko isto određen za očinstvo kao žena za materinstvo?“ Muž je skoro celi odgoj i celu negu potomstva ostavio ženi, čime je olakšao svoj intelektualan razvitak ali zaprečio ženin. Masaryk je postao vrlo zaslužan na taj način što je anomaliju o podeli brige i nege oko porodice primetio i istakao. Slično stanovište nalazimo samo kod nekih američkih sociologa. Dok je levo krilo feminističkog pokreta u Nemačkoj, pod vođstvom Anite Augsburg i Helene Stöcker htelo čak da eliminiuje oca. Naročitu zabunu unela je u feministički pokret svojim prekomernim isticanjem značaja materinstva inače zaslužna žena, Ellen Key. Masaryk ima sasvim pravo kada kaže da bi muž i žena morali da imaju isti udeo u odgajivanju porodice. Njegovo stanovište u

pitanju očinstva dokazuje da je prodro u srž feminističkih pitanja.

Masarykov feminizam izvire iz njegovog uravnoteženog pozitivnog nazora na svet. On ima vrlo visoko shvatanje o seksualnom moralu, te već iz toga razloga traži za ženu isto vaspitanje, ista prava, istu moralnu, socijalnu i ekonomsku slobodu kao za muškarca. Masaryk pobija ukorenjene predrasude, da je žena osetljivija, moralnija ali gluplja nego muž, i dopušta samo donekle fizičku slabost žene usled njenih generativnih funkcija. Faktički su mu dali za pravo najnovija temeljita stručnjačka istraživanja polne psihologije i statistička upoređivanja. Svojim duboko promišljenim, praktičnim pitanjima posvećenim rasmatranjima podigao je Masaryk feminizam na prvo mesto. U programu češke narodne stranke, koju je on osnovao i vodio, bila je jedna od glavnih tačaka aksijom: „Žena neka bude kulturno, pravno i politički stavljena na isti stubac kao muškarac“.

Apstrahirajući momentalnu reakciju, malo je naroda kod kojih je emancipacija žene toliko uspela kao kod Čeha. Žena u Čehoslovačkoj republici dobila je odmah posle prevrata god. 1918 pravo glasa i pristup u sve škole i mnoge urede; po njenoj su inicijativi javne kuće zatvorene i položaj vanbračne dece poboljšan. Posredno i neposredno, bez sumnje velike zasluge ima u tome i Masaryk. On je revolucionisao duhove, širio u redovima viših i nižih staleža, u celome češkom narodu uverenje o potrebi ravnopravnosti žene s mužem.

U znak zahvalnosti izdala je „Ženski narodni rada“ u Pragu vrlo lepu izradenu opširnu knjigu, zbornik „Masaryk o ženi“. Ona ima važna objašnjenja i podatke, te uz studije Tereze Novakove i dr. Kučerove kao iz časopisa „Čas“ i „Ženská narodni rada“, može služiti kao vade mecum za proučavanje feminističkog pokreta kod češkog naroda.

Reforme seksualne etike i ravnopravnost žene

A) *Racionaliziranje rađanja*

(Polemika sa fra Nollom¹)

I

U leto 1934 imale su nordijske države (Danska, Švedska, Norveška i Finska) konferencije u Kopenhagenu. Ustanovljeno je da će pokušati sve četiri države da ukinu zakonsko naređenje po kome se kažnjava veštački pobačaj. Posle dugih debata došlo se do ubeđenja da se time broj veštačkih pobačaja neće uvećati, ali da će se izvesti na način koji će manje škoditi ženinom zdravlju. U Čehoslovačkoj, Zakonodavni odbor, na čijem čelu stoji Ministar pravde dr. Meisner, učinio je predlog, da se zavede nekažnjivost veštačkog pobačaja kod medicinske, eugeničke i socijalne indikacije. Medicinsku indikaciju ima već i Jugoslavija.

Iako su to tek pojedini slučajevi vidimo da se preseca koren zapovesti starog zakona: „Množite se“. Socijalna politika modernih država uviđa, da slepo propagiranje prirasta, bez obzira na evoluciju, koja se sprovela u oblastima etike, sociologije i ekonomije nema smisla. Novo shvatanje seksualnog morala, zavođenje reformama, među kojima najveći značaj pripada racionaliziranju rađanja, tangiraju u prvom redu ženu.

Neispravno je govoriti o seksualnosti, kao o jednom homogenom fenomenu, jer se ona ispoljava u dva razna oblika: kod muškarca i kod žene. I muškarac i žena žive polnim životom. Ali značenje i funkcije, koje mužu, odnosno ženi, u njima

¹) „Nova revija vjeri i nauci“, 1934 god.

prispadaju, bitno su različite. Prvi poticaj nepravilnosti prema ženi, dala je dakle sama priroda, i to na taj način, što je samo na ženu prenela zadaću održavanja roda. Zato protivnici feminizma uvek ukazuju na moment plodenja. Oni, međutim, zaboravljaju da je ne obzirujući se na mogućnosti da se žena oslobodi od previše velikog seksualno-biološkog tereta, *individualna* diferencija ljudskog pokolenja tako velika, da su neke žene bile, uprkos svim preokretima fiziološkog karaktera i nepovoljnim socijalnim prilikama, u stanju da, isto toliko, a često i mnogo više, izvrše nego muškarac. Na pr. razborita carica Marija Terezija imala je šesnaestoro dece. Glasovita pevačica Schumanova sedmoro. Podjarmljenje svih bića ženskog pola značilo je na svaki način uvek veliko nasilje. To se nikada ne sme zaboraviti. Biološka opterećenost ne može opravdati krivicu, koja je prema njoj učinjena, ali ona je donekle objašnjava. Naravno, temeljno pravilo, koje i tu vredi, glasi, da jednako pravo pretpostavlja jednaku delatnost, a ova opet jednake snage. Da govorimo otvoreno i potpuno jasno, prava su predmet borbe radi toga, što su izvor moći. Svaka borba upravo je borba za prevlašću. Što se tiče prosečne žene, dogod se njena sudbina bude sastojala u tome, da ide iz jedne trudnoće u drugu, neće moći iz unutrašnjih i spoljnih razloga, i pored svih najvećih socijalnih pogodnosti i povlastica, da drži tempo sa muškarcem. Prvi deo feminističkog problema trebalo bi dakle, da glasi: kako da se povisi delatnost žene, kako da je približimo i izravnamo sa delatnošću muškarca. A tek na drugom mestu dolazi pitanje, kako da se postigne ravnopravnost muškarca i žene.

Mnogobrojni su razlozi zašto ženski pokreti dosada nisu posvetiti pažnje reformama seksualne etike. Prvo, treba imati na umu da su pokreti mladi. Njihove pionirke bile su intelektualke, žene visokog društvenog stupnja, koje u svetom oduševljenju, u boju za viša dobra, nisu videle a nisu ni htele da vide zemaljska

dobra. Ceo njihov rad značio je zapravo bekstvo pred seksualnošću, pred materinstvom, detetom, uopšte svim, što je dosada bilo sadržaj života svake žene. Dalje bio je polni život od strane crkvenih otaca proglašen za „greh“. Bilo bi nepravilno prećutati evoluciju, koja se u poslednje vreme sprovodi u okviru hrišćanske crkve. Naročito napredne pokazale su se neke grane protestanske crkve. Tako su se anglikanski biskupi, na poslednjoj konzistorijalnoj konferenciji u Londonu 1931, sjedinili na stanovištu, da crkva dozvoli upotrebljavanje antikonceptnih sredstava t.j. oni su se izjasnili za regulaciju poroda profilaksom, ali strogo osuđuju veštački pobačaj. To isto stanovište zauzima federalno veće hrišćanskih crkava u USA (Feral Council of Churches of Christ). U Srednjoj Evropi šire tu ideologiju teolozi Waldmüller, Mayer i drugi. Šta više, i katolička crkva napustila je svoje intransigentno stanovište. Poslednja papina enciklika osuđuje doduše racionaliziranje poroda u principu, ali dopušta Knaus Ogynovu Metodu prirodne regulacije, što je isto mutatis mutandis.

Ali to se desilo tek u poslednje doba. Hiljadama godina živela je žena pod pritiskom, u uverenju da je njena najveća i najbitnija vrlina biti u pitanjima seksualnog života ignorant ali pri tom čim se uda radati kao neki perpetuum mobile. Tako reći jedino materinstvo davalo joj je pravo na život. Današnje vođe feminističkog pokreta nemaju smelosti da pokrenu pitanje seksualnih reformama jer se nisu otesle od fundamentalnih učenja te stare seksualne etike. Seksuologiju indentifikuju mnogi sa pornografijom. Izgleda kao da zauzimanjem za seksualne reforme, gubi žena nimbus čednosti. Socijalistički ženski pokreti primili su u svoj program seksualne reforme, ali ovi su postavljeni na temelje socijalističke doktrine, potpuno su prožeti socijalističkim gledištem na svet.

Ima još jedan razlog, koji tumači i osvetljuje de-

zinteresman, šta više, averziju oficijalnih ženskih pokreta protiv regulacije poroda. Mnoge njegove pretstavnice se nadaju, da će ravnopravnost žene postići na osnovu diferencijacije polova. Racionalizacija poroda u izvesnoj meri znači bekstvo od ženskosti.

Žene teško greše što na svojim kongresima ne raspravljaju o reformama seksualne etike, a naročito racionalizacije poroda. Racionalizacija poroda trebalo bi da stoji na prvom mestu feminističkog pokreta. Kakva je to brutalnost prebacivati ženi, da teži i za drugim nego roditeljskim radostima, što hoće da se posveti i znanosti, umetnosti, sportu. Živeti — ne znači uživati materijalistički. Ali kako Machar kaže u epilogu svojoj kćeri: „Jedina filozofija života je živeti“. A je li moguće govoriti o kakvom estetičkom ili intelektualnom životu žene, koja mora da preživi deset ili dvanaest trudnoća i porođaja? Nije slučaj, da vođe feminističkog pokreta, politički radne žene, lekarke, it.d., imaju malo dece! A isto pravo koje vredi za žene intelektualke, treba da vredi i za šire, manje obrazovane slojeve žena. Tek mogućnošću eliminacije roditeljstva od erotike, rađanje može dobiti priznanje socijalnog dela, voluntarizma. Jer fiziološka funkcija sama po sebi to ne može nikada da bude.

Ako je uprkos sugestivnih propovednika tako dugo trajalo, dok je misao o ravnopravnosti žene i muškarca, zavladao ljudskim društvom, uzrok je baš u tome, što se nije išlo ka izvoru uzroka zapostavljanosti žene. U svom spisu „Biološka tragedija žene“, kazao je ruski biolog Nemilov, da je bez razionalizacije rađanja, između muškarca i žene isti odnos kao između dalekovidih i kratkovidih. On upoređuje njihovu ravnopravnost sa dozvolom, da kratkovid sme sedeti u pozorištu pored dalekovidog. Sa istog seksualno-biološkog stanovišta formirao je Goethe svoje poznato mišljenje o ženinom pozivu da služi. U sadašnje se vreme doduše prave naučni pokušaji da se promeni pol. Naučnici Haldan i East eksperimentuju vanpolno množenje

životinja. Literarno su ovaj problem obrađivali Wells i Christien Ehrenfels; i antroposofija teži za nepolnim množenjem kao za idealom. Ali sve su to za sada utopije. Ženi ne preostaje ništa drugo nego da rađa. Ali velika je razlika biti gospodar svoga ja, i služiti mu ropski, nemati daha ni vremena za život, koji ne stoji u vezi sa porodičnim obavezama. Alfa i omega ženskog pokreta, *conditio sine qua non* je oslobođenje žene od prevelikog biološkog tereta, što se može postići jedino seksualnim reformama, poglavito racionalizacijom rađanja.

Radi se samo o tome kako da se ovaj problem reši. Sovjeti su odmah godine 1919 zaveli nekažnjivost veštačkog pobačaja, ukoliko se on sprovodi po lekarским propisima. To je stanovište socijalističkih stranaka uopšte. Na kongresu 1929 u Kijevu, govorilo se o iskustvima, do kojih se došlo u tome. Rezultati su poznati. Bilo je žena na kojima se 14—16 puta izveo veštački pobačaj u toku od nekoliko godina. Kod mnogih žena konstatovane su nezgodne posledice po duševno i telesno zdravlje. Sovjeti su na to zaoštrili propise, i zaveli komisije, koje će slučajeve posebno prostudirati i videti da li su želje žena da prekinu trudnoće, opravdane. Po sebi se razume da je velika razlika provede li veštački pobačaj lekar ili neko drugi. Ali hteti racionalizirati priraštaj populacije veštačkim pobačajem, značilo bi ipak *mutatis mutandis* demoralisati ljudsko društvo, i uništiti ženino zdravlje. Naravno, i ovo bi rešenje bilo valjda bolje nego politika koja se danas svuda praktikuje, zabranom upotrebe i širenja profilaktičkih sredstava. Time se žena gura u ruke nesavesnih, nestručnih diletanata, koji je u svakom pogledu bezobzirno eksploatišu.

Najmoralnije sredstvo racionalizacije poroda je naravno uzdržljivost. Askeza će uvek značiti jedan visoki, najviši stupanj u seksualnoj etici. Ali ako nam nauka i iskustva kažu, da je seksualan nagon „vis major“ onda

moramo, kao realni socijalni političari, za prosečnog čoveka tražiti i druga, lakša sredstva. Askeze odnosno apstinencije neka se drže najkarakterniji. Ostalima ne preostaje ništa drugo, nego da se late preventivnih metoda prolazne sterilizacije, ili sredstava koja onemogućuju začecje. Ima, doduše, i slučajeva kao silovanje, oboljenje i slično, gde je odstranjenje ploda jedini izlaz, gde se na svaki način mora tražiti nekažnjenost veštačkog pobačaja. Ali i u slučaju, ako bi se ovo uopšte zavelo, valjalo bi na veštački pobačaj ipak gledati kao na ultima ratio. Prvo iz moralnih razloga, veštački pobačaj znači, jednu vrstu ubistva. Drugo, skopčan je za ženu sa užasnim trpljenjem, gubitkom snage, i opasnošću po život. Poznata lekarka, dospoda dr. Kuhnle, revnosna pobornica nekažnjivosti pobačaja, koja je bila i zatvorena za svoje uverenje, veli u svom dnevniku „aus dem Tagebuche einer Artztin“, da žene osećaju vršenje pobačaja kao duševno i telesno mučenje. Kako i ne bi? Zato moramo apelovati na nauku, da posveti naročitu pažnju i da usavršava sredstva profilakse a socijalnoj politici, da ne brani širenje te metode masama.

Prekid trudnoće kao regulator nataviteta gledašće je brutalnog, sebičnog muškarca, koji veli: „Hoću da se nauživam, a žena neka se pomogne kako zna“. Racionalizacija poroda profilaskom pretpostavlja i kod muškarca disciplinu i obzir prema ženi, a to je ono što treba kod njega odgojiti i postići. Prve početke pokreta za racionaliziranje rađanja antikoncepcijom nalazimo u anglosaksonskim zemljama. Carlyova knjiga: „Waht is love“ od pre sto godina govori da sreća braka i ljubavi traži da se oplodjenje prilagodi željama i potrebama pojedinaca ali da to sme biti samo na takav način koji ne škodi ženi. Tom pokretu pripadali su među ostalima Dreasdale i Stead.

Mi moramo pristupiti reformama seksualne etike, ma kako nam to nedelikatno i grubo izgledalo. Jer

ona stoji u uskoj vezi sa etičkim i socijalnim životom uopšte.

II

Kritika fra Nolla u drugom broju „Nove revije vjeri i nauci“, povodom moga članka, koji je objavljen u „Životu i radu“, tako je jednostrano i tendenciozno napisana, da sam gotovo htela da je ostavim bez odgovora. Odustala sam od svoje prve namere, ne iz ličnih, nego iz čisto principielnih razloga. Kod pretstavnika katoličke crkve uobičajena je navika, da se svi nazori koji se ne slažu sa njihovim, proglase za komunizam, anarhizam i ateizam, i da se na sve što im je neprijatno, baci bez objašnjenja i bez ikakve ubedljive motivacije, anatema sit. Na taj način, katolička crkva postala je prepreka napretka i progressa. Ona ometa da se jedan od najaktuelnijih, usto komplikovan i sudbonosan problem, kao što je seksualan, reši ili bar privede stručnom posmatranju. Nije dostojno nas kulturnih ljudi, da se skrivamo pred istinom, i da igramo ulogu noja, koji pri opasnosti sakriva glavu u pesak.

Smatram monogami brak i porodicu za neophodno potrebne i blagotvorne institucije, naročito iz obzira prema deci, kojoj je topli domaći krov hleb nasušni. Verske i državne vlasti bi svoju najveću pažnju morale obratiti na to, da ne bude nijednog deteta — bilo bračnog ili vanbračnog — bez obezbeđenja i nege od strane oca i matere. Ali držim da treba od muškaraca tražiti onoliko isto uzdržljivosti i čistoće, kao i od žene. Biti strog prema ženi, a stajati na stanovištu, da je muškarcu sve „dozvoljeno“, licemerstvo je i hipokrizija, koja mora uroditi najvećim razvratom. Seksualni nemoral muškarca pretpostavlja implicate uvek i seksualni nemoral žene, jer prosto ne može to da bude drugojače. Istina, priznajem, da brak, eo ipso, ne znači još moral, i da mogu biti katkada i seksualne veze, koje su ostale bez državne ili crkvene sankcije, moralne. A da me fra Nolla razume, velim: da bi ljudi trebali da budu

toliko moralni i pametni, da ne stvaraju vanbračnu decu, ali kada se već to desi, valja učiniti sve, da se ta deca spasu i da im se u svakom pogledu obezbedi zdrav, moralan i srećan život.

Fra Nolla kaže da je za muterijalističku ideologiju seksualni nagon vis major, dok katolička crkva traži od svojih vernih uzdržljivost. Istina je, da je ona to uvek „tražila“ ali još je veća istina, da je u tome vrlo malo uspela. Šta više, može se slobodno reći, da je i među predstavnicima hrišćanskih crkava, bilo mnogo seksualnog razvrata. Zašto je otpao od Rima u Srednjem Veku ceo sever. Jer dugo nije bio u stanju da popravi svoje sveštenstvo, koje je u ono doba bilo svemu bliže, nego askezi. Dovoljno je setiti se episkopa i papa iz porodice Borgia. Papa Aleksandar VI imao je petoro dece, a ta epizoda bila je još najsvetlija strana u njegovom, nimalo „uzdržljivošću“ karakterisanom životu. Da je i za katoličku crkvu seksualni nagon vis major, dokazuje njena benevolencija prema prostituciji. Ili valjda ne misli g. Nola da su lupenaria, koje su držale i same pape, služile množenju ljudske vrste? Instituciju prostitucije su branili prvi katolički teloz. Sv. Augustin je kazao: „Otstranite prostituciju, imaćete seksualni nered“. „Zabranite javne kuće, moć strasti porušice sve prepreke i zabrane“. Sv. Toma Akvinski dao je svoje odobrenje za prostituciju na sledeći način: „Prostitucija u gradovima slična je kanalima i kloakama u palatama. Ukinite te kloake i kanale pa će palate biti nečiste i pune smrada“. Slično se izrazio crkveni koncil u Milanu, 1665 god. Prilikom crkvenog koncila u Konstanci, došlo je tamo 1.500 javnih žena.

To su sve dokazane, istorijske činjenice. Mi vidimo, dakle, da je i katolička crkva uvidela da je askeza za najkarakternije, a da ostalim osrednjim ljudima valja dati neki ventil, da ne dođe do seksualnog nereda, kao što je to kazao sv. Avgustin. Nije slučaj što je u severnim protestantskim zemljama, gde se odomaćilo

racionaliziranje rađanja, prostitucija odavno otstranjena, dok u katoličkim zemljama, kao u Francuskoj, Španiji..., postoji prostitucija, kao državom sankcioniran i reglementiran zanat. Po sociologu Robertu Michelu, dolazi danas u Rimu, na hiljadu porođaja, stodevedeset pobačaja, ukoliko se zna, a da se ne govori o onima, koji ostaju u tajnosti. Dvehiljadugodišnje iskustvo pokazalo je, da se samo traženjem uzdržljivosti ne može popraviti seksualni moral. Ostaju dva sredstva: prostitucija, veštački pobačaji i beda vanbračne dece na jednoj strani, ili, na drugoj strani, učiniti to sve izlišnim, racionaliziranjem rađanja profilaktičnim sredstima. Tertium non datur. Ukoliko nisu u pitanju naročito karakterne osobe.

Ja uopšte ne delim opšte rasprostranjeno mišljenje, koje zastupa i fra Nolla, da bi smisao i cilj polne privlačnosti bio samo uvećanje vrste. Upozoravam na vrlo duhovito i s dubokom intuicijom pisane knjige ruskog filozofa Vladimira Solovjeva. Ali i ako taj problem ostavimo na stranu, moramo priznati, da je između potrebe priraštaja i želje za seksualnim opštenjem jaz, koji se ne da prebroditi ukazivanjem na lepotu, moralnost i potrebu uzdržljivosti. Naročito se praktični sociolog — a to mora biti svaki feministički — ne može i ne sme zavaravati iluzijama, nego mora gledati stvarnosti smelo u oči. Zašto bi stručno obrađivanje problema racionaliziranja rađanja na feminističkim kongresima, značilo, kao što piše fra Nolla, „iznošenje na javnost prljavih stvari.“ Šta je u tome prljavo? Ili je pak ceo kompleks seksualnih pitanja prljavština. Širenje i upotreba profilaktičnih sredstava i metoda teoretski je svuda zabranjeno, ali pošto se ono ipak prakticira, ne menja niukoliko činjenicu da se ona iskorišćuju. I baš taj fakt pokazuje da su današnje prilike u tom pogledu neizdržljive. Naravno, da su ta sredstva još neukusna, nepotpuna, da imaju mnogo nedostataka. Napredovanjem medicine i tehnike, ona će se postepeno

usavršavati. To će naročito nastupiti dok padne zabrana njihovog širenja i dok se na ginekološkom otketu počnu ta sredstva naučno istraživati. Da je racionaliziranje rađanja, dalje jedno vrlo opasno sredstvo, naročito u rukama maloga naroda, i to je istina. Ali silom i policijskim merama ne da se razvitak zadržati i krenuti unazad. Valja verskim, moralnim i socijalnim sredstvima pobuđivati ljude da teže za decom! Društvo mora *da hoće* da ima decu! Ako ono tu *unutarnju* potrebu i želju nema, onda je sve zabadava. Ono će se latiti ma čega, da to izbegne, kao što se to već i vidi. Ja nisam protiv poroda! Ja sam zato, da svaka žena — rečeno generalno — ima troje, četvero dece. Ali između toga broja, i broja deset i dvanaest, velika je razilka. Uvek valja, naravno, imati u vidu i individualne naklonosti i želje pojedinaca, bilo ma u kom smeru. Kao što nemamo još zakone da se muškarci primoravaju očinstvu, ne smeju se ni prema ženama primenjivati u tom pogledu presije. Fra Nola kaže da katolička crkva nema ništa protiv toga, ako se neko služi Knaus Oginovom metodom. Pa zar ne znači to priznati potrebu racionaliziranja rađanja? Zar ne znači to hteti izbeći porod, a uživati slasti? A kako on kaže, to je ono što g. fra Nolla toliko osuđuje. *Namera*, volja, naš duševni habitus je ono, što odlučuje da li je jedan čin moralan ili nemoralan, a ne sredstvo kojim se služimo. Fra Nolla veli, ono što je prirodno, „moralno“ je, a izopačenje bračnog akta nešto je nemoralno, zato što je neprirodno. Otkada propagira katolička crkva tu čudnu etiku? Askeza je u mnogim slučajevima nešto neprirodno, a baš zato moralno. U svojim neobuzdanim navikama seksualnog parenja, životinje su prirodne, a možemo li ih zato nazvati moralnim? Od kada su pojmovi „moralni“ i „prirodni“ identični? Moral je rezultat jednog duševnog procesa, koji često ide baš na to, da se savlada ono, što bismo mi po prirodi hteli.

Fra Nolla veli da za mene hrišćanstvo ne postoji. Na osnovu čega on dolazi do tog zaključka? Zato što sam za racionaliziranje rađanja? Onda mora on proglašiti za ateiste Jevreje ili Pagane i protestante. Proletos pristupili su gore pomenutom pravcu i pretstavnici čehoslovačke crkve. Ja, šta više, vrlo volim i poštujem svoju hrišćansku (pravoslavnu) veru, priznajem zasluge katoličke crkve, ali mislim da su i jednoj i drugoj potrebne reforme, što se tiče shvatanja raznih socijalnih problema. Da muškarac treba da je glava porodice to je kazao apostol Pavle, a ne Hristos, čija izuzetno plemenita ideologija nije znala za moralne i socijalne razlike između muškarca i žene. Za njega su svi ljudi jednaki, i imaju ista prava na rajsku veselja. Iz ovoga možemo izvući i dedukciju, da sa istim pravima žene mogu udesiti i ovozemaljski život, kako im se čini da je najispravnije.

Feminofobnost, koja se u nekim granama hrišćanske crkve ukorenila uneli su u Hristovu veru njegovi sledbenici uticajem raznih svetskih naroda, a preziranje žene karakteristična je crta jevrejska.

III

Fra Nolla nema prava da govori u ime „kršćanske moralke“, nego neka ispravno govori u ime moralke „katoličke crkve“, jer kao što sam već spomenula, protestantska crkva većinom odobrava racionaliziranje rađanja, dok se vrši profilaksom. Episkop od Centoboury je kazao da je zadaća hrišćanstva ta, da leči rane čovečanstva, ali ne da nam sama nove zadaje. Na pō strane objašnjava Fra Nolla razliku u smislu reči „dopuštati“, „trpeti“, „tolerirati“. Sukus cele naše debate je taj: pošto je katolička crkva došla do uverenja, da čovečanstvo ne može da se spase postulatom askeze, tolerirala je i „tolerira“ prostituciju, jer joj se to čini manjim zlom od racionalizacije rađanja. A moderno stanovište seksualnog morala, pošto je došlo do istog uverenja, „tolerira“ racionaliziranje rađanja profilaktičnim meto-

dama, jer mu se čini, da je to manje zlo od prostitucije, pobačaja, ubijanja vanbračne dece i celog tog mulja, trpljenim „dosadašnjim moralnim načelima.“ Fra Nolla zove, u smislu katoličke crkve, seksualni nagon „zloćom ljudi ili „funkcijom tela zajedničkom sa životinjama“, ja po učenjima prirodnih nauka „vis maior“. Strogo uzevši, i tu je razlika u izrazima, a ne u stvarnosti. Isti je slučaj i što se tiče razvoda. Zacelo je lepše, svetije, moralnije i razumnije, kada bračni drugovi ostanu ceo život zajedno. Ali, ako se iz bilo kakvih razloga počinju mrzeti i prezirati, ako ih uzajamna prisutnost dovede do besnila, onda, po novom seksualnom moralu, valja „trpeti“ „tolerirati“, „dopuštati“ da se razidu, da ne truju život sebi i svojoj okolini. Ako je moralno ono što je u skladu sa „razumnom“ naravi čovečjom, kao što veli fra Nolla, izgleda mi da je razumnije imati troje, četvoro dece, toliko koliko se može dostojno vaspitati i odnegovati, i pri tom sam ostati zdrav i voljan života, nego narađati ih tuceta, od kojih polovina umre od tuberkuloze ili kretenizma.

Papa Aleksandar VII nije bio nikakva iznimka. Imao je on pre i posle sebe papa dostojnih njegovih poroka. Savanorolla u crkvi Santa Croce javno je govorio „da crkva treba da bude dom Boga, ali da su pape iz porodice Medici i Borgija napravile od njih lupenarije,“ Neka pročita Fra Nolla knjigu „Ljubav i brak“ od ozbiljnog, delikatnog engleskog etičara Russell-a, pa će naći tamo bezbroj dokumentarnih istorijskih činjenica do kakvih je orgija dolazilo među klerom baš usled preternog potraživanja askeze. Fra Nolla su kompetentne u pitanju seksualnog morala pape a meni etičari i filozofi. „Der sternen besetzte Himmel über mir und das Gewissen in mir“, kako je to lepo kazao Kant. Ne mislim da je visoki natavitet znak osobite seksualne moralnosti. Seksualno opštenje samo po sebi niti je moralno niti je nemoralno, sve zavisi od prilika pod kojima se obavlja. Može biti da je Berlin nemoralniji od Rima;

to zavisi od raznih momenata. Ali fakt je da i Rim, kod tolikih zabrana i propagande, sa strane katoličke crkve i fašista, ima relativno mnogo pobačaja, što znači da se sa postulatom askeze i u fašističkom i papinom Rimu ne može doći do rezultata tj. do morala dotičnog društva. Pošto se sa tim dosadašnjim starim moralnim zakonima nije uspelo skoro dve hiljade godina, razumljivo je da se traže nova moralna načela. Zacelo je bilo i ima i danas mnogo sveštenika i vernih na visini svojih poziva, ali je vrlo malo njih, koji ceo život žive asketično. Uostalom racionaliziranje rađanja nije za te najmoralnije i najkarakternije, nego za šire slojeve srednjih ljudi, koji se askeze ne mogu ili neće da drže, prema tome se mora neki ventil „tolerirati“, „trpeti“, „dopuštati“ ili „odobriti“. Neka Fra Nolla sam izahere koji mu se izraz čini ovde najispravniji.

B) Najveći zločin:

toute recherche de paternité est interdite

Navike, zakonom sankcionisane sudbonosno zadržavaju evoluciju društva, ako ova pokrenuta i nošena ideologijom suprotnoga smera stoji s njim u protivrečju. Tako vidimo, da se izjednačenje prava i dužnosti pololova prekida, i baca unazad čim dospe do preokupacija i stavova, koje se razvijaju na osnovu seksualnobioloških funkcija, jer ovde je najteže prodrati principom da su muškarac i žena podjednako članovi čovečanstva i da imaju ista prava. Novine donose svakodnevno vesti o samoubistvima mladih žena, o čedomorstvu, smrtnim pobačajima. Iako je uopšte poznato, da u osamdeset od sto slučajeva katastrofa nastupa usled nesavesnosti dotičnog muškarca, izbegavanja obaveza, koje su kao posledice njegovoga čina nastupile, zakonodavci trpe praznine i nedostatke u zakonima. Kod mnogih naroda ne čini se tako reći ništa,

da se ova brutalnost zakonskim merama onemogućiti ili bar na minimum reducirati.

Tužna i gnusna je istorija vanbračne dece. Ne služi na čast čovečanstvu mučeništvo vanbračne matere. Daleko bi nas odvelo opisati put njene Golgote. Postulat askeze, postavljen hrišćanstvom nije joj doneo olakšanja. Tokom Srednjeg veka priznali su doduše kanonski zakoni vanbračnoj materi besprekornog držanja pravo na odmenu, *duc et dota*, u praksi izmenilo se to u najboljem slučaju upravo na *duc aut dota*. Inicijativu, sve predloge da se poboljša položaj vanbračne matere, koje su postavili etičari i zakonodavci XVIII veka, uništio je čuveni paragraf Napoleonovog Code civil „*toute recherche de paternité est interdite*“. Najvitalniji interesi žene grublje se zbilja nisu mogli pozlediti. Pod dejstvom ovog varvarstva stoji još uvek naše društvo. Setimo se da i stari Zakonik, koji ipak ne obiluje nežnošću i obzirima prema ženi, zapoveda: Ne zavađaj. Desinteresovanje društva u pitanju vanbračnog deteta ne da se opravdati ni najdalekosežnijim socijalnim merama, jer ova ne mogu nadoknaditi oca, a što je glavno ostavljaju društvo bez odbrane protiv terora seksualnih prohteva muškarca. Najprimitivnije izlaganje prava, traži da ona osoba odgovara, koja je svojim činom dala implus za stvaranje situacije, u kojoj je protivzakono delovanje postalo neizbežno.

Zakonska naređenja uplivišu na naša mišljenja, osećanja i volju, njihova svrha nije samo to, da kazne, uređuju nego da vaspitavaju. Pošto za muškarca ne postoji društvena prinuda da prizna svoje dete znači da on tu, objektivno uzevši, nema moralnih obaveza, nego samo u izvesnim slučajevima i to čisto ekonomskim. Valjalo bi međutim baš podvući socijalan i etički značaj očinstva vanbračnog deteta i to ne samo što se tiče obaveza nego i prava. Shvatanje, koje danas u tom pogledu vlada, daje muškarcu moralnu sankciju, da ženu vreba, zavarava i iskorišćuje da u svom pona-

šanju prema njoj sleduje maksime stare Sparte: krasti se sme, ali ne sme čovek biti uhvaćen. Kada strogo uočimo svirepost, zaslepljenost naših zakona, moramo se čuditi da nema još više tragedija i bestijaliteta protiv žene. Izgleda, da je pojedini muškarac još uvek bolji nego fikcije o njemu.

I osećaji legalna roditeljstva nastali su tek dugom evolucijom, produkt su vaspitanja, društvene i zakonske prinude. Sve to otpada, kada je u pitanju vanbračno očinstvo. Koliko je vremena, pažnje, energije potrebno ženi da se odbrani i da ne padne u jednu od mnogih klopki, koju joj muškarac postavlja. Ona mora biti uvek na oprezi, time troši svoju snagu, potrebnu u borbi za opstanak, za sopstveno usavršavanje.

Svrha kulture ne može se nikako sastojati u tome, da okrutnosti prirode uveća i ostavi nedotjerane. Društvo se zauzima za bogalje, kljaste i kretene, članove društva, od kojih ne očekuje pomoć a pusti da muškarac svoju biološku nadmoć zloupotrebljuje na uštrb budućih naraštaja. Zakoni ne mogu naravno uliti u srce vanbračnog oca ljubav, ali mogu jasno izraziti šta smatraju za nemoralno, šta sme i ne sme da bude. Vrlo je dobro kazao francuski psiholog Henri Marion, da materinstvo čini ženi velike piepreke u trci, što nazivamo život. Ali dužnost muškarca je, da joj to breme olakša, da ne doprinosi produbljenju disharmonije prirode. Šta može ženu više teretiti u borbi za samoodržavanje nego ispunjavanje dvostrukog roditeljstva? A da i ne govorimo o sramoti i preziru koje je danas prate. Istina, žena može da tuži oca svoga deteta, data joj je mogućnost putem procesa prinuditi ga na ispunjene finansijskih dužnosti, ali i ništa više. Taj postupak je tako gnusan, da baš najbolji elementi radije uzimaju na sebe krst doživotnog samoodricanja, nego da izlažu svoj najintimniji život čaršiji. Moralnom talogu žena, pruža se prilika da iz seksualnih odnosa prave trgovinu. Kako bi izgledalo s ličnom sigurnošću i redom,

da se krivci za ubistva, krađe i paljenja istražuju samo ako se javi tužilac? Valjda je čovečji život dragoceniji nego materijalno blago. Ništa ne obelodanjuje bolje svi-repost dvogubog morala nego zakonska naređenja, po kojim bračna deca nose ime oca, vanbračna matere. Pravo bi bilo, da sva deca nose ime po želji roditelja, u slučaju gde nije to unapred opredeljeno, muška deca da dobiju ime oca, ženska matere. Samo kolektivno očinstvo tražilo bi posebna naređenja.

Obligatno istraživanje oca i sistematski provedena prinuda, da prema vanbračnom detetu svoje dužnosti savesno ispunjava, zadržavali bi nagonu pohlepljivost muškarca, temperiralo bi njegovu seksualnost. Zakoni moraju doneti do izražaja etički credo svoga doba, dočim danas one draže i vode zloupotrebi ljudskog poverenja. Eksploataisanje osećajnosti, iskorišćavanje fiziološke nadmoći ne znači junaštvo nego kukavičluk.

Najviše nas čudi, da feministkinje nedovoljno pažnje poklanjaju ovom pitanju. Najbolji dokaz, da su daleko od stvarnosti i da su slabo obavestene o bolestima današnjice, o momentima, koje čine život žene tragikom. Indolentnost feminističkih organizacija ne da se ni izviniti ni objasniti. I stoji u velikom protivrečju s patetičnim trubljenjem i plačljivim tužaljka nad bedom napuštene vanbračne matere. Njihova briga svedena je na sasvim neispravno uveličavanje vanbračnog materinstva, koje može da ima, ali vrlo često i nema etičke osnove bračnog materinstva. Zadovoljenje instinkta ne mora biti zlo, ali nije nikakva vrlina. Uostalom priznali mi vanbračno materinstvo za etički podjednako sa bračnim, rešili mi ekonomsko pitanje vanbračnog potomstva na račun javnosti ili ga ostavili nerešeno s feminističkog gledišta, nema drugog spasa i sigurnije kočnice seksualnih surovosti muškarca prema ženi nego uspostavljanje što čvršćih veza između vanbračnog oca i deteta i po pravilu i po dužno-

stima. Russell istakao je na više mesta značaj očinstva kao vaspitno sredstvo za osećajni život muškarca.

Već Neomaltuzijanci postavili su potraživanje, da se pri čedomorstvu i pri veštačkim pobačajima pozove dotični muškarac na odgovornost. Naročito je na tu zakonsku potrebu upozorio publicista Steade. Delovanja Neomaltuzianca nije ostalo bez posledica. Za sada najbolje zakone u pogledu vanbračnog materinstva ima Norveška. Oni su mnogo socijalniji nego zakoni Sovjeta, koji su ukinuli pojam „kolektivnog očinstva“ a time otvorili opet širom vrata iskorišćavanju muškarca i korumpiranju žene. U Norveškoj istražuje vlast oca vanbračnog deteta. U slučaju ako mati to sama ne zna, jer je opštila u isto vreme s nekoliko muškaraca, obavezuje ih sve na izdržavanje deteta. Po norveškom zakonu dužnost vanbračnog oca nije svedena i iscrpljena ekonomskim obavezama, nego obuhvata ceo kompleks moralne i socijalne odgovornosti. Vlast ne izdaje pasoš oca vanbračnog deteta pre nego što se nije u svakom pogledu postarao za dete. Usled toga skoro nema vanbračne dece, čiji roditelji pripadaju raznim socijalnim staležima. Muškarac se čuva seksualnih ekcesa i sam izbegava odnose sa ženama, koje ne bi hteo imati za mater svoje dece. Ostale skandinavske zemlje Danska i Švedska iako vođene željom da zakone unificiraju, ne zauzimaju tako strogo određeno stanovište kao Norveška. U Danskoj čini vlast — bez aktivnog učešća žene — potraživanje vanbračnog oca, ako je mati bez sredstava. Izvesna ograničenja imaju Švedska i Finska. Valja istaći, da su manje više u celoj Skandinaviji vanbračna deca vrlo dobro opskrbljena. Socijalisti su zaveli zakon obligatnog istraživanja i obavezivanja vanbračnog oca u Portugaliji. Iz eugenetičkih i etičkih razloga reformisala je Nemačka u tom pravcu zakone pod uplivom Hitlera.

Zakoni, koji se odnose na položaj vanbračne dece, morali bi kao etičke osnove imati seksualno-moralne

principe, koje je švedski filozof Almquist saopštio i poslao kao pozdrav Drugom međunarodnom seksuološkom kongresu u Londonu. Oni su jednaki za muškarca i ženu i traže od njih: Osećaj odgovornosti prema drugome, poštovanje prema samom sebi. Ne zavoditi nikoga protiv volje i iz zabave seksualnog opštenja. Ekskluzivnost i vernost dok seksualni odnosi traju. Ne stvarati decu, dok moralne, socijalne i ekonomske prilike za njihovo odgajivanje nisu zdrave. Preprečiti njihov začetak s abstinencijom ili ako to ne ide, s antikonceptnim sredstvima. U slučaju potomstva bilo bračnog bilo vanbračnog izvršavati dužnost roditelja što savesnije.

Javan rad udatih žena

Nema problema koji društvo prati intenzivnije nego što je problem javnog rada udatih žena. Drakonske mere, koje su neke države u srednjoj Evropi (Nemačka, Jugoslavija, Čehoslovačka...) preduzele protiv žena u državnoj službi, naročito udatih izazvale su svuda nepregledan broj pro i kontra anketa, brošura, konferencija i protesta. Pregledamo li tu poplavu izukrštanih pogleda i argumenata, padaju nam u oči dve činjenice. To pitanje pretresa se uvek izolovano, zasebno, odvojeno od ostalih problema državnog i društvenog života. Međutim, socijalne pojave se dodiruju, prepliću i međusobno drže i ruše. Karakteristično je, nadalje, da svaki posmatra javan rad udatih žena iz svoje perspektive, i neće da primi onu svoga protivnika. Govori se bez sistema. Ne ulazi se u dubinu problema, čutke se prelazi preko esencijalnog, a ističe ono što je uzgredno i samo simptom. Katkada se čini posmatraču da je to igra mačke i miša. Pre svega valja posmatrati ovaj problem sa svoje teoretske, principieline i sa svoje praktične strane, nezgode konfuzne današnjice.

Nije potrebno dokazivati da se zabranom rada udatih žena potkopava javan rad žene uopšte, jer većina žena se udaje, i treba da se uda. Zašto žrtvovati trud, zdravlje i novac, oko pripremanja za izvestan poziv, koji se mora napustiti? Time se podržava diletantizam i površnost. Škodi se i državi koja izdržava te škole i vaspitne institucije. Tvrde li, međutim, žene da je odgoj

i vaspitanje dece izrazito njihova domena, ne smemo se čuditi, ako se u slučaju udaje, odnosno kada dobija dete ukazuje na preopterećenost žene i traži da ona napusti jednu ili drugu dužnost. Nedavno je doneo jedan beogradski ženski list u jednom istom broju članak u kome se prikazuje domaćinstvo kao poziv žene, i traži obligatno izučavanje domaćinstva za žensku decu i tužaljke nad otpuštanjem žene iz javne službe. Gde je princip pariteta? Javnost želi da podigne seksualni moral i da obezbedi stvaranje porodice, a mesto da oberučke prihvati javan rad udatih žena, — čime se jedino omogućuju brakovi iz simpatije i brakovi mladih ljudi, ona je prema njemu puna averzija. Muškarac koji se ženi posle tridesete godine, prešao je već toliko avantura da će teško zauzeti prema ženi onaj čisti pošten stav, potreban da se izade iz gnusnih komedija međusobnog laganja i zavaravanja kojima obiluje sfera legalne i ilegalne erotike. Svakome bi moralo biti jasno da se zapostavljanjem i nižom platom udate žene stvaraju uslovi za prostituciju i libertinaž. Svuda misaoni haos i skučenost, jednostranost u rasuđivanju činjenica Muškarac, iako je uveren da svoju dominantnu poziciju više ne zaslužuje, hoće da je zadrži, i trudi se da dokaže ono što se ne da dokazati. Zbog idejne jalovosti i konfuznosti u taboru samog feminizma, žene vode borbu nesistematski, i ne ubeđuju, jer same nisu ubeđene, i ne znaju kojim putem da se pođe. Pri patrijarhalnom uređenju našeg društva, svakako nije im dovoljno jasno, da se do ravnopravnosti žene može doći tek kada se odstrani zaštita žene, naročito u obliku kako je danas daje institucija partijarhalnog braka.

Na ideološkoj pozadini zapostavljanja javnog rada udatih žena, stoji ukorenjeno shvatanje o velikoj seksualnoj biološkoj opterećenosti žene, koja je naročito udajom postajala akutna. Žena pređašnjih vremena imala je do desetero dece, što ju je činilo tako reći

neprestano imobilnom. Danas su prilike druge. Ima vrlo malo porodica koje ne ograničavaju plodenje bez obzira na to da li žena stoji u javnom životu ili ne. Žena je mobilnija a usled toga i zdravija i sposobnija za rad. (Uostalom, žena vrši radanjem tako značajnu dužnost prema otadžbini, odnosno društvu, da do izvesnih granica zaslužuje da se to uzme u obzir). Valja dalje imati na umu da su socijalne i ekonomske prilike bile takve, da je brak zbilja pružao zaštitu i opskrbu ženi. Za koliko malo slučajeva važi još ovo danas! Niko se ne brine, da li muž porodicu izdržava, i da li je u stanju to da čini. Možemo bez preterivanja kazati, da bračna obaveza muža, da snosi troškove braka, postaje sve više iluzorna. Prazna fraza, koju onemogućuje da se pitanje javnog rada udatih žena racionalno reši. Često je zarada i žene i čoveka jedva dovoljna da se izade na kraj.

Pitanje rada udatih žena stoji, dakle, u kauzalnoj, unutarnoj i nerazdvojnoj vezi: 1) Sa problemom racionaliziranja i disciplinovanja radanja. 2) Sa problemom zaštite žene, odnosno njenog odstranjenja izgrađenog u instituciji patrijarhalnog braka. 3) Sa problemom odgoja i vaspitanja dece, t. j. sa pitanjem da li da se vaspitanje dece smatra kao dosada, za moralnu obavezu matere, ili da se to zanimanje proglasi za dužnost i matere i oca. Dogod će državna vlast, odnosno javnost, gledati u muškarcu zakonom legitimisanog zaštitnika i hranitelja porodice, na njegovu zaradu će se gledati drugim očima, nego na njenu. Taj lanac uzročnosti ne da se svojevolumno prekinuti ni za ženu ni za muškarca. Preduzima li žena obavezu zarade, logično je da muškarac mora preduzeti obaveze vaspitanja i odgoja dece.

Princip demokratije jeste jedan od glavnih argumenata na osnovu kojih se od strane feminista traži. ravnopravnost državnih činovnika žene i muškarca. Ovo stanovište je sasvim ispravno ali potrebno je dati

mu izvesno objašnjenje. Demokratija znači, da se jednakima daju jednaka prava. Dati svima, t. j. nejednakima jednaka prava, značilo bi vrhunac nepravde i gluposti. Šta dokazujemo mi ukazivanjem na princip demokratije ljudima, koji imaju u vidu samo nejednakost muškarca i žene? Politički program revolucionarnog konventa godine 1793 bio je skroz i skroz demokratski, ali od saradnje žena nije bilo u njemu ni traga. Amerika, kao demokratska zemlja, tolerantna je prema ženama, ali je netolerantna prema crncima, jer su po njenim nazorima crnci inferiorna rasa. U starom Egiptu bio je položaj žene vrlo dobar, iako je država bila strogo staleški uređena. U nekim zemljama, baš u levičarski orientisane političke stranke, te koje se protiv javnom radu udatih žena, iako im se ne može prebaciti da inače ne zastupaju princip demokratije. Koren feminfobnih zakona i naređenja nije izrastao iz socijalno političkih ubeđenja, on crpi svoju hranu u neispravnom shvatanju problema polova. Socijalne pojave imaju razne uzroke, razvijaju se na osnovi biološko psiholoških momenata.

Udate žene u javnoj, odnosno državnoj službi, samo su avangarda u borbi za ženino pravo, za slobodu i samoopredeljenje. Sve što se navodi protiv rada tih žena, svodi se na prazan razgovor. Muškarci vide u tim ženama pionire, koji krče put hiljadi, stotinama hiljada, milionima žena, i zato ih nemilice istrebljuju. Ostvarujući princip, koji ruši samodržački položaj muškarca, one imaju naravno ogroman značaj. Čemu skrivanje i diplomatsko obilaženje istine?

Zašto se niko ne buni protiv toga, da žena seljaka, zanatlije ili trgovca pomaže svome mužu u zaradi? Zato, jer ta pomoć ne pravi ženu samostalnom, ne ruši fundamente patrijarhalnog braka. Seljanka se za nekoliko godina bračnog života zguri, zgrči i iskrivi od naprezanja i prekomernog rada, a da niko ne dignje glas u ime njene ili dečije zaštite. Uvek je bilo žena

koje su saradivale sa muškarcem, ekonomska zajednica, saradnja muža i žene jeste fundament braka. Ne mora to da bude poljoprivredni ili slični poziv, u kome će se ta saradnja ostvariti. Intelektualni rad ima istu moć spajanja i stvaranja osećanja drugarstva.

A šta da kažemo o licemerstvu i praznim frazama, koje se šire i postaju krilatice, da žena oduzima muškarcu zaradu? Mnogi rad padao je u oblast ženine kompetencije, dok se obavljalo manuelno kod kuće. Prvo je dakle bio muškarac taj, koji je uzeo ženi rad, i sasvim je prirodno, da ona sleduje njegovim stopama, da ide za svojim radom koji se sada obavlja izvan kuće. Uostalom na osnovu čega proglašuje muškarac javan rad za svoju domenu? Plemstvu je uzela buržoazija mnoge grane poslova, a buržoaziji proletarijat. I rad je u fluktuaciji. Svaki ima pravo na rad, a za celinu je od koristi, da radi onaj koji ima za to sposobnosti. Pošto je žena dokazala, da svoje dužnosti u javnom životu ispunjava isto tako dobro i savesno kao i muškarac, nema razloga, da joj se to ne dozvoli. Do izvesne mere moglo bi se to valjda opravdati samo u slučaju, da javne vlasti, konsekventne u svojoj ideologiji odrede sredstva za život za sve žene od rođenja do smrti. To se još nigde nije desilo. Dok porezni ured, lekar, dućandija, traže od žene istu novčanu odmenu, kao od muškarca, valjda je ispravno, da joj se ostave pristupačne sve mogućnosti zarade. Uostalom priznajmo: moderna žena neće da je izdržava muž, nego hoće da se sama stara za svoju egzistenciju, jer samo ekonomskom slobodom i nezavisnošću ostaje gospodar svoga ja, osigurava sebi socijalni i moralni integritet.

Time nije rečeno naravno da svaka žena treba da ima javan poziv ili da je on korisniji ili dostojanstveniji nego odgajivanje dele i domaćinstvo. — Živimo u teškim vremenima gde su najraznovrsnije kombinacije potrebne. Uostalom traži princip pravde, da

svaki bračni par mora imati slobodu, da udesi svoje intimne prilike, provede deobu rada, onako kao što mu se to čini za najzgodnijim. Koliko heroizma i mudrosti često u životu prostih seljanki, radničkih i činovničkih žena, koje tiho i nečujno putare životom. Šta više dužnost je feminističkog pokreta da se zauzme za te hiljade i stotine hiljade žena, koje su oficijelno bez poziva, a bez predaha rade od jutra do mraka, i da im izdejstvuje priznanje i privredno obezbeđenje. Čast tim dobrim majkama i uzornim domaćicama. Valja i tu odeliti žito od kukolja. Nemilosrdno treba osuditi žene, parazite, koje iskorišćuju moć i sredstva svojih supruga ili ljubavnika, te niti hoće da imaju ili čuvaju decu niti da rade, čiji se život sastoji u reprezentiranju i kultu svoga tela.

Nezaposlenosti nije pomoženo, ako se jednome članu društva oduzme rad i da drugome ili ako se žena primora da napusti rad. Nota bene daju u javnom životu zaposlenja ženama kao dadiljama i domaćicama. Rad se prebacuje. Ako je malo rada prema broju aspiranata, valja ga razdeliti na manje delove, skraćanjem radnog vremena naravno prema tome i odmereno smanjenje plate, da svakoj ženi i svakom muškarcu padne u deo izvestan minimum prihoda. Nije potrebno da zarada muškaraca bude tako velika, da sam može izdržavati celu porodicu. Ona zbog toga ne mora da pati. Prihod koji zarađuje muž i žena biće isti. A što se tiče vaspitanja dece, mati će, doduše, imati manje vremena za porodicu, ali će ga imati više otac. Javnim radom udatih žena ostvaruje se princip izjednačenja prava i socijalnih dužnosti muškarca i žene izvan porodice, što, neminovno, htelo se to ili ne htelo, vodi ka izjednačenju socijalnih prava i dužnosti u okviru porodice.

Muž neće da napusti prava i prerogative, jer su mu oni omogućili da u intelektualnom razvitku učini tako ogroman skok pred ženom, i da postane gospodar

ovozemaljskog života. Tako izgleda pitanje javnog rada udatih žena demaskirano i u svojim pravim, sada manje više nevidljivim zračenjima. Ono se da zato rešiti samo na širokoj, opštečovečanskoj osnovi.

* * *

Slučaj gde su muž i žena u državnoj službi jeste problem za sebe. Pre svega valja imati na umu, da danas država nema samo administrativnih funkcija, ona u sve većoj meri postaje zaštitnik nezaposlenih slabih i bolesnih. Među ostalim zadatak države jeste da zabrani gomilanje prihoda u jednoj ruci, čime se uslovljava pauperizam. Faktički ne možemo oporeći da leži izvesna asocijalnost u tome kada država daje zarade mužu i ženi, dok drugi bračni par, istih kvalifikacija, ostaje sasvim bez zarade. Ako su u jednoj državi finansije preopterećene platama, državnih činovnika iako je nezaposlenost velika, onda ostaje — dok se privredne prilike temeljito ne reformišu — samo jedan izlaz: naredba da jedan od bračnih drugova ima napustiti državnu službu. Uz garanciju da u slučaju ako taj izdržavalac porodice, bilo ma iz kojih razloga, izgubi svoju zaradu ili umre, automatski, bez posebnih molbi, da bude odmah drugi bračni drug reaktiviran. Mi vidimo da se i inače u javnom životu sve češće princip pravde žrtvuje iz socijalnih obzira, što ne znači da je time ovaj problem definitivno rešen. Moramo dalje reći da se time ruše temelji porodice, ali izgleda da momentano zbilja nema druge pomoći. Tim putem idu Finska i Sjedinjene Države Severne Amerike. Iako bi danas u Srednjoj Evropi od 100% bračnih drugova u državnoj službi u 75% slučajeva žena bi bila ta, koja bi napustila službu, ne smemo gubiti iz vida veliku principielnu dobit. Prestiž žene i smer evolucije bi bio zadržan.

Erotična emancipacija žene

Još u viktorijansko doba bili su sebi mladić i devojka srednjih staleža po mentalitetu i vaspitanju sasvim strani. On je dobijao stručno obrazovanje, išao je u tudinu, da što više vidi i čuje. Ona se školovala ili nije, kod kuće, u najboljem slučaju nametalo joj se čeretanje francuskog jezika i površno sviranje na klaviru u manastiru ili institutu, jer je deviza za nju glasila, da što manje vidi i čuje. Njena lektira morala je preći cenzuru muških članova porodice. Devojka iz „dobre kuće“ usavršavala se uz mamu u domaćinstvu, t. j. čekala je na muža. Iako to nikome nije bila tajna, nerado se priznavalo. Obično se „on“ našao odmah ili po mobilizaciji tetaka i kuma. Često mladoženja nije odgovarao nezrelim maštama dotične devojke. Njene želje kretale su se u eteričnim sferama, ona je htela, da joj budući život bude lepši, poetičniji i uzvišeniji. Ali kako drugoga izlaza nije bilo, valjalo je otstupiti, napraviti mesto mladima. Pri svadbi su svi plakali kao da je devojka umrla. A i bila je to jedna vrsta sahrane, ne doduše devojčina tela, ali njenih iluzija i nada. Roditeljima bi odlaknulo. Udomiše je. Grčevito čekanje na hranitelja i beznadežno težak položaj usedelice „stare frajle“ izložene potsmehu i preziru okoline, opisala je vrlo dobro nemačka spisateljka Gabriele Reuter. U nižim socijalnim vrstama ova epoha u životu ženinom odigravala se manje tragično. Žena je imala više mogućnosti zarade, čime je dolazila u

neposredan dodir sa svetom i dobijala realniji pogled na život. Ona se lakše proturala nego njena sestra iz buržoazije, ako ne drugačije, prispela je u jednu od mnogih oblasti ili podoblasti prostitucije.

Za mladića bila je devojka više biće, kome je potrebna zaštita i s kojim se ne može imati nikakvih zajedničkih interesa osim erotike kao preludium braka. Zato je u ponašanju s njome valjalo biti vrlo oprezan, jer stisnute ruke na igranci ili ukraden poljubac nalogali su obaveze, smatrali su se kao neoficielna prosidba. Prvi bal bio je u životu žene događaj svetskoga značaja. Nedodirnutost tražila se kod nje kao conditio sine qua non. Pasoši s kojima su muškarc i žena stupali u brak morali su dati svedočanstvo da je ona virgo intacta, a da on ima novaca. Bilo je slučajeva popustljivosti prema njemu, nikada prema njoj. Ona je imala da se uda, ili da ostane do smrti devica. Smela je biti glupa kao guska, lenja kao nosorog, grabljiva kao hijena, — sve joj se opraštalo, osim manjkanje fizičkog devičanstva, za nju identično sa poštenjem. Zato nikome se nije puštala sama, iz nadzora očevog stupala je pod nadzor muževljeve. O mladiću održavala se fikcija kao da i on živi kao devojka, premda se znalo da to nije tako, niti se to od njega iziskivalo. Kod muškarca držala se čednost za abnormalnost.

Prostitucija je vladala javno i tajno, i za njenog glavnog agenta provokatora smatrala se žena. Prezir se odnosio samo na nju. Da je neko s Marsa ili s druge planete pročitao merila, koje su neke smeje, za spas čovečanstva, naročito brižne stare dame preporučivale, kao lek protiv prostitucije, — morao bi pomisliti, da je muškarac neko neinicijativno, pasivno biće, te da je glavno ukrotiti ženu. Za erotična uživanja muškarca starali su se, osim prostitutki, čočeci, ciganke, igralice, kelnerice i služavke. Sa svojom ekonomskom nadmoćnošću, muškarac je umeo da stvori

za sebe, gdegod dođe „zgodnu priliku“. Tragična sudbina Katjuše Maslove bila je tako uobičajena pojava, da je trebalo genijalnog Tolstoja, da je uvede u literaturu. Katkada se muškarac prevario, prezrena, unakažena, do cinizma razjarena bludnica uhvatila ga je u svoje kandže, i nemilosrdno ga je iskorišćavala. Neka je od njih shvatila da za nju nema drugoga izlaza nego gaziti ili biti gažena. Ona je izbirala prvo, dok je muškarac očekivao da će joj, po primljenoj usluzi, baciti bakšiš i s puno preziranja pljunuti u lice. Gospođe su se zgražavale nad „beštijom“, dok se njegovo postupanje, ma kakvo bilo, pravdalo stereotipnom primedbom. „Ne mari — muškarac je, on može“. Pobačaji, ubistva, novorođenčad, nasilja, samoubistva — slabo su izlazili na javnost. Društvo se držalo previše moralno i pobožno, da o takvim stvarima govori. Uostalom, odigravale su se, u ono doba, sve socijalne krivice „po milosti Božjoj“. Kasnije, po poredonosnom prodiranju prirodnih nauka, izvinjavalo se iskorišćavanje žene primedbom da to naređuje „priroda“.

Prvu pobudu erotičkoj emancipaciji žena dalo je Darwinovo učenje prirodnog odabiranja, čiji se upliv osetio u svima područjima duhovne kulture a kasnije i u praktičnom životu. Njegova naučna teorija mnogo je zloupotrebljavana, ali ona je rasterala teške oblake predrasuda o „grešnosti polnih odnosa“. Pristupilo se lečenju rana u jednoj od oblasti ljudskih odnosa, gde su se slavile orgije nemorala i najviše iskorišćavao slabiji. Neka nas ne čudi da je iz ravnoteže brutalno izbačeno klatno učinilo prevelike preokrete i Freudovim panseksualizmom istreslo nad nama masu knjiga, brošura, organizovanih i improvizovanih pokreta za seksualne reforme, katkada vrlo sumnjive vrednosti. Među tim prorocima i propagatorima rehabilitacije puti zastupan je pravac, koji je složeni kompleks doživljaja erotike svodio sve na polni akt, na neophodnu fiziološku potrebu a time našao dodirnih tačaka sa mo-

ralistima i vođama od juče i prekjuče. I jedni i drugi mislili su samo na zadovoljenje svojih požuda.

Prilikom novih socijalno-moralnih načela bilo je ispočetka vrlo neblagotvornih posledica, naročito po ženu, jer sada je pala ograda iza koje se čuvala kći buržoazije. Iz objekta postao je subjekt, koji se, ne navikao na slobodu, naskoro vratolomnim skokom bacio u vrtlog erotičnih uživanja. Šiparice davale su na znanje da su deflorisane, bračnu vernost pratio je podsmeh i bio je nazvan prepotopskom budalaštinom. Jučerašnji greh postao je današnja vrlina. Mladež, koja nije našla uzvišeniji ideal za svoje oduševljenje, demonstrativno je tražila nekažnjivost veštačkih pobačaja. Ali haos požuda i divljeg krika za srećom brzo je poučio ženu, da se erotički razvrat na njoj najgore sveti.

Zavatlano klatno, dolazi polagano u ravnotežu. Mladež ne urla za prava na ljubav à tout prix. Hipokrizija starih „dobrih“ vremena dalje se osuđuje. Moderni čovek priznaje značajnost erotičkih problema, ali tvrdnja da su moralna načela buržujski luksuz ne nalazi se više ni u propagandističkim izjavama Sovjeta. Ruski filozof Solovjev piše apoteozu erotike. Enfant terrible Jesenjin uzima sebi život iz nesrećne ljubavi. Ljudi se u neodumici zaustavljaju pred problemima, koji 10 do 15 godina nisu izazvali nikakvih naročitih razmišljanja i sumnji, ili u odnosu na koje se svaki pretvarao kao da su oni u najboljem redu. Socijalni prevrati i ekonomski brodolomi su previše gorki, da bi se na polju erotike dalje eksperimentisalo i tražilo izlazak u prepravljajući starih oblika.

Obligatno utočište žene, kuću sa kokošinjcem i baštom, odnela je racionalizacija rada. Ženi domaćinstvo nije više „sve i sva“. Njenim stupanjem u javan život, na polje zarade, menja se njen mentalitet, što naročito dolazi do izražaja u odnosima prema muškarcu. Jednako školovanje, umetnost, sport, bude u obojima osećaj solidarnosti i drugarstva. Ljubav nije više jedina

veza koja ih zbližuje. Još uvek uzdišu roditelji kćeri, koja je prošla dvadesetu i nema prosca, ali više iz tradicija nego iz opravdanog straha, pošto samostalan poziv pruža ženi često sigurniji minimum egzistencije nego uadba. Za devojkicu erotička pitanja nisu više tajna sa sedam pečata. Ona ne očekuje princa, ne odaje se romantičkim sanjarijama. Raduje se svojoj mladosti, i uzima na sebe riziko slobode; prekinut je konopac na kome su je kao jagnje sa plavom mašničom vodili kroz život. Stari ljudi krste se od čuda kada vide žensku u trikoima kako skače sa trambuline i ide na promenadu u haljinama bez rukava i kratkim do kolena. Samo sumnjivim ženama bilo je pre dozvoljeno da pokažu noge., A tek da znaju da svaka devojkica ima svoga mladoga prijatelja s kojim pravi izlete i posećuje plesove bez gardedame. Pred umnim drugom ženskoga pola mladić kroti svoju vučiju prirodu. Fizička strana erotike se ne potcenjuje i ne precenjuje. Eros bdi, iako dvoje uhvati u zamku, biva to kao što peva Goethe; „Halb zog sie ihn, halb sank er hin.“ Realno shvatanje ljubavi, života uopšte daje mogućnost da se, u većini slučajeva, izbegne tragedija Grethen. Heblova „Marija Magdalena“ — gde radi jednog vanbračnog deteta, celi rod mora da pogine, i Maharov očajan uzvik: „Dete, tvoja drama znači biti ženom“ — ne nalaze kod njih mnogo shvatanja. Mladež provodi svoj vikend zajedno a da dotična devojkica ne gubi vrednost, i da se lišava izgleda na uadbu, koju nije napustila iz vida kao definitivnu. Iako se ne žuri u brak, jer ne stvara o njemu ružičaste pretstave, zna da će oslonjena o muževljevo rame brže se popeti vrhuncima ovozemaljskih dobara, nego bez njega. One koje ne pripevaju do dobro šticehog luka, zadovoljavaju se skloništem negde u zavetrini. Samo najsposobnije spaljuju mostove koji vode k starom svetu i izgrađuju svoj put same ili s drugom, od koga nikada neće primiti potpore.

Žene starijih generacija u čudu i sa zavišću posmatraju šta se oko njih zbiva. I one bi rado uzimale učešća u toj emancipaciji iako se iz straha pred nepopularnošću prave sveticama. Za krunom mučenice ne teži nijedna. U krugu svojih unučadi bivaju naj srećnije tek posle sedamdesete godine. Gradske novine pune su ponuda starijih „dobro održanih duševno svežih gospođa, koje traže prijateljstva jednomišljenika drugoga pola. „Punice postaju opasne zetovima. Literatura nema doduše još Galswothiovog staroga Forsyta ili Gerhard Hauptmanovog Eriha Klausena, ženskoga pola, jer time bi se muškarac idejno odrekao privilegija da samo on sme imati srce mlado do smrti. Ali došlo je vreme za izdavanje ljubavnih pisama carice Katarine, kraljice Jelisavete Engleske, Ninon de Lenclos, žena, koje su kao bakice igrale do rana i vodile ljubavne pirove, a da ih niko za to ne proglasi za veštice ili lude. Jasno je, da su se pre i od žena samo one zadovoljavale sa ulogom pepeljuge in eroticis, koje su svojom socijalnom i finansijom nezavisnošću bile na to prinuđene i da se moćnima uvek sve opraštalo.

Žena u modernom svetu

Pod nazivom „La femme dans le Monde Moderne“, pokrenuo je 1934 pariski „Le Temps“ anketu koja nam daje mogućnosti da se upoznamo sa životom žene u raznim državama, naročito što se tiče njene sadašnjosti i nedavne prošlosti. Autori članaka većinom dopisnici „Le Temps“ pisci: Marot, Dumant, Chinard, Hétry, De la Rochefaucauld, La Clairière, Berland, Guentizo, Seldersintl, de Gru i drugi dali su iako ne potpune ono dosta ispravne i zanimljive podatke. Raznovrsnost u perspektivi posmatranja i dopadljiva feljtonistička izrada uzima člancima objektivnost statističkog materijala ali im ostavlja vrednost socioloških opservacija. Svi odaju vrlo feminofilno i napredno shvatanje života. Vidi se da piscima članaka nije svrha da dadu naučnu pouku, ipak zabavu višeg, znanstvenog informativnog stupnja. Otvoreno reljefno prikazane su osobine, karakteristične crte u razvitku individualnog i institucionalnog života žena u raznim tačkama koje se evolucionistički nadovezuju.

Anketa potvrđuje poznatu činjenicu, da je žena najsamostalnija i da uzima najviše učešća u javnom životu na severu, u skandinavskim zemljama, i na severo-zapadu, u Engleskoj i Sjedinjenim Državama Severne Amerike. Evolucija u feminističkom pravcu razvija se mnogo sporije na jugu, kod romanskih naroda, a zaoštava se kod Nemaca i kod slovenskih i ostalih naroda istočne Evrope. Radikalizam Sovjeta dao je

ženi poseban, izvanredan položaj. Hitler je uskratio politička prava ženi i ograničio je njihov pristup na više škole.

Najmanje i najpovršnije modernizirana je žena u Aziji i u severnoj Africi, a skoro je sasvim ostala neditirnutu evolucijom u centralnoj Africi. Ukoliko se može govoriti o homogenim prilikama Sjedinjenih Država Amerike, Amerikanka, a u Evropi naročito Norvežanka i Švedanka, vrše obično poziv u javnom životu, često i posle udaje. One žive i dalje svojim posebnim životom, porodica i ljubav im nije sve u životu. Ali iako se ove žene nerado udaju, i ograničavaju natalitet, vrlo savesno ispunjavaju svoje dužnosti prema porodici. Na kontinentu najveće učešće u ekonomskom životu uzima Francuskinja. Njen rad i njena prava u najvećoj su disharmoniji. Socijalan položaj Francuskinje bolji je nego pravni, bolji nego što bi se moglo očekivati. Vredno rade žene u Rumuniji, od pre nekoliko godina imaju pravo glasa u opštini. U Španiji i u Portugaliji dobila je žena posle državnog prevrata, i zavodjenja republike, pravo glasa i mnoge druge beneficije. U praktičnom naročito porodičnom životu to se još slabo opaža, jer žene, idejno neprobuđene, ne umeju da iskoriste svoja prava. One idu doduše već same na ulicu, imaju pravo nasledstva, stupaju u javan život, ali sasvim podležu uticaju muškarca. Španjolke su aktivnije. U Italiji, Musolini, kao vrlo dobar poznavalac svojih zemljaka, zadržao je stare tradicije zemlje, gde je žena od renesansa uzimala učešća u naučnom i literarnom radu, ali ostajala u ekonomskoj zavisnosti od muškarca i bila lišena političkih prava. Iako je procenat ženskih radnika veliki, malo učešća uzima u javnom životu žena u Belgiji. Njen ideal je u većini slučajeva da bude mati i supruga. Za politiku nema mnogo volje ni smisla. U državama koje su postale na teritoriji nekadašnje Austro Ugarske, u Čehoslovačkoj, u Poljskoj, u Austriji i u Mađarskoj, dato je ženama pravo glasa, pri-

stup svima zanimanjima i zavedene su razne socijalne reforme u njihovu korist. Mnogo se poboljšao položaj žene u Čehoslovačkoj, gde je, usled potpore koju je feminizam našao u Masaryku, i nacionalno budilačkog rada pređašnjih generacija, obrazovanost i samostalnost žena stajala je već pre prevrata, na vrlo visokom stupnju; Mađarica je samosvesna, emancipovana i vrlo revnosno prati javan život. Od vrlo blagotvornog uticaja bila je za nju deoba dobara bračnih drugova, garantovana bračnim zakonima. U Nemačkoj se posle rata pošlo radikalno socijalističkim smerom, ili se nesvesno i neposredno podupirao konzervativni feminini smer. Oboje otplivalo je zahvaćeno nacionalističko-socijalističkom strujom. U Nemačkoj, kao i u Italiji, hoće se visoki natalitet, autoritativna patrijarhalna porodica, i bezobzirno se ide cilju. Finansijska potpora novih bračnih parova povisila je broj brakova u Nemačkoj, kada su se potpore smanjile, prirast brakova se zaustavio. U Švajcarskoj ukorenjuje se ocičaj, da se deca, ženska i muška vaspitavaju za neki poziv, iako se polaže veliki značaj na vaspitavanje za domaćinstvo. Neizmerno mnogo učinio je za socijalnu, ekonomsku i moralnu emancipaciju žene Kemal Paša, odstranivši hareme i feredže. Ali doskora njegove reforme nisu mogle još dopreti u narodne mase. U Egiptu žene ne nose više veo, poboljšalo se vaspitanje ženske dece sviju slojeva. U Japanu, industrija mnogim ženama daje posla, ali porodičan život time nije mnogo tangiran. Još manje u Kini.

Uopšte, može se konstatovati sledeće: u svima državama opaža se velika čežnja žena, naročito iz viših krugova, ka višem obrazovanju i intelektualnim pozivima. Univerzitete pohađaju žene u Istanbulu, Tokiu, Kairu, Peking, jednom rečju svuda gde ih ima. Šta više, u nekim državama sa starom kulturom i visokim materijalnim blagostanjem, kao u Holandiji, manje je ženskih posetilaca (20%) na univerzitetima nego u nekim drža-

vama, kao u Bugarskoj, gde je u nekim strukama relativno, a u nekim (npr. romanska literatura) apsolutno više studentkinja nego studenata. Najmanje volje i sposobnosti pokazale su žene do sada za političku delatnost. I u Švedskoj ima malo poslanika žena u parlamentu, oko dvanaest. Relativno mnogo ih je bilo u Nemačkoj, pre Hitlerovog režima. Nigde nisu žene izradile političke programe, ali valja istaći, da rade vrlo živo na poboljšanju položaja žene-matere. Interesantno je da baš pitanja od najvećeg značaja za ženu, kao racionaliziranje navedenih i obligatno istraživanje očinstva, od strane javnih vlasti pretresa se tek po izvesnoj evoluciji, ako ih ne pokrenu socijalističke stranke, kao što je bio slučaj u Portugaliji. Amerikanke najsmelije i najupornije pretresaju pitanja seksualne etike. Veliki broj razvoda u Sjedinjenim Državama Amerike, statistički dokazano najveći uopšte, nije znak naročitog razvratu ili libertinaža, koji se nalazi samo u velikim gradovima, nego nastaje usled velike nesigurnosti i labilnosti socijalnih prilika. Amerikanke su svesne toga da ista prava pretpostavljaju i iste dužnosti, te postaju marljivi saradnici i pomagači muževa, naročito kad ih nezaposlenost baci u nuždu. Jedino u Sovjetima sprovedena je reforma porodičnog prava tako daleko, da porodica može nositi i ime matere, ali se ova naredba još mnogo ne primenjuje u interesu žene. Ministarske portfelje dale su dosada ženi Sjedinjene Države Amerike, Engleska, Danska i Sovjeti.

Neposredno izazivaju samostalno opredelenje i učešće žene u javnom životu direktna zakonska naređenja. Postepeno ih potpomažu dobre tradicije, kao zasluge američkih žena na izgrađivanju nove otadžbine, učešće skandinavskih žena u javnom životu, pravo nasledstva već u Srednjem Veku, napredna socijalno-ekonomska struktura dotične države i umerena i disciplinovana seksualnost. Od značaja je držanje crkvenih faktora, kao liberalizam protestanata. Katolička crkva,

iako oportunistička, neposredno i posredno, zadržava evoluciju u smeru feminizma. Vele da u Francuskoj žene vrlo pobožne i pristalice klerikalaca ne dobijaju radi toga politička prava. U Poljskoj katolička je crkva odmah stupila protiv feminističkih težnji, čim su napredne žene tražile da se zavede razvod braka i regulisanje poroda. Skoro svuda imaju ženska deca već ista nasledna prava kao i muška. Svetski rat svuda je ojačao poziciju žene, i tamo gde dotična država nije uzela aktivnog učešća u ratu kao u Švajcarskoj. U poslednje vreme ukazuje se svuda neprijateljsko držanje javnih i privatnih vlasti protiv javnoga rada udatih žena. Najpravednije, iako samo momentano i površno, rešili su pitanje udatih žena u državnoj službi Finska i Sjedinjene Države Severne Amerike: jedan od bračnih drugova mora odstupati. U Švedskoj udate činovnice na pošti šalju se na što udaljenija mesta. U Poljskoj se penzionizuju. U Čehoslovačkoj i Jugoslaviji uskraćuje im se plata. Ali nigde se ne zabranjuje njihov rad javno. Izgleda da su vlasti same u dilemi kako da postupaju. Pitanje javnog rada udatih žena nije rešeno ni od strane feminista, ni od strane njihovih pobornika.

Materinstvo kao najglavniji poziv svake žene

Odgovor na članak g-de Poleksije Dimitrijević-Stošić¹⁾

Svako gledište o svetu dodeljuje čoveku izvesne zadatke, podvrgava ga posebnim naređenjima. Naše opredeljenje „sub specie aeternitatis“ vrlo je neizvesno, i ne može biti za ženu drugo nego za muškarca. Gledano iz perspektive mikrokosma, naše su delatnosti mnogobrojne i kreću se uvek u granicama, koje nam propisuje učestvovanje o domenu vrste i kulture kojima pripadamo. Drugim rečima na prvom smo mestu homines sapientes i pretstavnici određenih nazora na svet moralnih načela i navika, i tek posle pripadnici muškog ili ženskog pola.

Složenost našeg života ima za posledicu da, kao što je već rečeno, imamo više poziva, prema tome da li se smatramo kao čisto fiziološka ili društvena bića ili da uzimamo u obzir naše naročite intelektualne i moralne sposobnosti. Istina je da se ovaj kriterijum odnosio doskora pretežnim delom na muškarca, jer je žena, biološki opterećena, i usled posebnog jednostranog uređenja ljudskog društva, bila velikim delom istisnuta iz neposrednog dodira sa okolinom. Istorija nas uči da i u pogledu prošlosti ne smemo pridržavati tako ograničenih i skučenih merila, kao što je vezivanje poziva žene za funkciju polnih organa, t. j. za fiziološko

¹⁾ „Život i rad“, 1932 god.

materinstvo. Pogotovo nas je sadašnjost postavila pred nove zadatke, jer je žena već pošla putem individualnog razvitka... Muškarac i žena nisu samo raznovrsni oni su u mnogim pogledima jednaki — oni su ljudi. Zato im se ne sme poziv dodeliti po funkcijama seksualnih organa.

Popularno govoreno: kao fiziološka bića naš poziv sastoji se u tome da se hranimo i množimo. Mužjak treba da oplodi, ženka da rodi. Ljudima postajemo tek time, što se za našu decu brinemo, što ih podižemo i vaspitavamo. Osim ova dva poziva, dužnost nam je da koračamo putem kulture, da vodimo sebe a time bilo posredno bilo neposredno čovečanstvo ka duševnom i duhovnom savršenstvu. Tome služe naročito nauka, umetnost i javan život. Kazati da je najsvetiji poziv žene materinstvo, znači isključiti je iz uzvišene borbe za napredak, iz najviših atributa čovečanstva, znači učiniti je robom njenih fizioloških funkcija. Po toj teoriji, pesnikinju Elsabeth Brouwing, tragetkinju Eleonoru Duse, pevačicu Adelmu Pati, žene čije je umetničko stvaranje ushićavalo i dovodilo u ekstazu cele generacije umetnički zainteresovanih ljudi, trebalo bi proglasiti za osobe drugoga reda. Onda ne treba da slavimo ni Paskala, Newtona ili Kanta i toliko drugih muškaraca koji nisu postali ocevi. I muškarac je rođen zato da bude roditelj ne samo naučnik, trgovac zanatlija. Naprosto ne možemo dozvoliti da se u muškarcu gleda pretstavnik vrste, individuuum, a u ženi pretstavnik pola, ženka. U višim sferama života, nije glavni činilac pol, nego osobne sposobnosti pojedinaca. Žena i muškarac imaju razne pozive, a koji je od njih najsvetiji, to se ne može generalno odrediti.

Ovo stanovište nam se naročito nameće, ako uzmemo na sebe zadatak vaspitanja dece, jer ne vaspitava se seksualnim organima. Njihova funkcija ne pravi nikoga, ni muškarca ni ženu, dobrim pedagogom. Roditelji su pozvani da vaspitaju svoju decu, jer su ih

stvorili, jer ih vole, i jer su voljni da učine za njih svaku žrtvu. Ali time nije rečeno da su oni eo ipse dobri vaspitači. Za podizanje mladeži potrebno je biti autoritet, baš ono što žena nije. Pogotovu je pogrešno mišljenje, da je u prošlosti žena vaspitavala ljudsko društvo. To je zabluda koju je muškarac stolećima širio, jer mu je pružala koristi i pravo da misli samo na sebe. Muškarac je vaspitavao, a žena je bila samo oruđe u njegovim rukama, egzekutivni organ, i ništa više. Ona je svoje srce ulagala u vaspitanje, ali njen razum radio je po naredbama muškarca. Krajnje je vreme da se prestane sa tim „ulepšavajućim lažima“, kako bi to Ibzen kazao. Da je žena vaspitala mladež, zar bismo imali društvena uređenja, koja svuda guraju ženu na poslednje mesto? Kakvo se vaspitanje moglo očekivati od osobe koja je ceo život stajala pod tutorstvom muškarca, osobe bespravne i isključene iz javnoga života? Pre sto godina nisu se ženska deca slala u školu, a za neke predmete, kao za matematički, čije savlađivanje traži naročito razvijenu intelegenciju, držale su se za nesposobne. Tek kada je žena ostarila i malaksala zbog neprestanog samoodricanja, služenja i trpljenja, pružala joj se trnovita kruna mučenice. To je bila jedina nagrada, što joj je ljudsko društvo davalo. Značaj vaspitanja uopšte ne sme se preterivati. On je naročito kod izrazitih individualnosti mali. Vaspitati može samo onaj koji stoji čvrsto na sopstvenome tlu, i ima pregled socijalne uslovljenosti našega bivanja. U to sve ušla je žena tek u najnovije doba, i tek sada počinje ona da vaspitava. Nije žena od prirode veći pedagog nego muškarac: nije muškarac prepustio ženi, da se zanima sa decom zbog toga što ona to bolje razume od njega, već zato što je hteo da bude slobodniji u svome individualnom napretku. Svi veliki pedagogzi bili su muškarci: Komenski, Pestaloci, Masaryk.

U svom članku kaže gospođa Dimitrijević-Stošić, da nikada nije dece dosta i mnogo. Međutim, stvar

tako ne stoji. Najviše dece rađa se u Kini, najmanje u Švedskoj. Mislim, da nije potrebno ukazivati na visoki standard of life, na veliko moralno, socijalno i ekonomsko blagostanje Švedske, dok je poznato da u Kini godišnje umire stotine hiljada ljudi od gladi, da se prodaju deca, da je užasna nekultura i beda. U Čehoslovačkoj najviše dece rodi se u Potkarpatskoj Rusiji, najmanje u Češkoj. Izlišno je ukazivati na veliku razliku u duhovnom i materijalnom blagostanju ovih zemalja. Visoki natavitet sledovan je uvek visokim mortalitetom i pauperizmom.

Očinstvo i materinstvo su sveti, a mogu biti i najglavniji pozivi ljudi. Svaki narod mora neophodno imati izvestan prirast svoga građanstva. Pošto je priroda tu ulogu predala ženi, obavezna je ona da je vrši, ukoliko je to potrebno celini, i da ne škodi njoj. Ali neka nas Bog sačuva tih krilatica, patentičnih uvećavanja materinstva à tout prix, kojima se često prikriva najbrutalnije iskorišćavanje žene. Kao što muškarac nije samo otac, nije ni žena samo mati. Oboje su intelektualna bića, i kao takva imaju pravo da sami odrede koji poziv hoće da vrše kao „najglavniji“. Neka ih izvršavaju savesno, pa će biti dobro.

Francuskinja

Tout est égal pourvu que le geste soit beau...

Prebacite li našim istaknutim ličnostima političku zapostavljenost Jugoslovenke, odgovoriće vam odmah: „Pa i u Francuskoj nemaju žene pravo glasa.“ Zbilja je čudno da domovina Condorcet-a, Olymp de Gouges-a, Considerant-a, osnivača feminizma, kao svesnog, kolektivno individualiziranog pokreta, stoji danas u pogledu političke ravnopravnosti žene, iza Turske. Kažu da bi žene u Francuskoj bile već dugo u posedu političkih prava, da se napredne stranke ne boje, da bi time ojačali reakcionarne, tačnije rečeno, klerikalne elemente države. Valjda uzrok leži ipak dublje.

Zbilja je uticaj katoličke crkve u Francuskoj, uprkos odvajanja crkve i države, još vrlo veliki. Setimo se mnogobrojnih privrženica Huysmansa, popularnosti Lisieux, mesta delatnosti „Male Terezije“, velikoga broja vaspitnih i humanitarnih ustanova, vođenih duhovničkim redovima. — Izvanredna umetnička dela, inspirisana religioznom ekstazom, zasluge hrišćanstva za francusku kulturu, čija je prošlost natopljena tragovima borbe za njenu pobedu, osetljivost Francuza za sve što se tiče prošlosti de la grande Nation, održali su ideologiju katoličke crkve živu do danas. Duhovnička hijerarhija, pohlepna na vlast, a usled toga kompromisna do krajnosti, i uvek na strani silnijeg, iskoristila je veliku seksualnost romanskih na-

roda, napose Francuza. Ovde je kodificiran zločinački zakon toute recherche de la paternité est interdite, drži se čvrsto sistem reglamentacije, zakoni kazne brakolomstvo supruge oštrije nego suprugam. Uzima stanje erotičkih delirija i religioznih psihoza kod žena oblike kompletnih ludila. Zar ne zove kaluđerica Hrista „mon bien aimé epoux?“ Neverovatan prilog za to venčavanje pruža jedna pesma iz pobožne knjige „Biser svetoga François de Pales“, ona glasi: Vive Jesus en tous mes pas, veint ses amoureux, appas, Vive Jesus, lorsque sa bouche, D'un baiser amoureux me touchel

Isticanje seksualnog momenta, kome služe crkva, umetnost i privreda, i koji objašnjava koncepciju i uspeh literature, poput romana g-de Machard, Colette, Rachele, psiholoških studija Verinne Borely i drugih zadržavaju u ženi razvoj opšte čovečanska, a seksualna svojstva. Jer ne emancipira se žena ukoliko je ona mati i ljubavnica, nego ukoliko to ona nije. Više nego žena ostale Evrope, Francuskinja oscilira prugom, na čijem jednom kraju stoji devica Marija, na drugom grešnica Magdalena.

U Francuskoj pripisuje se više nego igde dopadljivo spoljašnosti žene značaj, pa makar to išlo na štetu njenog morala i intelekta. Uostalom u otadžbini vitezova i trubadura najbolje se očuvao onaj specijalni charme de la femme, za koji mnogo strahuju Paul Valery i ostali estetičari. U Pariz dolaze žene odlučene da na osnovu svojih draži prave karijere. Nepregledna je njihova nomenklatura. Nije slučaj da je poslednjih godina najveće blago (50 miliona franaka) zaradio François Coty pravljjenjem parfima i pudera, jer kako poslovice kaže: „Il faut corriger la fortune“. Kada je umrla diva jednog bulevarskog teatra mlada i lepa Jeanne Maureze, novine su ožalile njenu smrt kao nacionalni gubitak.

U francuskim salonima najmanje se opaža emancipacija žene. Za Pariz njen glavni zadatak sastoji se još uvek u draženju i ushićavanju muškarca.

Sve to objašnjava na očigled čudnu činjenicu, da u Francuskoj, zemlji razvijenog kulta erotike, žene nose crno i najviše se viđaju sa melanholičnim licem kako sede nad nekim ručnim radom. Mnoge kćeri buržoazije provode svoje dane posećivanjem bolesnika, brisanjem prašine i čekanjem na muža. U senci žena a la Marquise d'Estampes, Montespan, Du Barry venule su čedne udovice živih muževa kao kraljica Marija Teresa, princesse Henriette, paćenice s molitvenikom i brojanicama u ruci. Običaji dvora odomačili su se i u krugovima aristokracije i buržoazije. Koliko je u Francuskoj još danas tih naivnih, čistih, dobrih duša, kojima je Flaubert podigao krasan spomenik u svome romanu „Un coeur simple“? To je u suštini i velika junakinja Jeanne d'Arc. Jedno je svima tim ženama svojstveno: težnja za dobrim držanjem i estetičkim utiskom.

Bilo bi ipak neopravdano prevideti uspehe Francuskinje u javnom životu. Imena Virginie Dejaset, Marie Deraismes, Marie Bounevial poznata su iznad granica njihove uže domovine. Posle svetskog rata nastalo je intenzivno prodiranje žena u liberalne pozive, što najbolje odgovara društvenim ambicijama Francuskinje. Njihov broj popeo se na četvrt miliona. Pošta ima 45.000 činovnika. Pariski advokat Mme Veronne uživa svetsku reputaciju, najveću bolnicu u Nantes-u vodi primarius žena, Društvo naroda u Ženevi zaposlilo je mnogo žena, među ostalim Mme de Vitte, St Croix i druge. Veliko je umetničko nadahnuće Francuskinja. Francuska akademija nagradila je nedavno roman književnice Christianne Aimery. Žene su izvojevale nagradu grada Rima za muziku, položile su s odlikom ispите na akademiji umetnosti. Svake godine dobijaju žene članstvo legion d'honneur. Neverovatnu spretnost i odvažnost pokazuje Francuskinja za trgovinu, a da joj ni berzanske špekulacije nisu strane, dokazuje slučaj Mme Hanneau.

Pa ipak je ovde malo prave emancipacije žene. Izgleda da su glavni motivi javne delatnosti Francu-

skinje utančani estetički osećaj i želja za bolje ekonomske životne pogodbe. Njen stav prema muškarcu slabo se promenio. Posmatramo li inicijatorke ženskog pokreta, pada nam u oči relativno veliki broj nefrancuskih imena kao: Brunshwig, Lehmann, Grünberg, Vogt, Fuchs it.d. Slične prilike vidimo i kod socijalista, i njihov vođa Blum, nije čistokrvni Francuz. Silna religioznost, duboko nacionalno osećanje i ukorenjeni nazori dvogubog morala sprečavaju mnoge Francuze odnosno Francuskinje, da se odađu novim, šta više njima pokrenutim strujama, čim one izgube ideološki karakter i pođu u smeru stvarne izmene života.

NOVA ŽENA KRČI SEBI PUT KROZ ŽIVOT I KNJIŽEVNOST

Amerikanka

Agnes Smedly: Nezavisnost od muškarca je merilo pristojnosti i samouvažnja žene.

U svome intervjuu sa dopisnikom „Dauphinéa“ rekao je Musolini, da od sviju žena jedino Amerikanka ima pravo na samoopredelenje. Opravdao je svoje stajalište sa njenim velikim zaslugama za izgrađivanje i napredak nove otadžbine. (Sjedinjene Države Amerike). Istorija nas zbilja uči da se Amerikanka kao saradnik muškarčev, sa puškom i ašovom borila sa divljim plemenima Indijanaca. Prodirući džunglama, močvarima i pustinjama, ona je znala da bude odvažna i smela u borbi, velikodušna kada je valjalo zadobijati dobrotom i plemenitošću. Dok su u Evropi darovite žene, kao Charlotta Brontëova i Božena Němcová, teško, jedva, prodirale kroz kineske zidove, što su hiljadugodišnje uobraženje i sebičnost muškarca podigli oko njihovog života, u Americi Mary Baker Eddy dobija privrženike sa svojom „Hrišćansku nauku“, docnija nositeljka Nobelove nagrade. Jane Adams „najveća žena sveta“ osniva „Hull house“, Harriet Beecher Stowe potresa svoje sunarodnike knjigom „Čika Tomina koliba“. Mary Me, Dowell, Grace Abbott, Lusie Anthony potpomažu kultivisanje Amerike. Javni i privatni krugovi odaju im čast i pokoravaju se njihovom uplivu. Doseljenik video je u ženi biće sebi ravno, pionira, nosioca kulture, što je imalo uticaja na stvaranje zakonodavstva. Svedoči

o optimizmu i realnom shvatanju tih žena činjenica što su svoje unapređenje bez poze primile i što su uvek težile za širim socijalnim delokrugom.

Čuditi se, da književnost ocrta težiak rad prvih ženskih generacija Severne Amerike dosta bezbojno. Kod Mark Twaina i Brodharta žene, plavokose Anglosaksonke, uravnoteženih osećanja i marljive u kući i izvan kuće, uz svu svoju nesumnjivu samostalnost, rado se poput njihovih sestara u Evropi, povlače u sigurnu luku braka. Više razumevanja za izuzetnost životnih prilika doseljeničkih žena i njihove velike zasluge imaju pisci žene Edny Ferber, Elisabeth Madox Roberts a naročito Wally Catter. Junakinja njenog romana „Mala Tona“ potomak slovenskih roditelja, uspeva da uz besprimerno požrtvovanje u zabačenoj maloj farmi obezbedi sebi i svojim moralno i materijalno blagostanje.

Junačkim osvajačima sledovao je val brodolomaca iz celoga sveta. U Americi nastao je kaos najraznovrsnijih stremljenja i pothvata, koji je bacio na površinu business manu i ženu sa pozivom sex appealea, oboje kovitlani ludačkom trkom za novcem, pohlepni na brz, laki uspeh. Prvo se upoznajemo sa njima u romanima Anite Loss. „Muškarci vole plavuše“ i „Crnke se udaju“ to su zivotopisi kurtizana, koje posle raznih prljavih avantura završavaju svoje karijere kao venčane druge najuglednijih građana. Anita Loss bila je čitana, prevedena i komentarisana. Njene karikature pobledeše kada su uz čelične tvrde udarce, Upton Sinclair, Sinclair Louis, Theodor Dreysler — da spomenemo samo najglavnije književnike, koji su podigli zavesu sa poprišta do srži komercijaliziranog i korumpiranog dela Novoga Sveta. Pokazaše Evropi kuće sa osamdeset spratova, železnice brzine od 150 kilometara i društvo koje broji umetnike među pajace. Nije od značaja šta radiš i kakav si, novaca moraš imati u izobilju, pa da budeš brojen među ljude od značaja. A radi čega se potplaćuju činovnici, truju radnici sa ples-

snivom marmeladom, cedi zdravlje neiskusne dece, gnjavi, vara, krade i ubija? Da kćeri, supruge i metrese mogu nositi haljine vezene biserima i držati svojim psima vaspitače i manikirke. Među svetom i polusvetom veli Upton Sinclair u „Metropoli“ stoji tanak šupljikav zid čijim rupama teče gnoj sviju rana od kojih boluje čovečanstvo. Sve telesne i duševne infekcije zlikovačkih špilja gangstera prenosi se u raskošne palate takozvanog smartset'a, čiji članovi postaju manijaci, psihopati i kreteni, jer im milioni zavrte mozak.

Valjda su Amerikanske Savanorole ipak previše crno opisivale društvene prilike svojih velegradova. Jer nije rečeno da se Dreyslerova „Amerikanska tragedija“ ili Vanderbildov „Palm beache“ ne bi mogli odigrati u Evropi, da je većim brojem bogataša društvena ravnoteža dublje poremećena, kao što je to slučaj u Americi. Pesimizizam Duhamela o amerikaniziranju Evrope je opravdan i osnovan. Dolazak mondenih amerikanskih lepotica na plažu Biaritza, u kolonade Vichy'a, na teniska igrališta Wimbludin'a bilo je jedno neprekidno veni vidi vici. Njihovim ekstcentričnostima klanjali su se ukočeni, tradicijama opterećeni plemići, čifte, buržoazija, umetnici najraznovrsnijih pravaca i skorojevići svih pet kontinenata. Dokazuje to da na zategnutoj žici erotičkoestetičnog umenja balansira Amerikanka sigurnije nego njena partnerka iz Evrope i da špekulanti i berzijanci iz Wollstreeta temeljitije iskorišćuju svoj rad nego oni na boulevardu de la Madelaine i Unter den Linden. Mnoge žene zadovoljavaju se sa flirtom i smatraju ljubav u robusnijem obliku za nužno zlo. One znaju da je blistava krilatice starog sveta o ljubavi kao „smislu i cilju ženinog života“ klopka, te joj vrlo oprezno prilaze. Za njih su ljubav i brak dva pojma čije značenje dobro raspoznaju. Nije zabadava Amerika domovina Margaret Sanger. I Dreyslerovo osećajno proletersko devojčice „lenny

Gerhardt“ ume da ceni realnu i praktičnu stranku života te dolazi svome happy end.

Iako je hollywoodska lepota izbrijanih obrva i maksimalne težine od šezdeset kila standarizirana od Kalifornije do Rhode Island, ideal Amerikanke nije Mary Pichford ili druga koja filmska zvezda. Ona se ponosi i diči sa miss Perkins, ministrom finansija predsednika Rooswelta, čiju popularnost deli jedino miss Puttman Erhardt, transatlanski pilot. To je lice druge, prave Amerikanke, okrenute od muškarca — kao gospodara i hranitelja. Odvažnost i ljubav za slobodu nasledila je ona od svojih osvajačkih predaka. Nezavisnost ima za nju neodoljivu čar, magijsku privlačnost. Najmilija reč joj je „independence“. U svojoj autobiografiji „Sama“, koja se ne može čitati bez dubokog uzbuđenja, gnuša se Agnes Smedley nad ženinom potčinjenošću u braku. Te gorde, samostalne žene koje počinju da bivaju tipične za Ameriku, najviše susrećemo u romanima D'Abbingtona i Eugen d'Oneina.

Na prvoj etapi evolucije ka zamostalnosti, stoji posed i teranje automobila, na drugoj put u Evropu. Zato Amerikanka ne tuži za brakom, ni pod kakvim uslovom neće da napusti svoje zanimanje. Junakinje Sinclair Lewisseve „Anne Vickers“ sifražetkinja predsednica „Hrišćanskih žena“ veli svome prijatelju „Vazda hoću da imam svoje zanimanje. Treba zato da se privikneš što sam se zaljubila samo me je učinilo još okorelijom feministkinjom“. Mnogobrojni jevtini i ugodni klubovi omogućuju ženama štednju i nadoknađuju im vodenje skupog privatnog domaćinstva. Po studijama Jennie Croby stupio je u klubove organizovanih žena Sjedinjenih Država Amerike od god. 1868, kada se osnovao prvi klub „Lorores“ do danas, na preko tri miliona. Mladeži stoje na raspoloženju koleži od kojih su neki kao „Marty Cook Colege“ u Ann Arbor ili Vasserycolege pravi raj. André Maurois bio je očaran boravkom

među američkim studentima i studentkinjama. Koleži i klubovi razvili su u američkoj ženi osećaj solidarnosti prema svome polu, nepoznat Evropi. Na banketu što je mesto Indiana dalo u počast gospođe Šalek, dopisnika „Neue Freie Presse“ pozdravila je predsednica „federacije javno zaposlenih žena“ miss Taylor Ross delegate muških klubova sledećim rečima: „Već smo dosta samostalne, da možemo pozvati među nas i muškarce. Posle izleta do deobe polova naš klub hoće da vrati sve radne žene svojim muževima, ali na osnovi ravnopravnosti“. Zasad ide nova žena u Americi svojim putem većinom još sama.

Ruska žena u Sovjetima

„Zašto si stupila s njim u intimne veze? Zar su u tebi toliko jake bile fizičke požude? Ta ti si još tako mlada. To nije moralno...“ „Kako da ti kažem, majko, prave fizičke pobude, kako je ti očigledno razumeš, kod mene upravo nije bilo. Ali oni su mi se dopadali a ja sam osećala, da se njima dopadam. Sve je to toliko jednostavno. Kad bih se ja prodavala, ili kada bi oni mene silovali, to bi već bila druga stvar. Ali ja sam na ovo išla dragovoljno i sa radošću.“ Gnusna ali karakteristična je ova odbrana mlade ruske intelektualke, Genije, iznenađene u intimnom tête à tête-u sa životnim drugom svoje majke. Autor romana „Ljubav tri pokolenja“ poslanik Aleksandra Kolontaj bila je napadana od kritike i publike radi svojih nemoralnih nazora. Poznata je njena oštra prepirka s Leninom, koji je najenergičnije osuđivao razvrat boljševičke mladeži, i u razgovoru s Klarom Cetkin, proglasio da je seksualna neobuzdanost svojstvo buržoazije. Anatema velikog vođe revolucije kao i preklinjanje njegove žene, komesara Krupske, da se ne oduzmu roditeljima deca, jer se tim ruši porodica, ne ukazuje mnogo idejne doslednosti. Marksističko grubo materijalističko shvatanje života osuđivalo je porodicu kao „buržoasku zaostalost“ što nije moglo, prenešeno na polje erotike, izazvati druge nazore nego što ih je izrazila Kolontajeva Genija. Ako u ljubavnim odnosima ne izražavaju se više duševne emancipacije nego pri jelu i piću, jer je sve

samo fiziologija, telesni proces, zašto bi se baš žena zanosila principima morala, jednim sve do nedavna nepoznatim pojmom u Sovjetima. Setimo se konflikta studenata moskovske univerze s prof. Sokuljinom radi upotrebe reči „ideal“. Priznanje pisca Mirova, da nezadovoljstvo boljševičkih vođa sa svojom omladinom nije opravdano, jer su je sami vaspitali, mnogo je ispravnije i simpatičnije, nego licemerne tužaljke Zahkinda, Friedländera i ostalih privrženika i propagatora psyhoanalize u Sovjetima. Genijino odobravanje seksualnog promiskuiteta samo zato je iznenadilo i izazvalo tako veliko negodovanje, jer je došlo iz usta žene koja je daleko od pasivnog odavanja. Muškarac uzimao je za sebe uvek pravo na seksualno izživljavanje ad libitum. U tom pogledu boljševizam je usavršio i produbio nasleđe buržoazije. On je porušio bedeme, koja su stoleća podizala oko ove nagonске sile, da u erupciji poput vulkanske lave ne razruši i uništi cvetno polje, preko koga se širi. Marku Volohovu, Sanjinu, Rzjancovu dostojno su se pridružili Bađin, Voloda Amerikanac. Ali i najsmelije tvorevine umetnika, žonglera ljubavi u Gumiljevskovom „Psećim sokaku“ ili Romanovom „Bez trešnjevog cveta“ prevazišli su surovošću „junaci“ života, komunari à la vojnog komandanta Gluša, koji je zarazio djevojku i oterao je u ludnicu da izbriše stope svojih avantura ili studenta Čukova, koji je ubio svoju koleginicu iz osvete jer nije htela saslušati njegove polne želje. Sovjetska literatura tačno je registrovala, šta se oko nje dešava, ona je na manje više umetnički način prikazivala „rehabilitaciju puti“, iz „Izvestija“, sudskih akata i opisa „Života Komsomola“, poznate tačke boljševičkog programa. Služi na čast ženskoj mladeži, što se u sprovedenim anketama po univerzitetima, velikim delom izjasnila za trajne erotičke veze i što je žalila sve veći seksualni razvrat intelektualne mladeži. Kao što su se naročito žene pisci Vera Inbrova, Lidija Sejfu-

linova, Karavajova, Klarisa Rajzner trudile, da dadu revoluciji etički smisao i da nađu u njoj elemente za podizanje novih seksualno-etičkih principa.

Genija je nesimpatična literarna tvorevina autorke „Nove žene“, sa suviše prozračnom tendencijom, da se sprovede ravnopravnost polova u svima pitanjima života po uzoru muškarca. Njena aktivno neobuzdana seksualnost neugodno se dotakla neimara Sovjeta, koji oficijelno osuđuju doduše prostituciju, ali nisu voljni da se u zadovoljenju svojih instikata ograniče obzirima prema ženi. Iza svega toga krije se strah muškarca, da će izgubiti vernog roba, odvratna sebičnost, jer žena neće biti više njegova svojina, nego će sama izabrati svoga ljubavnog druga. Moral insanity Genije ograničen je na oblast pola. Ona je vredan radnik, požrtvovani iskreni drug, sposobna da se oduševljava i zagreje za opšte dobro. Tamara, u Romanovom romanu „Tri svilene čarape“, uobičajena je pojava literature i života te je prošla neopažena i neokrnjena. Prodavati se, da bi se na lestvici uspeha brže došlo napred, nije nova i ne ugrožava robustni seksualni apetit gospode. Domaći i strani pisci rado opisuju seksualnu razvratnost Ruskinje. Možemo zaključiti da tome odgovara pohlepnost i seksualna pokvarenost muškarca, koji sili ženu, da mu sleduje klizavim i mračnim putevima i putanjima nagona, ako hoće da dođe do uspeha. Uostalom znamo od američkih romanopisaca, da i na Zapadu put ka slavi filmskih Zvezda vodi često kroz spavaću sobu režisera. Zbilja, gospoda Miller, Kisljakov, Levočka i Mišuk dostojni su Tamare, pa i njen muž, Arkadije, čije se čovekuljublje i plemenitost sastoji u tome, da osigura sebi posed lepe mlade ženke.

Bez tendenciozne osakaćenosti Genije je Daša u Glatkovoljevom romanu „Cement“. Tu je žena svesna visokih zadataka i zanosne požrtvovanosti, potrebnih da se dođe do realizovanja socijalnih reformi

dubokog zamašaja. Ona dolazi posle raznih razočarenja do saznanja, da ako već čovek mora sasvim zaboraviti na sebe, bolje je učiniti to za dobro mnogih nesrećnika koji pate, nego za zadovoljenje egoističkih prohteva jednoga. Iako naprosto neasketična i čulna priroda, Daša odvrća se od muža dogod traži milovanje u ime „svojih prava“. I veličanstvena „Virinea“ Lidije Sejfulinove, heros izrastao na podnožju teških socijalnih zbivanja odbija pozive muškaraca opskrbitelja i ma kako joj bio život bedan, neće se dati, „ni za kakav dar ni za komad hleba“. Mi opraštamo ovoj odvažnoj iskrenoj i smeljoj muškobanji pijančenje, bogohuljenje i blud, jer vidimo, da ona toliko mrzi hrišćansku veru, koliko njeni roditelji metanišu pred ikonama, sve iz prkosnog inata prema svome selu, pokvarenom verskom praznovernošću i zaostalom u kulturnom razvitku usled moralne truleži. Njena vera u rad, u ljudsko stvaranje u neizbežnost patnje, približuje je Irini u Eherenburgovom romanu „Drugi dan“.

U sovjetskoj književnosti, gde se po socijalnoj porudžbini vladajućih krugova, Marks i Lenin uvek postavljaju na vidno mesto, i gde je veličavanje socijalnih revolucija, svedeno često na opise industrijalizacije privrede, zadržću trenutno nežne suptilne simpatije, sasvim u duhu ljubavnih pesama M. Lahvickaje „Ruske Safo“.

Ja te volim, k'o što voli

trsku vitu vetrić najni;

Ja te volim celom voljom,

svim strunama duše svoje.

Kroz jedan kratak dialog ili kao slučajno bačen Stimmungsbild svetli iskra večno nove, neobjašnjive, velike ljubavi koja prepletana zajedničkim svrhama i ciljevima i upućena na izgradnju lepše budućnosti, raste, jer je nošena velelepnim shvatanjem života. Pavel i Virinea, Kolka i Irina, i Daša i Gljeb pretanjeni i

očišćeni životnom borbom trude se da uspostave među sobom čvršći unutarnji slav izvan seksualnih pobuda. Njihove sudbine, povezane u istoriskim događajima postaju pune i sadržajne radom i prilivom drugarskih, sveljudskih osećanja. To nagoveštava čistije više odnose između muškarca i žene. Oni nastaju dubokom evolucijom ženinog života, koja posle teških muka i patnji i u sred lepljivog mulja seksualnog razvrata, ima dosta snage i volje, da spase svoju osobnost i da održi sveže i nedotaknute svoje ideale. Ona se uprkos odvratnih navika i zabluda penje do samostalnog nazora na svet, i svesna, da su vrlo dubiozne „radosti ženstva“ potiskuje ljubavne događaje na sporedno mesto. To nisu zaljubljene devojke, čiji se roman svršava uspešnom udajom, napaćene resignirane supruge i matere ili usedelice koje oplakuju neku nesrećnu ljubav. Pokornih svetica, kao što ih je prikazao Dostovski u Aljošinoj materi i Sonji Vorsilivoj, nema više. S tom prošlošću ruska žena Sovjeta obračunala je definitivno. Ma koliko tegoban bio njen put i neizvesna budućnost, žena današnjice šta više ni „dama“, smes „psiholoških finesa“ u romanu „Alina Svorikina“, Mariete Šagijaninove neće se onima tamo vratiti „ni danas, ni sutra, ni prekosutra ni živa ni mrtva“. Iako nas žena Sovjeta ačenjima histerične ženke, shvatanjima da je „telesno devičanstvo uvreda za ženu,“ „da su brak i porodica trice,“ često odbija, stojimo zadivljeni pred njenim ozbiljnim stremljenjem, da prodre do tačaka visoke duhovne obasjanosti. Velika u svojoj iskrenosti, neslomljena iskustvom, ona se bori i napreže, da ne bi skrštenih ruku morala primiti mesto, koje joj muškarac opredeli. Njeno ludačko cerenje je nasledstvo varvarskih predaka. Podmuklo izbija u njoj blizina Istoka, gde bogovi drže hareme i hramovi služe bludu. Ruska Žena Sovjeta ima pravo, kada tvrdi, da telesna čistoća žene nije identična sa poštenjem i da ljubavne veze u najlepšim zračenjima niču u sferama gde se ne pita

za devičanstvo. Ali uživanje u seksualnom promiskuitetu, kao što to vidimo kod nje znači povratak najprimitivnijim oblicima društva.

Ta nova žena nije se rodila u koštacu carske i boljševičke Rusije. Njoj je halabuka uništavanja i podizanja dala samo čvrste konture. Njen dolazak ostavio je u istoriji socijalnog poremećaja Rusije duboke stope. Vera Susulić, Sofija Perovska, Marija Kovarska i mnoge druge pionirke prevrata bacale su bombe. Njihov lični život razvijao se u peripetijama izvan uobičajenog delokruga „slaboga pola“. Iz objekata muškarčeve pohote žene postaju subjekti s vrlo određenim željama i u sferi erotike, što su genijalnom intuicijom osetili i prikazali od Puškina ovamo svi veliki ruski pisci. U sovjetskom romanu „Podizanje Leonid Leonova, mladi inženjer Suzana veli staroj Warwari: „Uzela sam muža“. „Nisi ga ti uzela, nego on tebe“. „Ne, ja sam njega uzela, jer ja sam mu prva predložila brak“. Zar ne govori proleterka Suzana isto što Puškinova gorda plemićka Tatjana, kada se u toploj letnjoj noći posle ispovesti dadilji odvaži da ponudi Onjeginu svoju ruku i svoje srce? Protiv sviju pravila patrijarhalne pravoslavne Rusije, priznaje Irina u Turgenjevljevom „Predvečerju“ smelo svoju ljubav Inzarevu.

Sve ove žene teže izvan lanaca pola, traže ispunjenje svojih ljudskih prava na život! Trgane borbom evropske civilizacije i azijskog divljaštva one se, kako je Beli u pesmi „Otađzbina“ jedinstveno opevao stvaranje nove Rusije, koju on naziva „Mesija sutrašnjeg dana“, „Kroz suhe pustinje srama, neizlivena mora suza“ penju do nenadmašnog heroizma, do nadahnuća samo njima svojstvenog. U izgradnji novih socijalnih pogodaba, na putu ka lepšem životu, ruska žena Sovjeta koračajući odlučnim tempom rame uz rame s muškarcem, doprineće bez sumnje svoj veliki deo.

O ženskoj modi

Sve što osećamo, mislimo i činimo, celo naše biće teži da nađe izražaja i u našoj spoljašnosti. Nazovimo tu moć duhom vremena, stilom, obeležjem kulture, ona je po uzrocima, stavovima i ciljevima složena, i nalazi se u neprestanoj evoluciji. Ta snaga upliviše na umetnost, formira državne oblike i društvene običaje, i prisiljava čoveka da nosi izvesnu nošnju. Sociolozi Simmel, i Sombart su naročito dobro otkrili tanke nite koje vezuju raznovrsne sfere našega bivanja sa modom. Francuska revolucija odagnala je sa srednjovekovnim poretkom i baroke, zlatom izvezene kapute, čipkaste žaboe i perjanice. Strogo uzevši, samo za muškarca, žena se tek delimično oslobodila šlepova, korzeta i mnogih drugih tortura. Razumljivo, pošto je ostala i politički i socijalno velikim delom u XVIII stoleću, i pošto crpe još uvek životne sokove na osnovu svoje erotičke privlačnosti.

Da je naše oblačenje deo duhovne i materijalne kulture, dokazuje baš ovo doba, neizravnano i haotično kako u svemu tako i u ženskoj modi. Dok se muška nošnja razvija u pravcu praktičnosti, sleduje uglavnom trima zahtevima: higijenskom, praktičnom i estetičkom, ženska moda podjarmljena je argumentima erotike. Ostavimo nastranu estetičko pitanje; što se tiče njene praktične i higijenske misije, ona je promašila cilj.

Krajem XIX veka naovamo opažamo sve veće izjednačenje socijalnih dužnosti i prava muškarca i

žene. Tendencija koja dolazi do izražaja u haljinama za ured, sport i put. U bolnicama imaju lekari muškarcima i žene bele kapute, zimski sportovi, skijanje i sankanje preporučuje obojima pantalone. Ali uporedo naziremo u ženinoj nošnji spekulaciju s polnim nagonom i kultom tela, na način kao što nikada pre nije bio slučaj. Borba između ta dva smera u ženinom životu dolazi do izražaja i u ženskoj modi. Kod igranja i zabave s očitom primesom erotike, muškarac ne nosi u boji, dopadljive šalove i umetnički vezane kravate. Njegovo crno kruto dostojanstveno odelo govori: „Ovde sam ja moćni gospodar, ne trudim se da ti se dopadnem, ti moraš da igraš ako i kada ja hoću“. Žena, obratno u balskoj dvorani kiti se na najraskošniji način, razgoličuje čas leđa, čas grudi. Neke industrije žive od kozmetike i mode, ogromni kapitali se ulažu u tobožnje malenkosti, da učine ženu pred muškarcem što dopadljivijom i dražesnijom.

Posmatramo li slike starih Grka i Rimljana, vidimo, da nošnja muškarca i žena ima mnogo čega zajedničkog — duga odela, koja slobodno padaju sa ramena, sandale, veštački pasovi — premda je život muškaraca onda bio vrlo različan od života žena, zatvorenih i sasvim apsorbovanih fiziološkim funkcijama. I farisejski Srednji Vek propisuje muškarcu i ženskom polu sličnu nošnju. A dvadeseto stoleće? Doba opadanja nataviteta, prava glasa žena, Nobelove nagrade i sportskih rekorda koje su žene izvojevale? Ono diktira ženi februara slamne šešire, avgusta krzna, kapute bez rukava, suknje uske kao cevi — dok, muškarac je već i zaboravio da je nosio suknje. Kada su pre nekoliko godina, ušle u modu kratke i ravne haljine, sa kojima su se mogle nositi cipele sa niskim petama i džepovi, izgledalo je da su samodržci ženske mode u Parizu, gospoda Patou, Worth, Poiret, i toliki drugi, shvatili duh vremena, pogodili da žena-radnik, žena-čovek naših dana, ima težnju za prirodnijom i slobodnijom nošnjom,

nego „kraljica i robinja“ minulih stoleća. Ali oni učiniše skok u duboku prošlost, i iznenadiše se loknama, i šlepovima, visokim i šiljastim petama i crnačkim i egipatskim motivima. Zašto? — Zato, jer komplicirana i kitnjasta moda više podražava porive instikta, i pruža neograničene mogućnosti zarade i finansijske eksploatacije.

Možda će neko kazati, da se žena može obući kako joj je drago. To nije istina, ukoliko nisu u pitanju osobe, koje su se odrekle svakog društvenog položaja. Pre svega, nema bolje radnje, koja će hteti da napravi šešir ili haljinu, koji nije „dernier cri de la mode“. Isto tako, kakvoća materije i oblik odeće stoje u harmoničnom skladu, tako da nije moguće odvojiti ih svojevuljno, bez stručnjačkog znanja. I muškarac sleduje modi koja slučajno vlada. Protiv struje mogu plivati samo pojedinci, a da se ne istroše ili ne postanu smešni.

Bilo bi neopravdano činiti ženu odgovornom za budalaštine ženske mode i gnusnosti kosmetike. Njeni inicijatori su muškarci, i „njihov“ ukus, a ne ukus žena, daje smernice po kojima se razvijaju. Sa modom je kao i sa obojenim usnuma i nafarbanim obrazima. Da ne privlače pažnju muškaraca i da ne izazivaju njegovu darežljivost, fabrike za kosmetiku brzo bi propale. Skoro sva socijalna i finansijska uplivna mesta zauzimaju zasada još muškarci, a oni razdaju svoje osećaje svoja dobra onim ženama, koje im pružaju najviše radosi i zadovoljstva, što je sasvim prirodno. Žene s ružem ih više emocioniraju nego prirodne blede i bezbojne. Duh, dobrotu i ostali duševni kvaliteti slabo dolaze u obzir. To dokazuje da ima još malo muškaraca sa spiritualiziranom erotikom, da je pretežnoj većini muškaraca dovoljno, ako je dotična žena „lepa“, usled čega ona koja tom potraživanju odgovara, trudi se da bude još primamljivija, a ona koja nije, misli da mora svoje nedostatke nadoknaditi veštački; obe se

intenzivno interesuju toaletom i kozmetikom. Ispravnije ali nepraktičnije bi bilo da to ne čine. Načelna promena u ženskoj modi nastupiće tek intelektualiziranjem i oplemenjivanjem erotike s jedne strane, i stupanjem žene na uticajne i rentabilne položaje s druge strane, čime će postati izlišno ačenje i vrbovanje muškaraca radi socijalnog obezbeđenja. Sve ostalo zabrane, moraliziranje, pouke — nemaju izgleda na uspeh. Preka je potreba da se bar istaknu pravi uzroci ove rak-rane na telu našega društva, i da se ukaže na nemogućnosti njenog lečenja, dok se socijalni odnosi između muškarca i žene i njihov unutarnji stav ne promene.

Suknja je nošnja robova, neslobodnih. Žena mora dobiti haljinu koja izražava njen način i njeno shvaćanje života. Kako se ovo približava životu muškarca moraće nastupiti, i jednakosti u nošnji i modi.

Aforizmi

Po Platonu može žena sve, ukoliko joj to polom označene granice dozvoljavaju. Ta definicija vredi i danas; valja je samo dopuniti konstatacijom, da su te granice tako elastične i individualno raznovrsne, da propuste genijalnost Selme Lagerlöff, ili odvažnost i fizičku istrajnost Puttman Erhardt.

John Stuart Mill tražio je u svome poznatom apelu engleskom parlamentu 1867 da se u zakonima reč „man“ i „woman“ (muškarac i žena) zamene s asek-sualnim nazivom rečju „person“ (osoba). Zbilja je teško očekivati razdanjenje na polju feminizma pre nego što se za ženu i muškarca ne zavede isti jedinstveni naziv „čovjek“, „osoba“, (ženskog ili muškog pola). Tako bi se značaj obojih usredsredio na opšte čovečansko i uspostavila bi se adekvatnost izraza i sadržaja.

Žene bi izvojevale sve beneficije da imaju toliko solidarnosti i feminističke erudicije da sprovedu, nekoliko godina, pasivnu rezistenciju u radanju.

Pre nego što se pristupi rešenju problema nezaposlenosti, valja se izjasniti, da li se traži da muž sam izdržava porodicu, ili da tu dužnost deli sa ženom — jer to menja osnove socijalne politike.

„Ravnopravnost žene i muškarca“, to ne izražava

tačno kvintesenciju feminizma. Nego: ne vezati rad, prava i dužnosti za pol.

Muškarac se odupire zarađivanju udate žene, jer zna da time, nolens-volens, uzima na sebe zadatak, da u negovanju dece deli dužnosti s njom.

Jedna poznata naša feministkinja izjavila je gordo da od pitanja seksualne biologije ništa ne razume. Gospođa bi zacelo bila vrlo iznenađena i uvređena da joj neko kaže, da onda ni u feminizmu ništa ne razume.

Sva merila feminističkih radnika na otstra-njenju prostitucije odnose se na ženu (zarada, obra-zovanje itd.) kao da prostitucija nije nastala aktivnim sudelovanjem muškarca. Ponuda se upravlja po tražnji. Sta se daje njemu?

Je li žena svesna kakve zadatke uzima na sebe njen pol ukidanjem prostitucije?

Omladinka Draga Dejanović¹⁾

Warnchagen Getheu:

Ja, all ihr (Raheles) Geist und Talent
wie gewaltig er sein möge, verschwindet
gegen das quellende Leben ihres Brust.

Iako je Omladina srpska jedna od najinteresantnijih kulturnih pokreta srpskog naroda, nadasve isticala nacionalizam, i za svoju najsvetiju dužnost držala negu narodne prošlosti, ona je s oduševljenjem prihvatila demokratska načela Zapada, sanjala o preporodaju čovečanstva, i nalazila odjeka u svima znamenitijim intelektualnim strujama XIX veka, te omilila i ideju o ravnopravnosti žene s mužem.

No nijedna novina nije imala u Srpstvu nepovoljnije uslove za razvitak nego feminizam. Jer nastranu naš nezgodan položaj na granici Evrope i dugi saobraćaj sa nazadnim Turcima, bila je borba za nacionalni opstanak u nas tako ljuta da je apsorbovala svu snagu naroda, uputivši ga ujedno da u svojoj sjajnoj prošlosti traži potstreka za rad i utehe za bednu sadašnjost. Emancipacija ženskinja, pak, stoji u nepomirljivoj suprotnosti sa moralnim nazorima naših predaka. To dakle nije bio i nije ni mogao biti pravi, socijalni feminizam, kako ga je nekollko godina kasnije shvatio i propovedao Svetozar Marković, učenik velikih ruskih racionalista. Ali nacionalno-feminističke ideje šezdesetih godina daju podlogu socijalno-feminističkom pokretu sedamdesetih

¹⁾ Preštampano iz „Misli“.

godina i uvode kod nas jedan od najvažnijih kulturnih problema novoga doba.

Omladina je uvidela da se ne može napredovati, dok polovina naroda čami u ropstvu i duševnom mrtvilu, i ona je u učmali život srpskih žena unela nove misli, nove težnje. Njen feminizam čini nam se danas banalnim. Imena Marije Lebedeve, Milene Stefanovićeve, Sofije Stefanovićeve, Danice Raškovićeve i mnogih drugih duhovnih radnica i borbenih sestara onoga vremena izgubila su svaku čar. Bujica lepih načela i bogatih nada naskoro je usahla. Ali ona je u svom kratkom toku sprala duboke slojeve praha, koji je sprečavao intelektualni razvitak Srpkinja. I među Omladinkama, tom gomilom bleđih silueta, izbija slika Drage Dejanović, jedne žene čiji je život bio dubok i originalan, i čiji iskreni patriotizam, visoki duševni polet i istrajni rad izazivaju još uvek naše najveće poštovanje. Ona spada bez sumnje među najznamenitije žene srpskog naroda.

Draga Dejanović rodila se u Staroj Kanjiži 18 avgusta 1840, kao kći imućnog advokata i ekonoma Živojina Dimitrijevića i žene mu Sofije rođ. pl. Međanski. Strica Dragine matere, Peru pl. Međanskog, obesili su Mađari sa još nekoliko mladih rodoljubivih Srba kod Vrbasa, godine 1848, što je učinilo duboki upečatak na celu porodicu, a i uz ostale grozote revolucije bilo je od odlučnog upliva na prijemčiv duh male Drage. Osnovnu školu pohađala je u rodnom mestu. Posle je poslaše roditelji na dalje obrazovanje u Temišvar, u institut Vinčikov. No u svojoj trinaestoj godini dobije tešku očnu bolest te morade doći kući da se leči.

Oko 1856 preselio se Dimitrijević sa porodicom u Stari Bečej, gde mu je naskoro umrla žena, ostaviv tri kćeri: Katicu, Dragu i Mariju. Katica, verena, nabrzo se udala, a briga o kući i nega male sedmogodišnje Mare prešli su na Dragu. Svoje dužnosti mora da je

verno ispunjavala, jer još i danas spominje je rodbina s izrazima najveće blagodarnosti. Odrasla, Draga se zaljubila u učitelja Dejanovića, jednog lepog, crnomanjastog, vrlo mladog čoveka. Kako Dejanović za nju, bogatu devojkicu, nije bio „partija“, i kako su se za njegovu mater čuli vrlo nepovoljni glasovi, Dimitrijević se dugo opirao toj udadbi. Naposljetku je ipak popustio, i venčanje se obavilo 8 januara 1861. U svome braku doživela je Draga mnogo razočarenja i bola. Dejanović je bio slab, bez energije i sasvim pod uplivom svoje opake i piću odane matere. Zato se Draga, već posle nekoliko nedelja, povratila kući. No po njenoj nepokolebljivoj ljubavi prema mužu i po njihovim ponovljenim pokušajima da se izmire, izgleda da je zbilja Dejanovićeve mati bila glavna prepreka njihove sreće. Delom da se teško ožalošćena Draga razonodi, delom da Marija dođe u institut, pošalje Dimitrijević, koji se po drugi put oženio bio, kćeri sa jednom rođakom u Peštu.

Boravak Drage Dejanović u Pešti bio je za nju od velikog značaja. U ondašnjim đačkim krugovima vrilo je od rodoljublja i s grozničavom nestrpeljivošću očekivao se kulturni preporod naroda. Godine 1861 osnovana je „Preodnica“. Rođak Dragin Steva Popović, potonji dugogodišnji direktor Tekedianuma, upoznao ju je sa Gigom Geršićem, Lazom Kostićem, Jovanom Turomanom, i nekim drugim omladincima, i plamen oduševljenja moćno je zahvatio njenu strasnu, od ljubavnog bola napaćenu dušu. Pod uplivom i vođstvom peštanske omladine, propevala je Draga. Njene prve pesme izašle su u „Danici“ i bile potpisane sa Draga D-ća.

U to doba dolazi osnivanje Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu. Širenje pozorišne umetnosti smatralo se, za jedan od najglavnijih zadataka omladine. Puna zanosa za rad, i iskreno zauzeta za napredak srpskog naroda, Draga je napustila Peštu, i upisala se kao članica u novosadsku pozorišnu družinu. Za

moralna načela šezdesetih godina bio je to vrlo smeo korak i rodbina je pokušala da je odvrti od te namere. Na njihove prigovore, Draga je imala samo jedan odgovor: da baš hoće da pokaže da „i glumici prvi zakon mora biti moral“. 15 avgusta 1862 stupila je Draga Dejanović prvi put na pozornicu, u jednoj šaljivoj ulozi od Benediksa. Iz obzira prema njenom pesničkom daru i prema njenoj plemenitoj nameri, kritika ju je prijatno primila. No po kasnijim pozorišnim izjavama, i po njenom retkom igranju, vidi se da Draga nije bila dobra glumica. Kao što je Milica Stojadinović Srpkinja iz velike ljubavi za književnost pisala pesme, tako se Draga Dejanović iz oduševljenja za prosvetni rad odala bila pozornici. Kod Novosadskog pozorišta ostala je Draga oko godinu dana, pa je stupila u srpsko narodno pozorište u Beogradu. Više je pomagala družini prevodenjem pozorišnih komada. Tako se davala u slavu rođendana Knjeza Mihaila 4 sept. 1863 svečana pretstava, komad „Đavolski pevač“, u Draginom prevodu. 1864 obustavio je beogradski pozorišni odbor radi novčanih teškoća pretstave, i družina se razila.

Sredinom šezdesetih godina desio se u životu Drage Dejanović važan događaj. Nakon dugog rastanka došlo je napokon, između nje i Dejanovića do izmirenja. Draga se povratila u Stari Bečej, kupila je svojoj svekrvi kuću, i s mužem se od nje konačno odelila. Sada su za Dragu nastupili dani obasjani bračnom srećom, a ujedno ispunjeni uspešnim radom. Jer ona, i na toplom ognjištu ne zaboravlja svoj uzvišeni cilj, napredak Srpstva; šta više sve mu se strasnije i savesnije predaje. Što je najbolji dokaz da javno delovanje Drage Dejanović nije bilo samo plod omladinskog zanosa, nego prirodni izliv njenog velikog duševnog bogatstva. Ona rada, obavlja sve kućevne poslove, i uzima pri tome aktivnog udela u svima važnijim kulturnim poslovima svoga naroda. Osim jednog dela

pesama¹⁾, pripovetke „Nesrećna mati“²⁾, opisa sentomaške besede u Novom Sadu³⁾, i gore spomenutih prevoda, spadaju u ovo doba njeni najznamenitiji spisi.

Pre svega valja spomenuti njem rad na polju feminizma. Predavanja „Dve tri reči Srpkinjama“⁴⁾ „Emancipacija Srpkinja“⁵⁾ i „Srpškim majkama“⁶⁾ spadaju među najbolje omladinske književne proizvode ove vrste. Sve što god su Laza Kostić, Tona Hadžić, Živanović, Žekić, i mnogi drugi, pisali i govorili o toj temi ne može se sa njenim spisima porediti. A da se i ne govori o spisima Draginih „sestara po Dušanu i Marku“. Draga Dejanović se energičnije i zrelije no i jedna Srpkinja onoga doba zalagala za proširenje prava i delokruga srpske žene. Svesna da se ništa radikalno ne može postići dok je u ženama tako malo znanja i stručne spreme, tražila je da im se otvore vrata više škole, i da im se uopšte pruži čestito obrazovanje. U tu svrhu vodila je živu prepisku s Dimitrijem Popovićem, vrlo uvažanim i učenim somborskim katihetom. S oduševljenjem pomešala se Draga u redove Omladine, i stavila je na petoj omladinskoj skupštini predlog da se prizna ravnopravnost žene s mužem. Ujedno je tražila da se Omladina ozbiljno zauzme za žensko pitanje, u konkretnom slučaju, da izdejstvuje primanje ženskinja u somborsku preparandiju. Njene reči izazvale su čitavu buru protiv-beseda, što je nije sprečilo da i dalje energično brani svoje stanovište. Draga je čitala mnoge pedagoške knjige, i ozbiljno se bavila dečjim poukama. U svojoj nedovršenoj radnji „Mati“, upućuje matere kako da neguju i vaspitavaju svoju decu. Veliku pa-

1) „Danica“ god. 1862—65.

2) „Danica“ god. 1863.

3) „Danica“ god. 1863.

4) „Matica“ god. 1869.

5) „Matica“ god. 1870.

6) „Mlada Srbadija“ god. 1871.

žnju obraćala je srpskim školama. Ona sama odala se bila nastavi, i imala je od ugarske vlade dozvolu da položi učiteljski ispit. Kad je, prilikom poduzetog bolovanja svoga muža, vršila učiteljsku službu, oblikovao ju je nadzornik osobitom pohvalom i laskavim rečima.

Svršetkom šezdesetih godina, objavila je Draga Dejanović dalji broj pesama. God. 1869 izašle su joj pesme u posebnom izdanju, pod natpisom „Spisi.“⁷⁾ Naskoro zatim doneli su časopisi vesti da će izaći drugi deo njenih pesama, i prirovetka iz crnogorskog života „Uskok Kariman“. Međutim, usled novčanih teškoća nije do toga došlo. Njeno rodoljublje nije moglo ostaviti je ravnodušnom ni prema političkim događajima. Izbor poslanika sabora u Starom Bečeju, god. 1869, živo ju je uzbudio, i bio je povod njenog poduzetog članka u „Zastavi.“⁸⁾

Kao mati, Draga Dejanović nije imala sreće. Prvo dete, sinčić Dejan, rođen 1867, umro je posle nekoliko dana. Rođenje drugog deteta, devojčice Desanke, stalo ju je života. Draga Dejanović preminula je 26 juna 1871 godine, ne navršivši ni punih trideset i jednu godinu, i sahranjena je uz prisustvo ogromnog sveta na meštanskom groblju. Taj lepi, bujni život u naponu svoje snage, iznenada je prekinut. Smrt Dragina, ružna perfidija sudbine, bila je za razvitak feminističkog pokreta u Srpstvu od velikog gubitka. Njen grob pao je sasvim u zaborav. U jednoj pesmi peva Draga patenično.

Kada umrem i srce mi stane

Pa u zemlju zakopaju telo,

Više glave usadite ružu,

Neka slavuj neka me opeva,

Ne cveće, nego korov i šiprag pokrivaju mesto
gde poživaju zemni ostaci ove plemenite, oduševljene žene.

7) „Spisi“ Drage Dejanović, Novi Sad 1869.

8) „Zastava“ god. 1869.

Imetak kao i rukopisna ostavština Drage Dejanović, došli su posle njene smrti u posed muža. Između njega i Dragine porodice došlo je, naročito usled ponašanja Dejanovićeve matere, do konačnog razilaženja.

U rukopisu ostali su od Drage Dejanović: drama „Deoba Jakšića“, pripovetka „Svećenik u Morlaku“, oveća pesma „Mučenik“, pedagoško-higijska rasprava „Mati“, i još neka nedovršena prozna dela.

Pesme Drage Dejanović, iako su pisane lakim, melodičnim stihom, nemaju posebne književne vrednosti. Previše je stihova šablonski doterano i bez trunke originalnosti. Glavne teme njene poezije su naravno *rodoljublje* i *ljubav*. Za nju nema ničeg dražeg od „milog Srbina“, ona mrzi Turčina kao „grob leden“ i teši je pomisao na pomoć „hajduka“. Ali ovoj odlučnoj ženi može se poverovati da govori istinu kad peva:

Za krst časni ime Srbina
Krvcu bi prolila
A za milu srpsku majku
Rado bi umrla.

Mnogo bolje, uopšte su njene ljubavne pesme „Suze“, koje su postale i popularne. Jedna oveća pesma nosi natpis i temu „Jan Hus“. Uostalom Dragina poezija puna je pesimizma i uzdisaja. To je odjek opšte romantičarskog Weltschmerca i tužnih ličnih doživljaja.

„Nesrećna mati“, „Svećenik u Morlaku“, i ostale pripovetke Drage Dejanović pokazuju sve mane omladinske beletristike: usiljenost, otužnu sentimentalnost i nedostatak svake, ma i najprostije logike. „Nesrećna mati“ ima za pozadinu burne događaje god. 1848. Junakinja boluje kroz celi život od jedne nesrećne ljubavi, „skamenjava se od straha“, i neprestano pada u nesvest. „Svećenik u Morlaku“ je fantastična pripovetka o „šmuglerima“. Rodoljublje i pouka, osobito žigosanje koketerije, zauzimaju važno mesto i u Draginoj prozi.

Od Drage Dejanović imamo nekoliko dobrih novinarskih članaka. Naravno da je i ovde bombasta patriotska retorika jako zastupana. Ali bez toga publika onoga doba nije se mogla zadovoljiti. No Dragine tvrdnje u „Opisu prve učiteljske skupštine u Starom Bečeju god. 1870¹⁾“ da se nastava veronauke ima ostaviti u ruke sveštenika; da će žene tek onda biti sposobne za poučavanje dece, kad im se da čestito stručno obrazovanje, i t. d. sasvim su tačne i savremene.

Najveću zahvalnost zaslužuje Draga Dejanović za njen rad na feminističkom polju. Dotični njeni spisi, iako više rodoljubive pridike no socijalni eseji, puni su izvanredno tačnih opažanja, jezgrovitih misli i uzornih načela u pogledu njenih prava i dužnosti prema narodu i prema samoj sebi.

Kao vatrena omladinka, videla je Draga Dejanović svoj glavni zadatak u *buđenju narodne samosvesti*. Ona je besprestanaka opominjala Srkinje da ljube svoj rod, i da savesnim radom stanu na put njegovom propadanju. Žene vaspitavaju decu, — pisala je ona stalno — u njihovim rukama leži dakle mogućnost da podignu ili upropaste kuću, te „oslobođenje žene“ znači „oslobođenje naroda“.

Ali rodoljublje nije bio jedini izvor njenoga feminizma. Gordu, pametnu i energičnu Dragu vredala je potčinjenost ženskog pola, i ona je iz sveg srca želela da mu pomogne. Draga je, nadalje, shvatila da glavni uzrok tužne sudbine ženskinja leži u njihovoj *intelektualnoj zaostalosti i materijalnoj zavisnosti* i da, pre svega, valja preobraziti *njih same*. Njen opis bednoga života usedelice je retko istinit i realistički izrađen. Osećajući da je svakome na teretu devojka u godinama protiv svoga duševnog raspoloženja, kiti se, pretvara se i pravi veselom da bi mogla potisnuti

¹⁾ „Zastava“ god. 1870.

mlađe i sebe udomiti. Njoj naprosto ne preostaje drugo nego da se odrekne svake lične sreće ili da vodi tu ružnu, sramnu borbu. Sve bi to bilo sasvim drugačije, primećuje Draga, da i žena, kao i muškarac ima jedno zanimanje, koje je zadovoljava, pošteno hrani i oslobađa rodbinskog protektorata, odnosno rodbinske tiranije. Devojke bi mnogo lakše našle muža, da umeju zarađivati svoj hleb i tako olakšati izdržavanje porodice. Ali roditelji nemaju za to smisla, i sami kvare svoju žensku decu. Mesto da ih izrana opominju na rad, i da ih daju da izuče kakav zanat, oni ih šalju u tuđe institute, gde uče stvari od kojih nemaju ni moralne ni materijalne koristi. Kad kćeri odrastu, biva još gore. Sadržaj života postaje im sada ulepšavanje tela, toaleta, luksus i zabava. Draga Dejanović strogo osuđuje to vaspitanje. Oštrim rečima poziva Srkinje na ozbiljan, trezven rad, na vežbanje razuma i mišica, da ne bi ostale „slepe pri očima“, „sakate pri rukama“.

Draga Dejanović je bila previše opijena omladinskim duhom, a da taj težak *socijalan* problem ne zaplete sa *nacionalističkim idejama*, te tako njegovo rešenje oteža. Ovo je jedna pogreška, koja se opaža i kod naših feministkinja novijeg doba, njome se, u nekoliko objašnjava ogromna nazadnost našeg feminističkog pokreta. Dragi, kao emancipovanoj ženi, godi što Engleskinje i Nemice sve uspešnije stupaju u javan život, i poziva Srkinje da uzmu njihov primer. Ali omladinku Dragu boli nestajanje patrijarhalnih običaja, vredi je kulturni inferioritet Srpstva, i ona neprestano grdi „truli zapad“ i „otrov evropske civilizacije“. Samo omladinska zaslepljenost mogla je proglasiti život Crnogorke, tog bednog roba, lepim i podražavanja vrednim. I dok baš preterano radanje otežava intelektualan razvitak žena, i dok se baš u našem narodu žena smatra za ženku, ona traži od Srkinje još veću *plodnost*. Feminističke teorije Drage Dejanović, pravi su plodovi omladinskog doba u kome se prepleću i ukr-

štaju najheterogenije kulturne struje. Draga Dejanović imala je duševni polet i energiju jedne Olumpe de Longes ili Mary Wolstonecraft, ali nedostajalo joj je *logično rezonovanje zapadnih* feministkinja. Od jedne Srkinje prošlog stoleća nije se to ni moglo očekivati. No kad se uzme na um pod kako je glupim i varvarskim predrasudama stajala ondašnja žena, mora se priznati da je trebalo velikih duševnih sposobnosti i jake inteligencije, pa početi s čišćenjem ove Augijasove štale.

Ma kako se sudilo o objektivnoj vrednosti Draginih spisa ne može se oporeći veliki prosvetni značaj njenog delovanja. Draga Dejanović bila je na polju našeg kulturnog života jedna lepa, svetla pojava. Učestvovanje žena u javnom životu danas nije ništa neobično. Ali pedesetih i šezdesetih godina vladale su u tome pogledu sasvim druge prilike. Energično zastupanje feminističkih principa i njihovo voljno, slobodno propovedanje izlagalo je ženu napadima i potsmehu. Dalje valja u obzir uzeti da je Draga Dejanović bila udata i kći imućne buržoazije, dakle da je živela u sredini protivnoj feminističkim idejama.

Po svome strasnome temperamentu, žarkom rodoljublju i oduševljenom kultu narodne prošlosti bila je „sestra Draga“ prava omladinka. Ali dok je veliki, vrlo veliki broj omladinaca, pun taštine i samoljublja glumio, pretstavljao razne idealne uloge, Draga je sledovala impulsu svoga srca i živela je po teoriji za koju se opredelila. Za nju rodoljublje, feminizam i umetnost nisu bili samo zgodne teme za razgovor i pisanje, nego motorne sile, pokretači njenih ličnih postupaka. Zar je nije oštri kritičar, Svetozar Marković, nazvao „ženom s dubokim osećajima?“ To što nas kod Drage Dejanović nadalje naročito iznenaduje i zadovoljava, jeste njena neobična radinost. Ona je bila skroz i skroz aktivna, borbena priroda. U svojoj grozničavoj težnji da pomogne Srpstvu, ona se laćala i poslova za koje nije imala dara. Izlivi njene dobre volje, i neuspeli

pokušaji zaslužuju naše priznanje. Još više oni su dokaz njene velike duševne živahnosti.

Draga Dejanović je prerano umrla; tako se njene duševne sposobnosti nisu mogle potpuno razviti, i uroditi zrelim plodom. Pa ipak, već po onome što nam je dala, zaslužuje sjajno mesto među srpski kulturnim radnicima. Ona i Milica Stojadinović — Srpkinja su naše najizrazitije ženske ličnosti omladinskog doba. Ali kakva razlika između Drage i uboge Vrdničke vile. Milica-lepa, skromna, pokorna, bez inicijative i srčanosti držala se po moralu naših narodnih pesama: „da nije vila da gleda u oblake, nego devojka da gleda preda se.“ Valjda baš zato bila je osuđena da svoje leto i jesen provede u duševnoj oronulosti, jer njen idealizam nije se dao sabiti u kalup patrijarhalnih predanja. I ona je, poput bedne hrvatske romantičarke Dragojle Jarnovićeve, bežala od života i otvorene borbe. Draga Dejanović, naprotiv, nelepa, u svojim namerama nepokolebljiva i samovoljna, puna energije i snage, prekorčila je granice dotadašnjeg delovanja srpske žene. Draga stojeći čvrsto i radosno u huktavom vrtlogu javnoga života, uvodi kod nas tip nove, moderne žene. Danas, ona bi bila suffragete militante, u dobrom smislu te reči. Draga Dejanović silno se razlikuje i od nemačkih romantičarki, od Betine von Arnim, Dorotee Fait, Henriete Sontag, Henriete Stiglic i ostalih predstavnicama Sturm und Drang-a. Sve ove žene, iako su imale veliki uticaj na pesničko pokolenje svoga doba, niti su težile da dobiju neposrednog sudelovanja u kulturnoj borbi svoga naroda, niti su shvatile da se život žena iz temelja mora promeniti. Tek mnogo kasnije su Otilija Smit i Lujza Peters počele kod Nemaca obrađivati feministički problem.

* * *

O Dragi Dejanovićevoj pisali su St. V. Popović u članku „Naša novija lirika“ u Letopisu Matice Srpske

g. 1873 i Jovan Skerlić u knjizi „Omladina i njena književnost“ (Beograd 1906). Podaci o njoj nalaze se u: Matrikuli Staro-Bečejske srpsko-pravoslavne crkve, u knjizi Đorđa Maletića „Građa za istoriju srpskog narodnog pozorišta u Beogradu“ (Beograd 1884), u časopisima „Danica“, „Matica“, „Mlada Srbadija“, novinama „Srpski dnevnik“, „Zastava“. Rukopisi Drage Dejanović u posedu su njenog pastorka g. Branka Dejanovića, koji mi ih je blagonaklono stavio na raspolaganje. Mnogi podaci, naročito iz privatnog života Draginog, potiču od njene sestre gđe Mare Zavišić rođ. Dimitrijević, kojoj dugujem veliku zahvalnost.

Iz praških dana Zofke Kvederove¹⁾

Rođena kao kći darovitog, no piću odanog, opštinskog činovnika u Ljubljani, godine 1878., Zofka Kvederova odrasla je u oskudnim prilikama. Brzo se rastavila sa roditeljskim domom, postala je samostalna u ranoj mladosti, što je bilo od velikog uticaja na njen život. Potucala se po raznim kancelarijama u Kočevlju i Ljubljani, i već tada, oko godine 1898, ogleđala se na polju književnosti, i to sa uspehom. Prve njene radove — pet malih crtica — objavile su slovenačke novine. Vanredno preduzumljiva, žedna doživljaja i višeg izobraženja, Zofka se, posle kratkog boravka u Trstu, uputila u tuđinu, — u Cirihi, Bern, Minhen. Ali, upućena jedino na prihod od svog književničkog i žurnalističkog rada, nije se onde mogla održati, te se vrati u Sloveniju. Oko 1900 g., pošto se zainteresovala bila za hrvatskog medicinaru, kasnijeg svog muža, Vladimira Jelovšeka, izdavača časopisa „Nada“, koga je upoznala u Trstu, ode sa njim u Prag.

Živahna češka metropola, gde su na izmaku XIX stoleća delovali veliki muževi i žene — naučnici Masaryk, Drtina, Krejči; književnici, parnasiste Vrhlicki, Čeh, Cajer; moderniste Karasek, Opolski, Dik, Kvapil; političari Herben, Kramarž, Hoberman, Klofač; feministkinje i kulturne radnice Krasnohorska, Tiršova, Novakova, Vikova-Kunjeticka — davala je mladoj, samoukoj Slovenki više potstreka, pouke i priznanja nego što bi to mogao ikoji drugi grad. Zofka Kvederova volela je

1) Preštampano iz „Letopisa Matice Srpske“.

Prag i održala ga u svojoj simpatiji do kraja života. Njena pisma iz toga doba kipte izjavama divljenja. U Pragu, Zofka Kvederova našla je sredinu koja je podržavala njenu radinost i vaspitavala njen umetnički talent; sredinu gde su je okružavali ljudi sa istim naklonostima i nazorima.

Intelekt Kvederove, svagda u opasnosti da postane plenom njene preobilne osećajnosti i rečitosti, oslobodio se ovde uticaja romantičnih pseudofeminista od tipa Laure Marholm, koji su pod utiskom delomice rdavo shvaćenih ideja Elen Kejove, mal' te ne ceo emancipacioni pokret Nemačke zaveli na stranputicu. Ali potpuno ga se nije oslobodila nikada. Šta više, na kraju života, pod težinom svoje tragične sudbe i svoje bolesti, gubi teško izvojevani realizam i samosvest samostalne žene. Njena labudova pesma „Po putevima života“ je suzama sentimentalnosti zaliven vapaj za „mužem zaštitnikom“, što nikako ne odgovara borbenoj feministkinji, kao što je znamo u Pragu. Godine 1900, izdala je Zofka Kvederova, u vlastitoj nakladi, zbirke crtica „Misterij žene“, gde ističe, na vrlo smeo način, tragičnost ženske sudbine. Poetično zamišljena, i sa finim opažanjima, naročito što se tiče erotičnih problema, zbirka umara izvesnom monotonijom. Kao delo dvadesetogodišnje devojke, ono je izazvalo senzaciju i opravdalo opasku autorke da je nikla iz proletarijata „in tam otroci hitro zvedo kaj je prav kaj ne“. Posle „Misterij žene“ ubrzo su došli pozorišni komadi pod naslovom „Ljubezen“ (Ljubljana 1901), novele „Odsevi“ (Gorica, 1902.), roman „Nada“ (u Govekarovu „Slovanu“, g. 1902—4), novele „Iskre“ (Prag, 1900—5), novele „Iz naših krajeva“ (Ljubljana, 1906). U predgovoru „Odseva“ čitamo Zofkin credo. Tu napominje da joj jedni savetuju da piše sa tendencijom, drugi bez tendencije, te veli: „Jaz mislim, da imata srce in razum enako pravico, da zdaj ideje, zdaj čuvstva prevladujejo v naši duši, in po tom se ravnam,.... vedno sam se

potegovala za pravice slabih in za svobodo osobnosti“. Dakle ona stupa u borbu za pravo slabih i za slobodu ličnosti. Zofka je pisala, doduše, kasnije sve više tendenciozno, ali to beše usled agilnosti rada i neobuzdanosti temperamenta, koji su kvarili njenu stvaralačku umetničku snagu.

Navedena dela pokazuju brz i snažan razvitak Zofkina dara. Od bledunjavih impresija, ona se penje do realističkih prikaza socijalnog dna i njegovih žrtava. „Odsevi“ i „Iskre“ još su, kako veli „Zora“ u priči „Iverje“, „lepi i poetični i šareni i blistavi odlomci“ malih no ugodnih uspomena. U glavnom slika dražesnih ženskih pojava, snažne zanosne Alme, detinjasto srećne Milke, tihe poetične Anke. Ali i oštre optužbe socijalne nepravde, koja uništava čoveka i gura ga u naručje alkohola, pohote i životinjstva („Vaškin roman“, „Biciklista“, „Protiv jutro“).

U novelama „Iz naših krajeva“ stoji Zofka Kvederova na visini svoje umetničke tvorevine. Vanredni poznavalac ženske psihe, ona ovde napušta uski krug njenog erotičkog života i daje nam, u doteranoj formi, realističke tipove iz naših hrvatsko-slovenačkih krajeva, ljude skućenog intelekta i nesrećne, žigosane gladu ili praznovernošću, koje je, iz ličnog dodira, vrlo dobro znala, i za čije je žalosne sudbine imala veliko sažaljenje. (Smrtno tužni „Svakidašnji doživljaj“, snažni „Hrvatarijaji“). Taj naš bedni svet, osobito prekomernim rađanjem i surovošću muževljevom iznurenu ženu, Zofka je bolje poznavala i više volela nego ikoja naša književnica. Kaćuša u „Zagrebačkoj služavci“, koja se prodaje da skupi novac za svilenu haljinu, pa, postićena i skrušena, poklanja polovinu toga novca izneverenoj dragi svoga verenika, i oduševljava se za intelektualca, studenta, — potvrđuje Zofkino ubedenje da „nijedan čovek nije sasvim rđav“ i da je „u svakome svetlo dobrote i plemenitosti“.

Pored svega toga sažaljenja prema slabima, Kve-

derova se zagreva u ovim svojim radovima i za pravo silnoga i zdravoga. Zato se hromi Pepi, u „Pravici za življenjem“, ubija da ne staje na put sreći svoje zaljubljene sestre. U drami „Ljubezem“ stari roditelji Koderovi idu svojevolejno u smrt da bi tako olakšali borbu za život svome sinu Dušanu. Izgleda da se ta crta razvila u Zofki uticajem čitanja skandinavskih velikana. Liza u „Telegrafisti“ („Odsevi“) otvoreno brani Ibzena i njegove teorije. Češki pisci, iako ih je Zofka čitala, nisu uticali na nju. Osim, valjda, Mahara, koga je lično dobro znala, i koji je svoje dirljive dramate i idile („Zde mi mjeli ruže kvast, Životem zdrveni“) posvetio ženskome stradanju i jecanju. Srodnost sižeja je tu. N. pr. Maharova idila „Pismo“ i Zofkina aktovka „Strti“ opisuju tragičan konflikt idealizma supruge sa ciničnošću supruga u erotici. U Pragu studirala je Zofka rusku literaturu. Kaćuša, muž joj, student Lav, pored ostalih likova, odišu sasvim atmosferom romana Tolstoja i Dostojevskog.

Mnogi radovi Zofke Kvederove izašli su na češkom jeziku. „Narodni Listi“, „Ženski Svet“, „Pravo Lidu“ donosili su priloge iz njenog pera. Neki njeni radovi nisu uopšte bili objavljeni u srpsko-hrvatskom ili slovenačkom originalu. „Povidki“, „Nadu“ i „Zagrebačku služavku“ izdala je socijalno-demokratska stranka, koju je Zofka, duboko socijalno raspoložena, vrlo simpatizovala, a „Vesnicki povidki“ i „Mariju“ Gromanova izdavačka knjižara. Iako objavljeni kao originali, svi ti takozvani češki književni proizvodi Zofkini bili su prevodi Zdenke Haskove. I redakcija i čitaoci znali su za tu mistifikaciju, i trpeli su je, da bi se obema darovitim i vrednim, a sirotim studentkinjama mogao isplatiti veći honorar. Češka publika rado je primila Zofkine pripovetke, što mnogo znači, jer je češka književnost bogata u malovaroškim i seoskim opisima, i ima u Rajsu, Šimačku, Šmilovskom, Novakovoj, Pražovoj, izvrsne pretstavnike te vrste beletristike.

Od tog doba pisala je Zofka po raznim hrvatskim i slovenačkim novinama i časopisima, postavši sada već pisac oba plemena.

Kao u književnosti, razvijala je Zofka Kvederova plodnost i u žurnalistici. Ponajviše iz materijalne potrebe, ali i iz naročite simpatije za ovu struku, koja je odgovarala njenom promenljivom, nemirnom teperamentu. Novinarstvo je za nju bilo polje rada par excellence. Njeni poznanici pripovedaju da je u kavanama padala uoči svojim duboko ozbiljnim čitanjem novina. One su za nju značile čitav jedan svet. Jedna anonsa dala je povod njenoj pripovetci „Zagrebačka sluškinja“. Kroz novine upoznala se sa Jelovšekom, a na taj isti način je postala i njena duga — desetogodišnja — korespondencija sa jednim „otmenim, lepim starim gospodinom, Nemcem“, koji se, na veliko razočarenje Zofkino, otkrio pri prvom ličnom sastanku kao neugledna, blaga starica! Glavni organ Kvederove u Pragu bio je „Politika“, štampana nemačkim jezikom, ali prožeta češkim duhom. Za taj list je prevodila dela Cankara, Novaka, i mnoge druge, manje ili više poznate, češke, hrvatske, slovenačke i bugarske književnike. Odvažna i smela u privatnom životu, takva je bila i na peru. Laćala se prevoda, iako potpuno nije vladala tim jezikom, sa gramatikom i rečnikom u ruci. Tako je zadobila za taj rad i Zdenku Haskovu. Nemački je znala izvrsno, te je stalno, i pažljivo, pratila književnost toga naroda. U pismima, rado se služi nemačkim izrazima. To je bio jedini neslovenski jezik koga je znala, što je bilo od velike štete za njenu književnu delatnost.

1904 god., postala je Zofka izdavač i glavni saradnik „Domaćeg prijatelja“, reklamnog časopisa Vidrih fabrika surogata kafe za našu državu. Sa Vidrom upoznala ju je Milosava Sisova, koja je redigovala češke „Vidrove besidki“. Ovo američkim načinom izvedeno vezivanje trgovačkih, književnih i ličnih inte-

resa donelo je trostruku korist: Vidri, jugoslovenskim književnicima i Zofki. „Domaći prijatelj“ izlazio je do god. 1914 i donosio je dela od Lovrića, Begovića, Bertića, Drehslera, Kosora, — skoro svih značajnijih, mladih književnika onoga doba.

Feministikom bavila se Zofka još u Trstu. Taj njen rad je bio više od praktične nego teoriske koristi za pokret. Da proдре do dubine toga problema, i objavi nove vidike, za to je bila previše osećajna i feminina priroda. I mentalitet ondašnjih nemačkih feminista, koji je naročito odjekivao u „Dokumente der Frau“ i sličnim časopisima toga vremena, i koje je Zofka marljivo čitala, sprečavao je razvitak jedne osobnije objektivnije koncepcije. Ona manevriše sa poznatim argumentima „Dass die eigentliche Domäne der Frau das Haus und Heim ist und sein soll,“ na drugoj strani, opet, veli da „žena ne sme zato da bude zapostavljena jer je žena“, i ne vidi da se time zapleće u cirkulus viciosus iz koga nema izlaza, Kvederova je, doduše, naročito kasnije, spominjala feminofilne ideje Masarykove, više one opšteg sadržaja, dok su njegove lične tekovine, isticanje problema očinstva, traženje fizičke čistoće kod muškarca i slično, ostale bez dubljeg uticaja na nju, i nisu oplodile njen feminizam.

Prvih godina svoga boravka u Pragu upoznala se Kvederova u naprednom studentskom udruženju „Slavija“, prilikom literarnih večeri, sa njihovom glavnom priređivačicom, studentkinjom (kasnijom doktorkom i redaktorkom) Zgenkom Haskovom. Povučena Zdenka, sa izvanredno utančanim umetničkim ukusom, i burna, originalna i neuravnotežena Zofka brzo su se sprijateljile, i ostale u najsrdačnijim odnosima sve do smrti Zofkine. Osim dugogodišnjeg joj mentora, učitelja i očinskog prijatelja Govekara, nije na Zofku, naročito u literarnom pogledu, niko imao tako dubok i dugotrajan upliv kao Haskova. Nameravala je, štaviše, da napiše roman „Prijateljstvo“, ali nije došlo do toga. U

„Slaviji“ čitao se takođe „Misterij žene“ i neki drugi radovi Zofkini. Upitana, kratko vreme posle smrti Zofkine, o njihovim odnosima, Haskova je rekla: „Znate, mi Čehinje smo više mirne i kritične, a Zofka Kvederova je bila oličeni život, zanos. Ona je u svojoj genijalnoj navivnosti za nas bila raskošno junačko sunce, divno Jadransko More“... iz očiju grunuše joj suze. Istom društvu pripadali su: spomenuta redaktorka Sisova, već ona na književnom polju aktivna Helena Maliržova, Marija Majerova, Viktor Dik, Franja Šramek Najman, i sakupljali se oibčno u kavani tadašnje boeme „Union“ ili u jednoj od njihovih tamnih, malih sobica. (Zofka, svagda u finansijskoj oskudici, često je menjala svoj stan. Ispočetka na Vinogradima, u Katarinskoj ulici, pa u Karlinu, u Lipskoj ulici, na Letni, jedno vreme u Ječnoj ulici). Ovi mladi, književnošću opojeni ljudi, stupajući u borbu za socijalnu, narodnu i individualnu slobodu, voleli su, morali su voleti Kvederovu, odvažnu, talentovanu mladu ženu, koja je ne samo propovedala nego i proživljavala svoje idealne teorije, imala „zlatno srce“ lebdela u oblacima plamenog oduševljenja, ali uz to radila kao crv u rovu, da dopre do dnevnog svetla, da ishrani perom sebe, a posle i svoje dete. Njena južnjačka lepota — belo lice, uokvireno plavkasto-crnim kosom i oživljeno velikim, zelenkastim očima — žarki temperament i besprimerna iskrenost, uz strani akcent, povećavali su njenu draž. Zdenka Haskova upoznala ju je sa onda već vrlo slavnom, otmeno nežnom spisateljkom Ruženom Svobodovom i njenim mužem, Svobodom, kojima je Zofka vrlo omilela; osim toga, imala je poznanstva i u nemačkom literarnom društvu Praga.

Erotičke veze Kvederove s književnikom Jelovšikom nisu joj se zamerale. U socijalističkim idejama prožetom, slobodoumnom i u pitanju erotike vrlo liberalnom, Pragu odigrao se u to doba sličan roman između spisateljke Marije Majerove i političara

Stivina. Te kada je Zofka, vanredna slušateljka još neudata dobila dete, nosili su joj poklone i obasipali su je pažnjom, posećivali su je studenti, otmene gospođe, gazdarice, svi slojevi društva. Ona ih se u pismima dirljivo seća. Sama, smatrala je svoje materinstvo za hrabro delo, i gordo je svakome pokazivala svoje dete. Nesuglasice koje brzo nastade između nje i razmaženog bogatog jedinca Jelovškega privukle su joj još više simpatije poznanika.

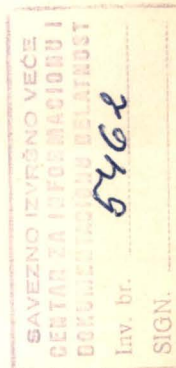
Mnogo je opštila Zofka Kvederova sa jugoslovenskim studentima, kojih je onda — po Skerličevim rečima u Pragu, Meki jugoslovenske mladeži, koncem XIX veka — bilo mnogo. Pohadala je sa njima predavanja Masarykova, koji im je, iako ne uvek sa svojim idejama, imponovao sugestivnošću svoje izvanredne ličnosti. I Zofki, toplokrvnoj, uvek razneženoj južnjakinji, stojao je Masaryk sa svojim hladnim realizmom daleko. Ali ga ipak spominje u svojim pismima sa velikim strahopoštovanjem, i navodi da biti „muško“, ne tužiti se i ne jadikovati, značilo je sledovati idejama Masarykovim. Jugoslovenski studenti bili su onih godina vrlo agilni, izdavali su literarne revije *Hrvatska Misao*, *Glas*, *Novo Doba*, i izradili geografsku kartu „Jugoslavije“. Najradije se debatovalo, naravno, o kulturnim, socijalnim, nacionalnim i literarnim pitanjima, po raznim kafanama. Na taj kafanski život bila se Zofka navikla još u Trstu, gde je sa Edbinom Kristanom (kasnijim socijalističkim vođom) išla u muškom odelu po barovima, da upozna njihov život. — Beše to buran, obesan život, pun draži i Zofki neobično mio. Novaca nije imala, doduše nikada dovoljno. U uvodu svojih jedanaest novela pisala je ona kasnije: „Upoznala sam bedu i glad“, iako to nije bilo tako kao u Minhenu, gde je — po vlastitim rečima svojim pred smrt g-di Bošković diktirale autobiografije — večerala čistu vodu, snosila je to sa humorom i dobroćudnošću. Ona je u Pragu jadikovala o oskudici u istom tonu kao u Za-

grebu, o pokvarenosti služavke i rupama na čarapama svoje porodice. Nosila je kakav stari, poklonjen šešir, pred prvi u mesecu zalagala svoje odelo, što joj nikako nije kvarilo volju da uveče ide u pozorište. Živela je, kako piše svojim drugovima, „leichtsinnig und sorgenlos“. Njeno druželjublje bilo je već sada ogromno. Zbog svoje bezobzirne iskrenosti i prostosrdačnosti dobila je od studenata nadimak „nebrušeni dijamant“. Najintimniji prijatelji behu joj Lah (sada direktor ženske gimnazije u Ljubljani), Prelog (kasniji profesor univerziteta u Zagrebu) dr. Vilder (potonji poslanik), Župančić, (potonji poslanik) dr. Anton Kristan (kasniji ministar), dr. Žirovnik (pretsednik advokatske komore u Ljubljani), Lončar, Hacin, Lotrić, i drugi. U svom dugom listu što ga je pisala svome drugu Antonu Kristanu, prigodom rođenja svoje ćerčice Vlade, opisuje ona taj svoj život u Pragu tako živo i tako čarobno da bi joj svako morao zavideti „...jsem uverena da tako srećan kakav jsem jaz nemože biti naprosto nikdo već na svetu“... „tudi tuhej delame ogromne lumpe“... „najprve k Mally-jy na knedlik za zeljem, pak Dido-lićum na dalmatinske figi in dalmatinsko vino“... Njena idila sa Jelovšekom u Katarinskoj ulici potseća na zaljubljeni gugut i zajednički rad Žorž Sandove sa Miseom u mansardama Latinskog Kvarta. Paralela između nje i lepe Francuskinje bila je postavljena još od njenih ondašnjih praških prijatelja.

U redu naših kulturnih radnica Zofka stoji usamljena. Njena radinost i poduzetnost bila je ogromna. Imala je smelosti da živi svojim ličnim životom. Mi nemamo književnice, čija bi se erotnična zanesenost i spontanost mogla uporediti sa njenom. Zofka se bezbrižno stavljala nad sve popise i običaje buržoaskog društva. Radi sastanka sa književnicima, radi feminističkih kongresa i žurnalističkih mitinga, zanemarila je dužnosti patrijarhalne supruge, ali je bila izvan sebe, kada joj je muž tražio utehe i rasonode kod žena, koje su se zadovoljile da budu samo žene.

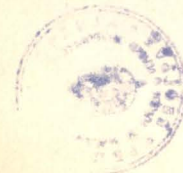
Zofka Kvederova stajala je u Pragu (koji je napustila oko g. 1906, da se preseli sa svojom porodicom u Zagreb) na vrhuncu sreće i umetničkog stvaranja. Ne zato što je ovde bila u cvetu mladosti, ona je još nakon dvadeset godina imala u sebi mnogo ljubavnog elana, vatrenosti i književne darovitosti. No, uznemirena borbom suprotnih sila u svome vlastitom Ja, ona je, preslaba da izmeni svoju novu sredinu a prejaka da bude izmenjena njome, trošila se u kavgama sa osobama koje nisu mogle shvatiti njenu neobičnu individualnost. U Zagrebu nedostostojali su joj za umetnički razvitak unutrašnji mir, potstrek i priznanje, potrebni jednoj tako senzibilnoj osobi, kao što je bila ona. Uz to, njena živa potreba za saopštavanjem morala je biti zloupotrebljena u jednoj tesnogrudnijoj sredini nego što je bio Prag. Maniri boemke, dražesni za jednu studentkinju ali neumesni za suprugu kraljevskog namesnika, vredali su manje-više filistarsko raspoloženje zagrebačkog društva i izazivali ga na kritiku. Zofkino „nerealno“ shvatanje muškarca dovodilo ju je do sve tragičnijih konflikata. Ona je doduše u „Misteriju žene“ podvukla da muž vidi u ženi „anđela“ ili „zver“, no i ona je u mužu tražila pre svega „junaka“ „umetnika“, ali ne i običnog čoveka. I njeno odlučno jugoslovenstvo, u jednom separatistički raspoloženom gradu, kao što je Zagreb nije bilo pristupačno. I tako je Zofka Kvederova, rođena prema svome razvijenom ženstvu prekasno, a s obzirom na svoju intelektualnu jačinu i moderne nazore prerano, noseći u sebi vrlo intenzivno razvijene osobine „stare“ i „nove“ žene, prekomernim radom iznurena, i obolela, umrla 21-XI-1926 god. „Jaz jasem trudna in željna mira“ pisala je nekoliko dana pre svoje smrti, i tako je i bilo.¹⁾

¹⁾ Izradeno po delima i pismima Zofke Kvederove, kao i po naročitim, ličnim podacima poznanika i prijatelja Zofkinih: književnika Govekara, redaktorke Dr. Zdenke Haskove, književnice Helene Maliržove, biv. ministra Kristana, direktora D-ra Laha, književnika F. Svobode, D-ra Žirovnika, Zorke Hovorkove, i drugih.



SADRŽAJ

	str.
1 O feminizmu	5
2 Feminizam u praksi	41
3 Kriza porodice u vidu sociologije	55
A) Porodica	55
B) Brak	74
4 Individualna psihologija Alfreda Adlera i njen značaj za feminizam	89
5 Masaryk o ženi	99
6 Reforme seksualne etike i ravnopravnost žene	103
A) Racionaliziranje radanja (Polemika sa fra Nolom)	103
B) Najveći zločin (toute recherche de paternité est interdite)	115
7 Javan rad udatih žena	121
8 Erotična emancipacija žene	128
9 Žena u modernom svetu (Anketa „Le Temps“ g. 1934)	134
10 Materinstvo kao najglavniji poziv svake žene (Odgovor na članak pod istim naslovom u „Životu i radu“, od g-de Stošić-Dimitrijević)	139
11 Francuskinja	143
12 Nova žena krči sebi put kroz život i književnost	147
Amerikanka	147
Žena u Sovjetima	152
13 O ženskoj modi	158
14 Aforizmi	162
15 Omladinka Draga Dejanović (Počeci feminističkog pokreta kod Jugoslovena [Srba])	164
16 Iz praških dana Zofke Kvederove	176



*Inv. br.
39268*

ŠTAMPARSKÉ POGREŠKE

- Na str. 11 u 13 redu odozdo stoji: ef a treba of.
- „ „ 16 u 19 „ odozdo stoji: Leurbet a treba Lourbet.
 - „ „ 21 u 4 „ odozdo stoji: Kowaleuska a treba Kowalewska.
 - „ „ 30 u 13 „ odozgo stoji: intelektualci odnosno viši... a treba intelektualci i viši.
 - „ „ 31 u 16 „ odozdo stoji: rad a treba rat.
 - „ „ 33 u 19 „ odozdo stoji: ženské a treba ženského.
 - „ „ 42 u 17 „ odozdo stoji: svoga doba izostavljeno je: brzo se izjalove.
 - „ „ 51 u 10 „ odozdo stoji Živojina Perića a treba prof. dr. Živojina Perića.
 - „ „ 63 u 15 „ odozdo stoji: Chalupay Ullrich a treba Chalupny i Ullrich.
 - „ „ 156 u 17 „ odozdo stoji: smes, a treba smesa.
-